ПРИНОСИ
КЪМ БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ

Том XV

CONTRIBUTIONS
TO BULGARIAN ARCHAEOLOGY

Volume XV

СОФИЯ • 2025 • SOFIA

ПРИНОСИ
КЪМ БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ

Том XV

CONTRIBUTIONS
TO BULGARIAN ARCHAEOLOGY

Volume XV

СОФИЯ • 2025 • SOFIA

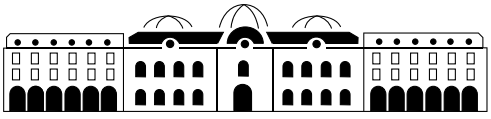

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ
BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
NATIONAL ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE WITH MUSEUM

Приноси към българската археология, том XV

© НАИМ – БАН, издател

Изданието представя изследвания по средновековна археология, рецензии и отзиви

Главен редактор: Евелина Тодорова
Редакционна колегия: Валери Григоров, Евгения Коматарова-Балинова, Петър Димитров, Методи Златков, Георги Сенгалевич, Дочка Аладжова, Николай Марков, Мария Манолова-Войкова, Фалко Дайм, Весна Бикич, Валерий Фльоров, Ярослав Володарец-Урбанович

Представените за публикуване ръкописи се оценяват от рецензенти (peer review)
Авторите носят пълна отговорност за съдържанието на статиите, както и за неточностите и грешките в тях

Коректор на текстовете на български език: Лилия Божилова
Езикова редакция на текстовете на английски език: Матю Шулер

Графичен дизайн: Галя Герасимова

Editor-in-Chief: Evelina Todorova
Editorial Board: Valeri Grigorov, Evgenia Komatarova-Balinova, Petar Dimitrov, Metodi Zlatkov, Georgi Sengalevich, Dochka Aladzhova, Nikolay Markov, Maria Manolova-Voykova, Falko Daim, Vesna Bikić, Valeriy Flerov, Yaroslav Volodarets-Urbanovich

The manuscripts presented for publication are evaluated by peer review
The content of each article is the *sole responsibility* of the authors involved, as well as any inaccuracies and mistakes

Bulgarian proof-reader: Lilia Bozhilova

English copyeditor: Matthew Schueller

Graphic design: Galya Gerasimova

Адрес на редакцията: Национален археологически институт с музей
ул. „Съборна“ № 2, София 1000; Главен редактор: evatodorova79@gmail.com
Contact/Address: National Archaeological Institute with Museum
2 Saborna Str., BG – 1000 Sofia; Editor-in-Chief: evatodorova79@gmail.com

Печатница BULGED

ISSN 1310-7976 (print)
ISSN 2603-3410 (online)

Sofia 2025

Съдържание
Contents

Evelina Todorova, Andriy Skyba, Yaroslav Volodarets-Urbanovych 5
THE EARLY MEDIEVAL GLOBULAR AMPHORAE FROM THE PASTYRSKE HILLFORT

Евелина Тодорова, Андрий Скиба, Ярослав Володарец-Урбанович
Ранносредновековните сферични амфори от Пастирското градище

Petar Parvanov 25
OBJECT BIOGRAPHIES AND BIOGRAPHICAL OBJECTS FROM MEDIEVAL BULGARIA

Петър Първанов
Биографични артефакти и артефакти с биографии от Средновековна България

Kamen Stanev, Elena Bozhinova 37
LIMEKILNS FROM MEDIEVAL PHILIPPOPOLIS (PRESENT-DAY PLOVDIV, BULGARIA)

Камен Станев, Елена Божинова
Пещи за изпичане на вар от средновековния Филипопол (дн. Пловдив)

Danil Shevchenko, Alexey Ostrovsky, Vladimir Shkondin, Aleksei Beliakov 55
SOĞANLI P1: A BRIEF REPORT ON RECENTLY DISCOVERED PETROGLYPHS IN CAPPADOCIA, THEIR PRELIMINARY DATING AND ATTRIBUTION

Данил Шевченко, Алексей Островский, Владимир Шкондин, Алексей Беляков
Соганлъ P1: кратък доклад за наскоро открити петроглифи в Кападокия, предварителното им датиране и определяне

Николай Марков 77
БЕЛЕЖКИ ЗА БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВНО НАЗВАНИЕ НА ЕДИН ТИП ПРЕНОСИМИ КЕРАМИЧНИ СЪДОВЕ ЗА ТЕЧНОСТИ (по повод на едно приятелско писмо)

Nikolay Markov
Some remarks on the Bulgarian medieval name of a certain type of portable ceramic vessels used for liquids (on occasion of a friendly letter)

Николай Марков 93
КРАТКИ БЕЛЕЖКИ ЗА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ МЕДАЛЬОНИ С ЕМАЙЛИ ОТ ВЕЛИКОТЪРНОВСКО

Nikolay Markov
Brief notes on medieval enamel medallions from Veliko Tarnovo region, Bulgaria

Георги Сенгалевич 107
ГЛАЗИРАНА КЕРАМИКА СЪС СГРАФИТО УКРАСА ОТ ПОДГЛАЗУРНИ МОНОГРАМИ ОТ СРЕДНОВЕКОВНИЯ БЪЛГАРСКИ ГРАД ЧЕРВЕН

Georgi Sengalevich
Glazed ceramics with sgraffito decoration of underglaze monograms from the medieval Bulgarian town of Cherven

Tsveta Kodzhabasheva 127
CERAMICS IN CIRCULATION: NETWORK ANALYSIS FROM THE OTTOMAN BALKANS AND AEGEAN

Цвета Коджабашева
Керамика в обращение: мрежов анализ на Балканския полуостров и Егейския регион през Османския период

THE EARLY MEDIEVAL GLOBULAR AMPHORAE FROM THE PASTYRSKE HILLFORT[1]

Evelina Todorova, Andriy Skyba**, Yaroslav Volodarets-Urbanovych****

** National Archaeological Institute with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria; evatodorova79@gmail.com*
*** Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, 12 Volodymyra Ivasyuka Av., 04210 Kyiv, Ukraine; skyba-andriy@ukr.net*
**** Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, 12 Volodymyra Ivasyuka Av., 04210 Kyiv, Ukraine; volodograd@ukr.net*

ABSTRACT

This paper presents the re-study of two early medieval globular amphorae found inside a semi-dug-out dwelling during excavations at the Pastyrske hillfort, located in the Middle Dnieper area. Despite their similar shapes, the amphorae present differences in their fabric and so were produced in different, as-yet unidentified workshops. The Pastyrske amphorae were dated to the late 6th/7th – 8th c. based on their similarities with other transport vessels from the Mediterranean, and an Eastern Mediterranean provenance was proposed. Graffiti and traces of repeated reuse on the vessels suggest they were most probably used in small-scale trade before they were deposited. No direct link can be established between their production centers in the Mediterranean and the Pastyrske hillfort.

Keywords: LR 2/LR 13 amphorae, Early Byzantine, early medieval, Dark Ages, globular amphorae, Pastyrske hillfort

Introduction

The Pastyrske hillfort is the largest early medieval craft, trade, and military-administrative center in Eastern Europe outside of Byzantium. It attracted attention from the scientific community almost immediately after V. Khvoyko discovered it in 1898. The results of the archaeological excavations[2] conducted there have become the cornerstone of mainstream ideas about the archaeology of the Middle Dnieper region in the the 7th – mid-8th c., one of the least-studied periods of early medieval archaeology in Eastern Europe.

[1] The word *городище* (gorodishche), as the early medieval fortified settlements are called in Ukrainian and Russian, does not have an exact translation into English. Words like "settlement", "stronghold", or "hillfort" are often used. Considering the characteristics of the Pastyrske site, we believe that "hillfort" is the best translation.

[2] The hillfort in the village of Pastyrske ("Zharishche") was discovered and partially explored by V. Khvoyko in 1898 and 1901, at the same time as the first plan of the site was drawn up (Хвойко 1905, 94 – 98). In 1938, explorations on the right-bank part of the hillfort were carried out by I. Fabritsius (Фабриціус 1949, 80, рис. 1) and in 1939 by S. Korshenko (Петров 1948, 79). In 1946, the site was surveyed by P. Tretyakov (Третьяков 1947, 99, рис. 3), and in 1949 and 1955, excavations were carried out by M. Braychevskyy (Брайчевський 1955, 67 – 76, рис. 1; Брайчевський 1957, 94 – 96; Яковенко 1968, 175 – 186, рис. 1 – 3; Тітенко 1956, 52 – 55). The most informative, comprehensive, and systematic studies were carried out under the direction of O. Prykhodnyuk in 1990 –1993, 1995, and 1997 – 1998 (Приходнюк 2005, 9).

Fig. 1. Pastyrske hillfort, two early medieval globular amphorae found smashed on the floor of semi-dugout No. 2 (after Приходнюк 2005, фото 5)

Обр. 1. Пастирско градище, две ранносредновековни сферични амфори, намерени разбити на пода на полуземлянка № 2 (по Приходнюк 2005, фото 5)

In his 2005 book about the Pastyrske hillfort, O. Prykhodnyuk published two early medieval globular amphorae among other finds (Приходнюк 2005, рис. 96: 1 – 2, фото 47: 1 – 2, фото 55). They were found smashed on the floor of semi-dugout structure No. 2[3] (fig. 1) together with a large jar of the so-called Pastyrske type (Брайчевський, Приходнюк 1991, 4 – 6). Apart from a description of the transport vessels, O. Prykhodnyuk provided a brief and not very in-depth overview of similar Late antique and early medieval jars from the Eastern Mediterranean, Western and Northern Black Sea, and regions along the Don and Volga rivers. The author suggested that semi-dugout No. 2 was most likely a tavern and that the amphorae transported wine from the Crimea (Приходнюк 2005, 15 – 16, 63, 65).

Since the early 2000s there has been an increase in medieval amphora studies and publications that have shed new light on amphora production and circulation. Study of production centers and the weight-capacity sizes and distribution of amphorae, not only within the Byzantine Empire but also far beyond its realms, is of utmost importance for understanding how the medieval economy functioned and was organized. Therefore, a detailed analysis of two early medieval amphorae found in a clear archaeological context in the Middle Dnieper region is particularly pertinent. The current paper makes the Pastyrske amphorae more "visible" in scholarly literature and readily available to be included in database for future scientific analyses. Their re-study attempts to determine their possible origin, refine their chronology, and reach a general conclusion on distribution patterns and networks.

[3] The semi-dugout No. 2 was explored in 1990 by an expedition led by O. Prykhodnyuk and is one of the most interesting early medieval structures discovered at the hillfort. It stood out among the others for its layout and dimensions as well as for its finds. The semi-dugout and the finds from it were repeatedly analyzed by O. Prykhodnyuk, including in his monograph on the site (Брайчевський и др. 1991, 10; Приходнюк 1995, 103; Приходнюк 1998, 8; Приходнюк 2004a, 224 – 226; Приходнюк 2004b, 267 – 268). At the same time, excavation data has provided new insights about this structure and the topic will be discussed in a future separate publication.

The Site's Location

The Pastyrske hillfort is located in the Cherkasy district of the Cherkasy region, 3 km west of the village of Pastyrske (fig. 2). Until recently, the Svinolupivka farm dominated almost the entire territory and was a site of intensive economic activity. The medieval builders chose the hillfort's position successfully. Despite the fact that the ground here is generally flat, the site is located among ravines and hills and is visible only when approaching it directly. The hillfort has a total area of about 35 hectares and is ovoid in plan (fig. 3). It is surrounded by a powerful rampart along the perimeter, which was preserved to a height of up to 4 m (up to 10 m from the bottom of the ditch).

The territory of the hillfort itself is divided into two unequal parts by ponds formed by the Liana river, a tributary of the Gnyly Tashlyk river. The right-bank portion has steeper slopes and a larger area – about 15 hectares. A unique feature of the site's complex internal structure is the citadel locate here, that was divided by internal defensive lines. According to the plan of V. Khvoyko from 1901, it covered about 0.2 hectares and was separated from the main part by three smaller ramparts (fig. 4). The latter were leveled in the first half of the 20th c. and have not survived to today. The left-bank portion of the hillfort slopes more and is smaller in area – about 5 hectares (another 5 hectares are occupied by ponds). The even gentle slope, proximity and so easy access to water, and protection from the winds make this part of the settlement the most convenient for habitation. This was the main inhabited area of Pastyrske. A significant number of early medieval residential structures located in compact groups were investigated here, indicating high-density development (fig. 5). We have detailed information about 19 semi-dugouts (including semi-dugout No. 2), two farm buildings, and a forge[4]. Here, V. Khvoyko recorded 26 "accumulations of pieces of clay coating", under which there were "kitchen pits" with the remains of stoves or hearths (Хвойко 1905, 95 – 96). O. Prykhodnyuk interpreted these features as semi-dugout dwellings (Приходнюк 2005, 15).

The historical circumstances of the site's emergence as well as the ethnic structure of its population remain matters of debate. Nevertheless, numerous finds of coarse pottery made without a potter's wheel, which come from both the dwellings and fill from the internal moats of the citadel, allow us to assert that Slavs (Antes) were its population's main demographic[5].

The amphorae[6]

The first amphora found in semi-dugout No. 2 (Inv. No. A 4063; fig. 6, Table 1) has a big ovoid body with a bulging belly and a rounded base that tapers slightly towards the tip. The vessel's neck is high, wide, and conical. The rim has a thickened and almost horizontally cut lip with a rounded outer edge that is slightly turned outwards. The two heavy, arch-shaped handles are attached to the neck just below the rim and join the shoulders of the jar. They have an ovoid cross-section with a central rib running down their length. The amphora's entire outer surface has been peeled away. The fabric is hard with a chalky touch. A considerable amount of small (1 – 2 mm) individual white inclusions as well as some grog (1 mm) particles can be seen in the fabric. There are no traces of mica. The color of the fabric turned pink (5YR 8/3) after firing. The shoulders of the jar are decorated with five closely set bands of spiral combing that consist of five spiral lines each. Underneath there is a wavy band of five lines that is followed on the belly by nine closely set bands of spiral combing,

[4] The discovered forge indicates the location here of at least one of Pastyrske's craft centers.

[5] The semi-dugouts with adobe ovens, the handmade pottery typical of the Penkivka culture and the archaeological sites of the Sakhnivka-Volyntseve circle, as well as the fibulae of the Dnieper series are all associated with the Slavs (Приходнюк 2005, 12 – 17, 35 – 47, 60 – 63).

[6] Both amphorae are currently stored at the Cherkasy Archaeological Museum of the Middle Dnieper Region.

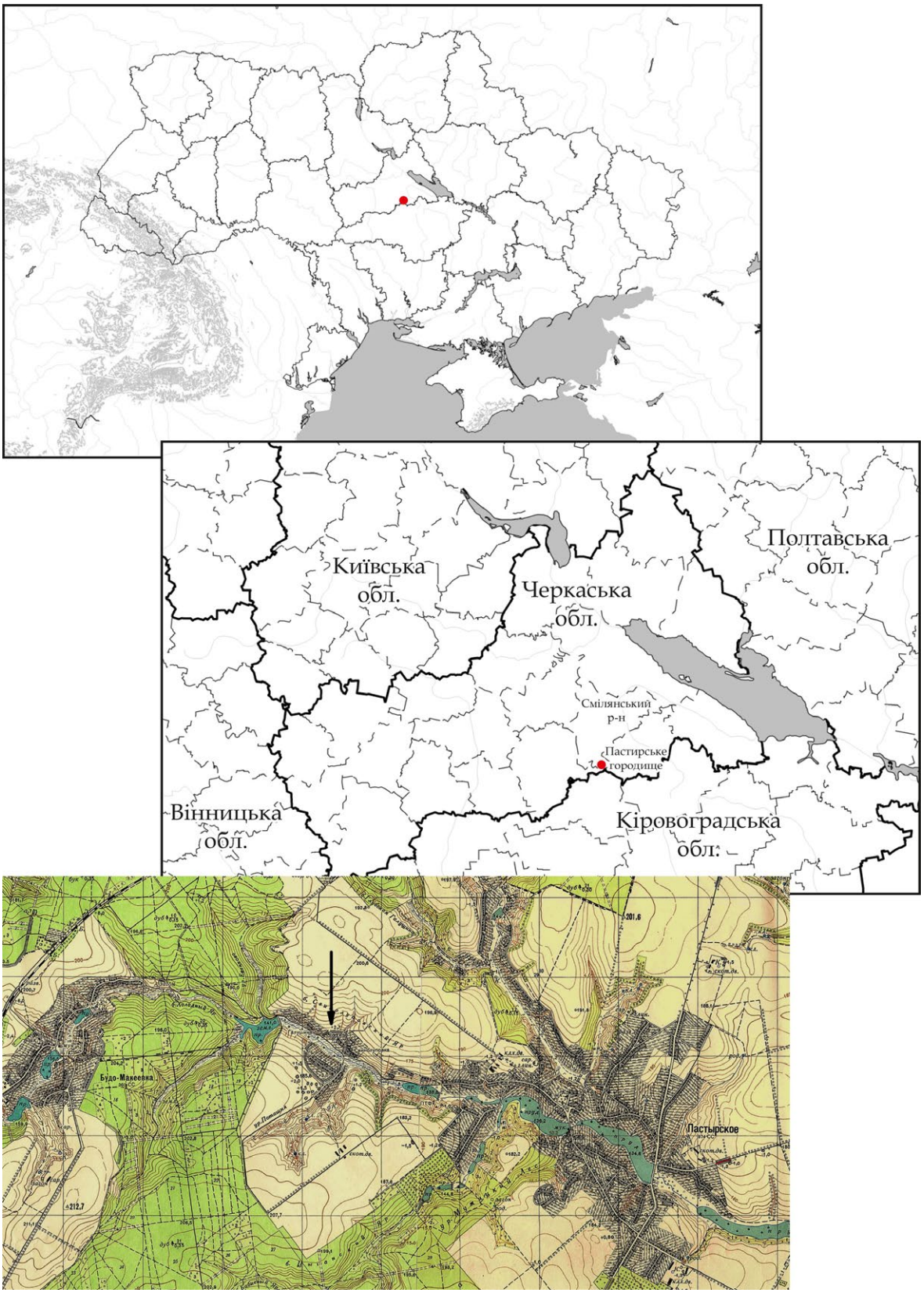

Fig. 2. Location of the Pastyrske hillfort
Обр. 2. Местоположение на Пастирското градище

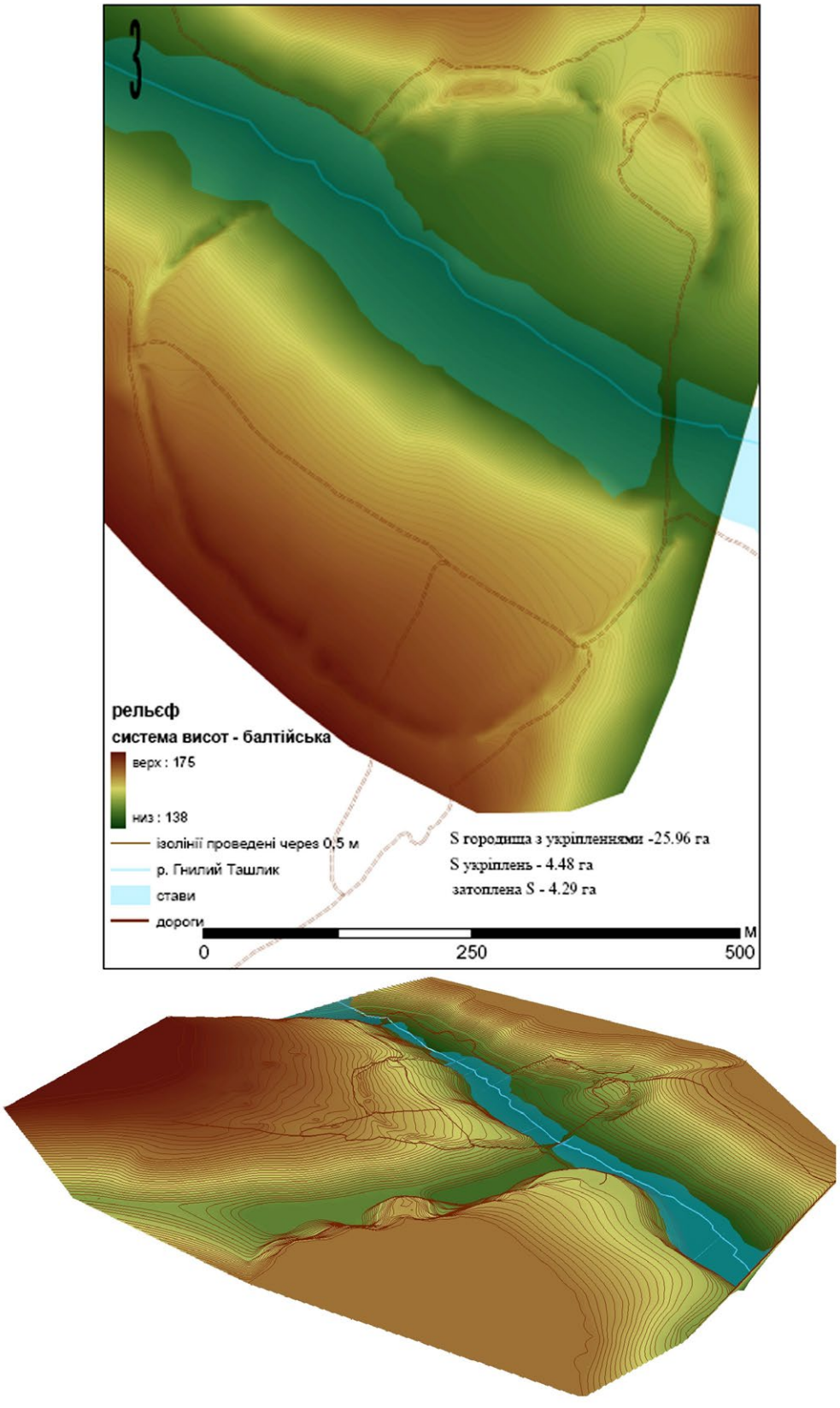

Fig. 3. Topography of the Pastyrske hillfort (Author: O. Manigda)
Обр. 3. Топография на Пастирското градище (Автор: О. Манигда)

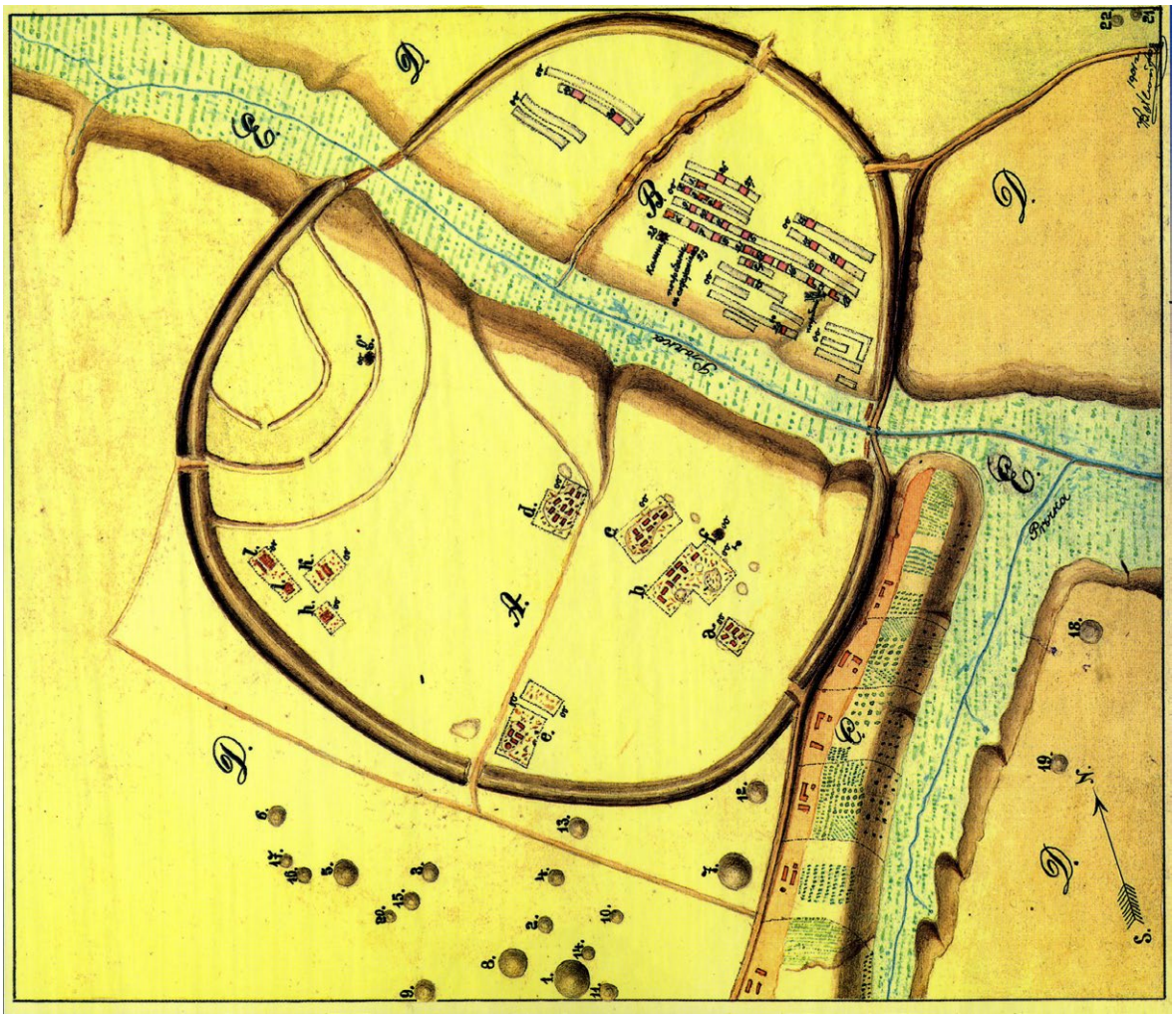

Fig. 4. Plan of the Pastyrske hillfort (after Приходнюк 2005, рис. 2)
Обр. 4. План на Пастирското градище (по Приходнюк 2005, рис. 2)

which consist of five spiral lines each. A large, cross-shaped graffito is documented on one side of the belly while another graffito (IΩ) is on the other side closer to one of the handles.

The second amphora (Inv. No. A4064, 4010-466; fig. 7, Table 1) also has a big, slightly ovoid body with a bulging belly. The base is large and rounded while the neck is high, narrower, and rather cylindrical with a slight conical widening at the base. The rim is straight, thickened, rounded, and only slightly turned outwards. The heavy arch-like handles are attached to the neck just below the rim and join the vessel's shoulders. They have an ovoid cross-section with a rib running down their length. The fabric is hard and well-purified but with a coarse touch, reminiscent of the fabric of LR 1 amphorae. It is mixed with a large amount of small (1 – 2 mm) white (probably quartz) and red (grog) particles. A considerable amount of fine mica can be noted as well. The color of the fabric after firing is light red (2.5YR 7/6) with some darker spots due to variations in firing conditions. No slip was detected on the outer surface of the vessel. Its body is decorated with 12 bands of spiral combing that consist of four spiral lines each. These are set more closely on the amphora's shoulders and farther apart on its belly. There is a broad wavy line of combing on the lower part of the body towards the bottom. Two graffiti were documented: one resembling a snowflake on the shoulders below the neck and another at the base of one of the handles.

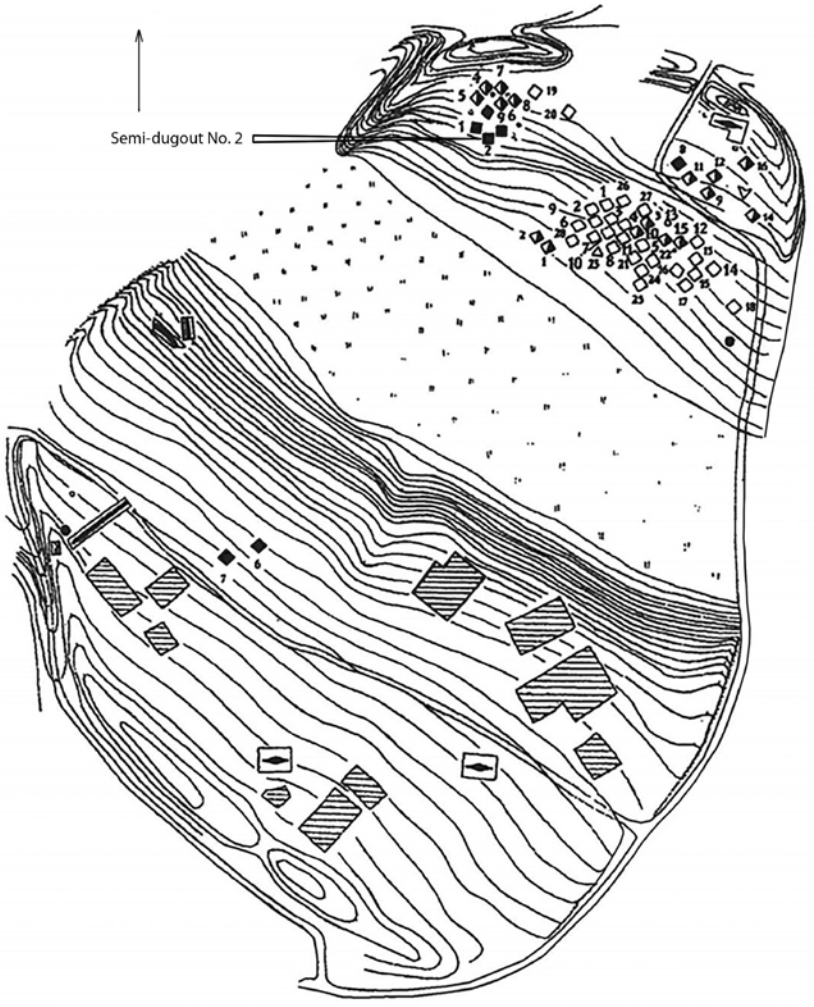

Fig. 5. Plan of the Pastyrske hillfort (after Приходнюк 1998, рис. 1)
Обр. 5. План на Пастирското градище (по Проходнюк 1998, рис. 1)

	Amphora 1	Amphora 2
Height	50 cm	54 cm
Maximum diameter	34 cm	36 cm
Maximum diameter height (from the bottom)	34 cm	35 cm
Inner rim diameter	5.5 cm	6.5 cm
Outer rim diameter	7.5 cm	7.8 cm
Neck diameter just below the rim	6.7 cm	6.9 cm
Neck diameter at the base of the neck	24.5 cm	24 cm
Neck height	7.6 cm	12.3 cm
Length of the left handle	12.6 cm	15.9 cm
Length of the right handle	13 cm	16.3 cm

Table 1. Dimensions of the two amphorae
Таблица 1. Размери на амфорите

Fig. 6. Amphora No. 1 from the Pastyrske hillfort (Authors: (1 – 3) T. Kurhina, D. Kushtan; (4) E. Todorova)
Обр. 6. Амфора № 1 от Пастирското градище (Автори: (1 – 3) Т. Кургина, Д. Кущан; (4) Е. Тодорова)

Typological parallels

From a typological point of view, both containers from the Pastyrske hillfort belong to the so-called "Globular amphorae", which are the successors of LR 2 and LR 13 amphorae. This kind of jars is one of the predominant shapes of transport vessels during the "Dark Ages" (7th – 9th c.). Meanwhile, despite being very similar at first glance, they show differences in shape and fabric that suggest these amphorae were produced in different workshops.

The LR 2 vessels from the cargo of the Yassı Ada shipwreck (early 7th c.; Bass, van Doorninck, Jr. 1982, fig. 8: 4 – 6; van Doorninck, Jr. 1989, fig. 1: 8 – 11; van Alfen 2015, fig. 2.1 – 2.3; Vo-Phamhi, Leidwanger 2020, fig. 6, fig. 9) are their closest references (fig. 8: 1 – 4). According to the latest re-study of the shipwreck's cargo, the amphorae were produced to strict size and capacity requirements[7]. They were created especially to transport food supplies for the Byzantine army in the framework of the *annona militaris* (van Alfen 2015).

[7] Here E. Todorova would like to express her special gratitude to Prof. F. van Doorninck, Jr. and Dr. J. Leidwanger for regularly updating her on their still unpublished insights into the volumetric studies of the Yassı Ada's LR 2 amphorae.

Fig. 7. Amphora No. 2 from the Pastyrske hillfort (Authors: (1 – 3) T. Kurhina, D. Kushtan; (4) E. Todorova)
Обр. 7. Амфора № 2 от Пастирското градище (Автори: (1 – 3) Т. Кургина, Д. Кущан; (4) Е. Тодорова)

Other examples of amphorae that are more or less similar but never identical (fig. 8: 5 – 12, fig. 9: 1 – 10) represent the following types from various locations: LR 2 from Emporio Chios (3rd quarter of the 7th c.; Ballance et al. 1989, 106 – 109, Plate 24: 236 – 237, Plate 25: 238); LR 2 found during the excavations of the Yeni Kapı shipwrecks (6th to 8th c.; Asal 2010, 54, 93 – 94, Cat. No. A25, Cat. Nos. A30 – A31); LR 2 from Thasos (end of the 6th – beginning of the 7th c.; Blondé et al. 2010, 411 – 412, fig. 18 – 19); LR 2 from the Port area of Chersonesus on the Crimea (end of the 6th – first quarter of the 7th c.; Романчук и др. 1995, 38 – 39, табл. 14: 75; Sazanov 2007, fig. 3: 24); some LR 13 locally produced at the ceramic workshops of Cyprus (end of the 6th or first half of the 7th c.; Demesticha 2003, 474, fig. 4a – c; Demesticha 2005, 169, fig. 2: A, B), Kos (late 6th – mid-7th c.; Poulou-Papadimitriou, Didioumi 2010, fig. 10 – 11a, b; Diamanti 2010, Pl. 112: 443 – 460; Diamanti 2012, fig. 5a, b), and Paros (late 6th – late 7th/early 8th c.; Diamanti et al. 2021, 603, fig. 4: 1 – 3, 5 – 7); LR 13 from the Roman imperial baths at Beirut (8th c.; Reynolds 2003, fig. 2: 5); types 29, 35, and 36 (mid-6th to 8th c.) from Saraçhane, Istanbul (Hayes 1992, 66, 71, 100, fig. 23: 2 – 4, 10, fig. 47: 171, 197); the amphora found above the vault of the southern gallery of Kalenderhane, Istanbul (8th – early 9th c.; Striker, Kuban 1975, 315, fig. 15); and locally produced vessels

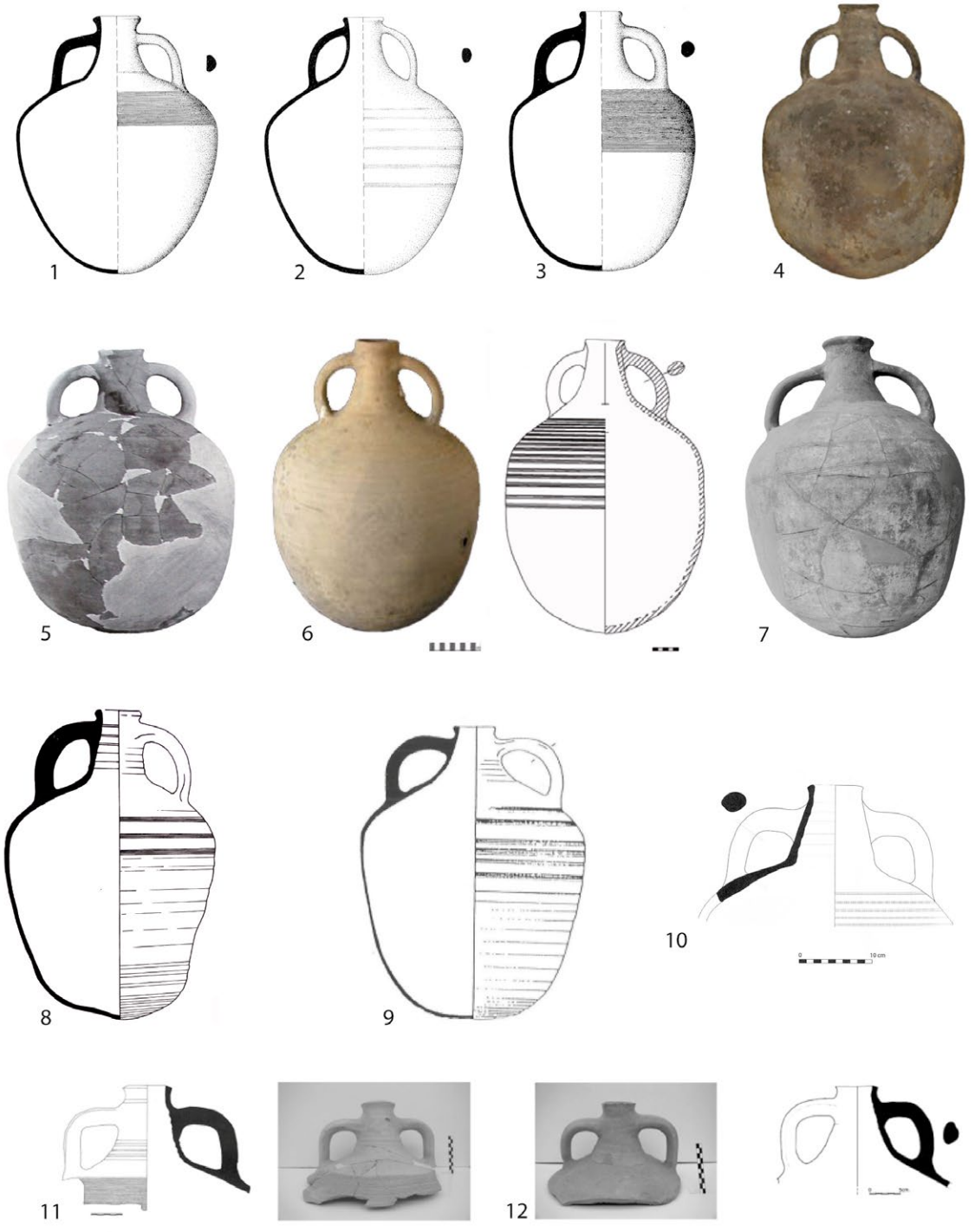

Fig. 8. LR 2 amphorae from: 1 – 4. Yassı Ada (after van Alfen 2015, fig. 2.1 – 2.3; Vo-Phamhi, Leidwanger 2020, fig. 9); 5. Emporio Chios (after Ballance et al. 1989, Plate 25: 238); 6. Yeni Kapı, Istanbul (after Asal 2010, Cat. No. A31); 7. Thasos (after Blondé et al. 2010, fig. 19); LR 13 amphorae from: 8 – 9. Local production from Amathous, Cyprus (after Demesticha 2005, fig. 2: A, B); 10. Local production from Halasarna of Kos (after Diamanti 2010, Pl. 112/443-60); 11 – 12. Local production from Kardamaina of Kos (after Poulou-Papadimitriou, Didioumi 2010, fig. 10 – 11a, b)

Обр. 8. Амфори LR 2 от: 1 – 4. Ясъ Ада (по van Alfen 2015, fig. 2.1 – 2.3; Vo-Phamhi, Leidwanger 2020, fig. 9); 5. Емпорио Хиос (по Ballance et al. 1989, Plate 25: 238); 6. Йени Капъ, Истанбул (по Asal 2010, Cat. No. A31); 7. Тасос (по Blondé et al. 2010, fig. 19); амфори LR 13 от: 8 – 9. Местно производство от Аматунта, о. Кипър (по Demesticha 2005, fig. 2: A, B); 10. Местно производство от Аласарна, о. Кос (по Diamanti 2010, Pl. 112/443-60); 11 – 12. Местно производство от Кардамена, о. Кос (по Poulou-Papadimitriou, Didioumi 2010, fig. 10 – 11a, b)

from Crete – Gortyn (end of the 7th – beginning of the 8th c.; Portale 2014, 478, fig. 7), Eleutherna (7th – 9th c.; Yangaki 2005, 284 – 285; Yangaki 2007), and Pseira (8th – early 9th c.; Πούλου-Παπαδημητρίου 2011, εικ. 29; Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, εικ. 24). Examples with both Aegean and local origins that are very similar to the vessels from the Pastyrske hillfort are known also from Italy in some 7th and 8th c. deposits from the Crypta Balbi, Rome (Paroli 1992, Tav. 1: 3, Tav. 2: 6, Tav. 3: 7; Sagui et al. 1997, 44, fig. 2: 6, fig. 6: 2); from the sea near Sorento (8th c.; Arthur 1993, fig. 4), from local products from the workshop at Otranto (from the first half of the 7th c. to the 9th c.; Arthur et al. 1992, 109, fig. 9: 1; Leo Imperiale 2015, 426 – 427, fig. 2: 1 – 2; Leo Imperiale 2018, fig. 3: 1, fig. 5: 5), on Sicily (8th – first half of the 9th c.; Arcifa 2018, 127 – 131, fig. 5: 10, fig. 26 – 28; Ardizzone 2000, fig. 2: 2), from Comacchio (8th – 9th c.; Gelichi et al. 2012, 167, fig. 8: 1, 3, 5), and from the port of Ravena (8th c.; Cirelli 2009, fig. 4).

Despite the large number of older and more recent publications of globular amphorae from the northern Black Sea coast, for most of which scholars have proposed a local, Crimean origin, the only amphorae that are similar in outline and decoration but that show considerable deviation in shaping details and fabric are some examples from the Tau Kipchak settlement (second half of the 6th – 9th c.; Sazanov 1997, 94, fig. 3: 29), the Yalta museum (fig. 9: 11; 8th – 9th c.; Якобсон 1979, рис. 13: 5), the right shore of the Kotlubanki river opposite the Karnauhovo settlement (Ляпушкин 1958, рис. 1), and from Taman Peninsula (9th – early 10th c.; Анфимов 1953, рис. 52).

The second amphora from the Pastyrske hillfort has a similarly shaped neck, rim, and handles as some of the successors of the LR 1 vessels locally produced on Paros (fig. 9: 12; second half of the 6th – first half of the 7th c.; Diamanti 2016, fig. 8) and Irakleia, Greece (late 6th/7th – early 8th c.; Kormazopoulou, Diamanti 2021, 900, fig. 11); at Phoinike, Albania (8th c.)[8]; at Pati, Sicily (8th c.; Metaxas 2009, Taf. 23, Abb. 189a); and at the San Paolo Monastery, Rome (8th – 9th c.; Molinari et al. 2015, 161, fig. 2: 1 – 2).

Graffiti and amphora reuse

Amphorae were of course not traded by themselves. They transported substance and so were often reused as long as they remained in good shape. Traces of reuse on amphorae are quite common in all periods. The containers from the Yassı Ada (early 7th c.) and the Serçe Limanı (early 11th c.) shipwrecks are the best examples (van Doorninck, Jr. 1989). The most usual signs of reuse are graffiti: marks incised in visible places on vessels such as their neck, shoulders, or handles after they were fired. Sometimes they appear quite illegible and as simple scratches, like the two graffiti on the second amphora from Pastyrske hillfort (fig. 7: 2).

Others, like the two Greek letters (ΙΩ) on the first amphora (fig. 6: 2), can be easily deciphered as the abbreviation of the Greek name Ιωάννης, which denotes ownership. The letters were most likely used by a small-scale merchant to mark his own batch of jars when he participated in a joint-venture with other small-scale traders that used the same ship. It is less likely but not impossible that these letters instead denote the name of the client at the final destination when the cargo was to be marketed privately. In the latter case, the graffiti again hint at small-scale commercial activity. So far, graffiti bearing abbreviations of the Greek name Ιωάννης have been documented on amphorae from different types and periods (Дюженко 2001, Табл. IV: 30; Тодорова 2012, 100, Табл. LVI: G36, G39), but this should not be surprising, since, as nowadays, the name was very common.

The other graffito on the first amphora, the cross-shaped one (fig. 6: 2), is among the most

[8] E. Cirelli presented this amphora at the 12th AIECM3 Congress in Athens in 2018, but a photo of it was not included in the final publication (Cirelli 2021).

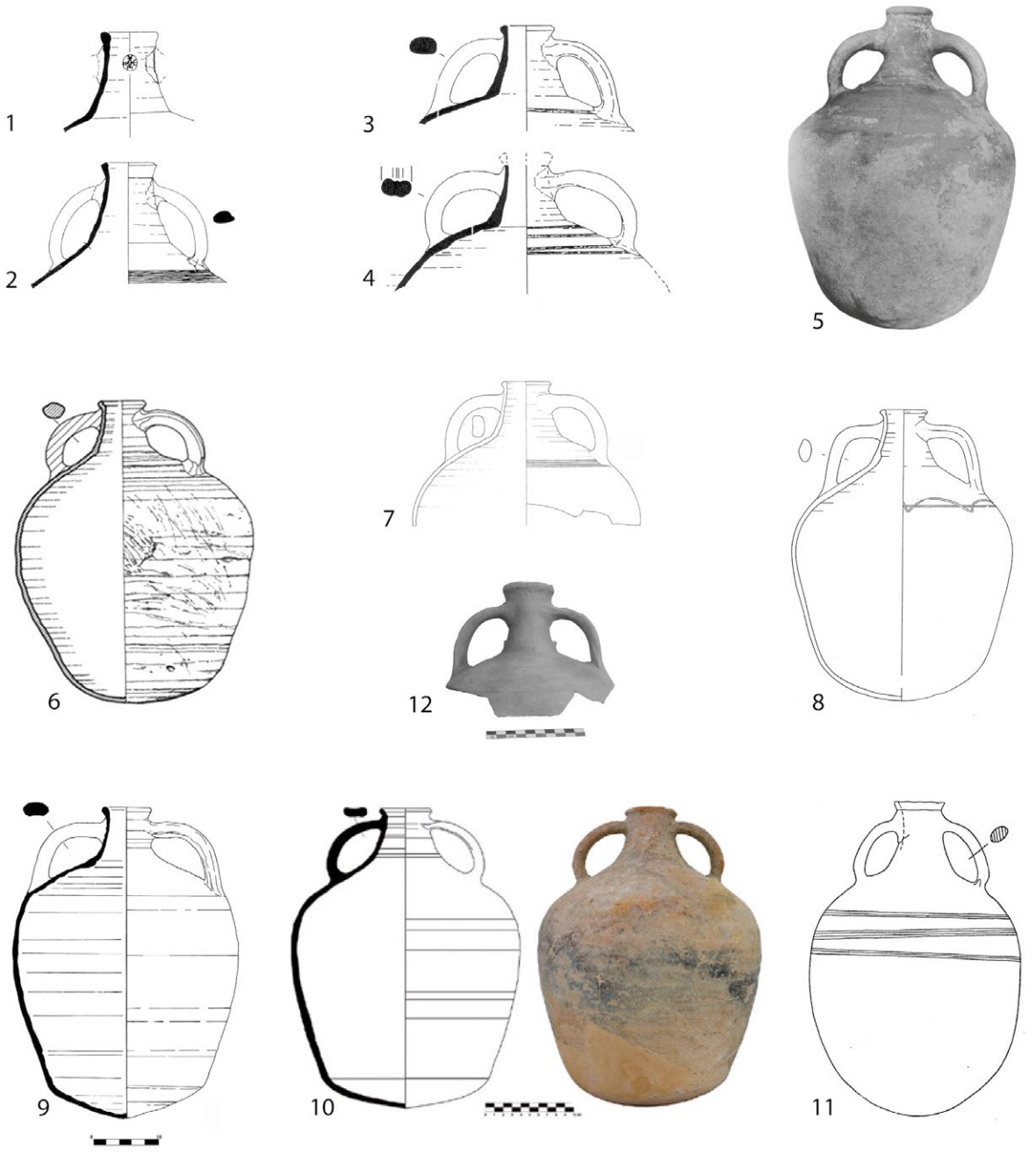

Fig. 9. Globular amphorae from: 1 – 4. Saraçhane, Istanbul (after Hayes 1992, fig. 23: 3 – 4, fig. 47: 171, 197); 5. Kalenderhane, Istanbul (after Striker, Kuban 1975, fig. 15); 6. Gortyn, Crete (after Portale 2014, fig. 7); 7 – 8. Crypta Balbi, Rome (after Paroli 1992, Tav. 3: 7; Sagui et al. 1997, fig. 6: 2); 9. Otranto, Italy (after Leo Imperiale 2015, fig. 2: 1); 10. Rocchicella, Sicily (after Arcifa 2018, fig. 5: 10); 11. Yalta Museum, Crimea (after Якобсон 1979, рис. 13: 5); 12. LR 1 from Naoussa of Paros, local production (after Diamanti 2016, fig. 8)

Обр. 9. Сферични амфори от: 1 – 4. Сарачхане, Истанбул (по Hayes 1992, fig. 23: 3 – 4, fig. 47: 171, 197); 5. Календерхане, Истанбул (по Striker, Kuban 1975, fig. 15); 6. Гортина, о. Крит (по Portale 2014, fig. 7); 7 – 8. Крипта Балби, Рим (по Paroli 1992, Tav. 3: 7; Sagui et al. 1997, fig. 6: 2); 9. Отранто, Италия (по Leo Imperiale 2015, fig. 2: 1); 10. Рокичела, о. Сицилия, (по Arcifa 2018, fig. 5: 10); 11. Музея в Ялта, Крим (по Якобсон 1979, рис. 13: 5); 12. Амфора LR 1 от Науса, о. Парос, местно производство (по Diamanti 2016, fig. 8)

common markings documented on transport jars. It is difficult to say what it may have represented. Was it the easiest way to scratch a "check" mark (X), or should it be considered a cross, a sign of ownership used to mark commodities that belonged to the Church? In this case, the vessel was either produced by monastery compounds and then sold or was destined to be delivered to churches and monasteries for the use of their contents. The fact that both amphorae from Pastyrske have more than one graffito is evidence for their long-term reuse.

The amphorae's contents

The volumetric study of the Yassı Ada vessels that was performed recently has shown that they were initially produced to transport commodities such as white wine, red wine, and/or olive oil. Conversely, the Dark Age globular amphorae were multipurpose vessels simultaneously used for transport and storage and held different kinds of wine (sometimes flavoured with plants, herbs, or fish sauce) or oil but also sauces, honey, or other liquid products (Todorova 2020, 404 – 406 and the literature cited there). Considering the fact that both amphorae from the Pastyrske hillfort show traces of long-term reuse, as the graffiti hints, it is not possible to say if they were carrying the initial content for which they were primarily designed or another commodity when they reached the site where they were found[9]. They could have transported wine, as supposed by O. Prykhodnyuk (Приходнюк 2005, 15 – 16), but oil is also an option. There is evidence from a later period from the Middle Dnieper region for amphorae found at or near jewelry workshops because olive oil was used in jewelry production (Noonan, Kovalev 1999, 123, 133 – 134). It has been documented that jewelry production existed among other crafts at the Pastyrske hillfort (Приходнюк 2005, рис. 50, рис. 62, фото 17, фото 54).

Origin of the amphorae and issues in amphora manufacturing

Several ceramic workshops for the production of globular amphorae were studied recently all over the Mediterranean world, mainly in territories under Byzantine rule: on the islands of Kos (Diamanti 2010, 58 – 59, 72, 80 – 83, 114, fig. 38 – 139, T. 5 – 19; Poulou-Papadimitriou, Didioumi 2010; Didioumi 2014), Paros (Diamanti 2015; Diamanti 2016), Lipsi (Papavassiliou et al. 2014), and Cyprus (Manning et al. 2000; Demesticha 2003; Demesticha 2005) as well as in Southern Italy (Arthur et al. 1992, 93 – 99, 109, fig. 3 – 5; Arthur, Patterson 1998, 517 – 518, fig. 3c) and the Bay of Naples (Arthur 1989, 87; Arthur 1993, 231 – 235), and along the Southern shore of the Crimea (see an overview in Якобсон 1979, 39 – 58, рис. 20 – 32; Паршина и др. 2001, 53 – 73; Тодорова 2011, 446 – 447 and the literature cited there). As has already been pointed out, finding an exact match for both vessels from the Pastyrske hillfort has proved challenging. This difficulty is compounded by the fact that neither volumetric measurements nor chemical or petrographical analyses were performed, not only on these amphoras but also on most of their typological parallels. Consequently, identifying their production workshop remains a promising task for the future.

Conclusion

Based on similarities with other globular amphorae, it is possible to date both examples from the Pastyrske hillfort to the late 6th/7th – 8th c., with the earlier period being more likely. The proposed date fits perfectly with the chronology of the site – first half of the 7th/last quarter of the 7th c. – mid-8th c. (Приходнюк 2005, 79). It is quite possible that the time between when they were produced and deposited was longer, as the traces of reuse hint. There should be no doubt about

[9] Unfortunately, we could not take any volumetric measurements of the amphorae to check if the results could hint at a certain weight capacity or particular contents.

their Eastern Mediterranean provenance while the exact locations of the two ceramic workshops where they were produced remains uncertain. In our opinion, no direct link can be established between the amphora production centers and the Pastyrske hillfort. If one assumes an earlier date for the jars, it is possible that they were produced and used for the transport of the *annona militaris*. Once they reached the Lower Danube, they could have been reused for small-scale trading, through Chersonesus and the Crimea, for example, and travel up the Dnieper river. During this journey, they may have changed hands several times. This is possible if we assume a later chronology (late 7th – mid-8th c.), since this was when several smaller, overlapping regions took place over the long-distance trade.

References/Цитирана литература

van Alfen 2015: P. van Alfen. The restudy of the LR2 Amphoras from the Seventh-Century Yassıada Shipwreck. – In: D. N. Carlson, J. Leidwanger, S. M. Kampbell (eds.). Maritime studies in the wake of the Byzantine Shipwreck at Yassıada, Turkey. Texas A&M University Press, 2015, 17 – 34.

Arcifa 2018: L. Arcifa. Contenitori da transporto nella Sicilia bizantina (VIII – X secolo): produzioni e circolazione. – Archeologia Medievale, XLV, 2018, 123 – 148.

Ardizzone 2000: F. Ardizzone. Rapporti commerciali tra la Sicilia occidentale ed il Tirreno centromeridionale nell'VIII secolo alla luce del rinvenimento di alcuni contenitori da transporto. – In: G. P. Brogiolo (ed.). II Congresso nazionale di archeologia medievale. Musei Civici, Chiesa di Santa Giulia, Brescia, 28 settembre – 1 ottobre 2000. Brescia, 2000, 402 – 407.

Arthur 1989: P. Arthur. Aspects of Byzantine Economy: an Evaluation of Amphora Evidence from Italy. – In: V. Déroche, J.-M. Spieser (eds.). Recherches sur la céramique byzantine. (Bulletin de correspondance hellénique. Supplément, XVIII). Athènes,1989, 79 – 93.

Arthur 1993: P. Arthur. Early Medieval Amphorae, the Duchy of Naples and the Food Supply of Rome. – Papers of the British School at Rome, 61, 1993, 231 – 244.

Arthur, Patterson 1998: P. Arthur, H. Patterson. Local pottery in southern Puglia in the sixth and seventh centuries. – In: L. Sagui (ed.). Ceramica in Italia: VI – VII secolo. Atti del convegno in onore di John W. Hayes (Roma, 1995). Firenze, 1998, 511 – 530.

Arthur et al. 1992: P. Arthur, M. P. Caggia, G. P. Ciongoli, V. Melissano, H. Patterson, P. Roberts. Fornaci altomedievali ad Otranto. Nota preliminare. – Archeologia Medievale, XIX, 1992, 91 – 122.

Asal 2010: R. Asal. Yenikapı Marmaray ve metro kurtarma kazıları buluntuları ışığında İstanbul'un Roma ve Bizans dönemi deniz ticareti. Edirne, 2010.

Ballance et al. 1989: M. Ballance, J. Boardman, S. Corbett, S. Hood. Excavations in Chios 1952 – 1955. Byzantine Emporio. Thames & Hudson, 1989.

Bass, van Doorninck, Jr. 1982: G. F. Bass, F. H. van Doorninck, Jr. Yassı Ada. A Seventh Century Byzantine Shipwreck, Vol. I. Texas A & M University Press, 1982.

Blondé et al. 2010: F. Blondé, A. Muller, D. Mulliez. *Terra Sigillata* et céramique communes de la fin de l'Antiquité à Thasos, le cas de DOM5. – In: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Ντ. Κουσουλάκου (επ.). Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος – 7ος αι. μ. Χρ.). Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Θεσσαλονίκη 12 – 16 Νοεμβρίου 2006, β' τόμος. Θεσσαλονίκη, 2010, 402 – 420. [D. Papanikóla-Bakirtzí, D. Kousoulákou (ep.). Keramikí tis Ísteris Archeótitas apó ton elladikó chóro (3os – 7os e. m. Chr.). Praktiká Epistimonikís Sinántisis, Thessaloníki 12 – 16 Noemvríou 2006, v' tómos. Thessaloníki, 2010, 402 – 420]

Cirelli 2009: E. Cirelli. Anfore globulari a Classe nell'alto medioevo. – In: G. Volpe, P. Favia (eds.). V Congresso nazionale di archeologia medievale. Palazzo della Dogana, Salone del Tribunale (Foggia), Palazzo dei Celestini, Auditorium (Manfredonia), 30 settembre – 3 ottobre 2009. Firenze, 2009, 563 – 568.

Cirelli 2021: E. Cirelli. Late antique and medieval pottery from Phoinike (Albania). – In: P. Petridis, A. G. Yangaki, N. Liaros, E.-E. Bia (eds.). Proceedings of the 12th Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, Vol. II. Athens, 2021, 719 – 728.

Demesticha 2003: S. Demesticha. Amphora Production on Cyprus during the Late Roman Period. – In: Ch. Bakirtzis (ed.). Actes du VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée. Thessaloniki, 11 – 16 octobre 1999. Athènes, 2003, 469 – 476.

Demesticha 2005: S. Demesticha. Some thoughts on the production and presence of the Late Roman Amphora 13

on Cyprus. – In: M. B. Briese, L. E. Vaag (eds.). Trade Relations in the Eastern Mediterranean from the Late Hellenistic Period to Late Antiquity: the Ceramic Evidence. Acts from a PhD-seminar for young scholars, Sandbjerg Manorhouse, 12 – 15 February 1998. Odense, 2005, 169 – 178.

Diamanti 2010: Ch. Diamanti. Local production and importation of amphoras at Halasarna of Kos island (5th – 7th c.). Contribution to the Research of the Production and Distribution of the Late Roman/Proto-Byzantine Amphoras of the Eastern Mediterranean. Athens, 2010.

Diamanti 2012: Ch. Diamanti. Byzantine Emperors on stamped Late Roman/Early Byzantine Amphoras. – Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum, 42, 2012, 1 – 5.

Diamanti 2015: Ch. Diamanti. Amphora Production at the Aegean Sea during the 5th – 7th centuries. The Case of a Workshop at Paros Island: Preliminary Results. – In: Fr. Thuillier, E. Louis (eds.). Tourner autour du pot... Les ateliers de potiers médiévaux du Ve au XIIe siècle dans l'espace européen. Actes du colloque international de Douai, 5 – 8 octobre 2010. (Publications du Craham, Série Antique et Médiévale). Caen, 2015, 541 – 545.

Diamanti 2016: Ch. Diamanti. The Late Roman Amphora workshops of Paros island in the Aegean Sea – Recent results. – Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum, 44, 2016, 691 – 698.

Diamanti et al. 2021: Ch. Diamanti, Ch. Sakellakou, K. P. Dellaporta. Protective inscriptions on ceramic sherds of post-Byzantine burials. – In: P. Petridis, A. G. Yangaki, N. Liaros, E.-E. Bia (eds.). Proceedings of the 12th Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, Vol. II. Athens, 2021, 601 – 614.

Didioumi 2014: S. Didioumi. Local pottery production in the island of Cos, Greece from the Early Byzantine period. A preliminary report. – In: N. Poulou-Papadimitriou, E. Nodarou, V. Kilikoglou (eds.). LRCW 4. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry, Vol. I. (British Archaeological Reports International Series, 2616, I). BAR Publishing, 2014, 169 – 180.

van Doorninck, Jr. 1989: F. H. van Doorninck, Jr. The Cargo Amphoras on the 7th Century Yassı Ada and 11th Century Serçe Limanı Shipwrecks: Two Examples of a Reuse of Byzantine Amphoras as Transport Jars. – In: V. Déroche, J.-M. Spieser (eds.). Recherches sur la céramique byzantine. (Bulletin de correspondance hellénique. Supplément, XVIII). Athènes, 1989, 247 – 257.

Gelichi et al. 2012: S. Gelichi, D. Calaon, C. Negrelli, E. Grandi. The Mediterranean Emporium of Comacchio and Early Medieval European Trade (the 6th – 10th Centuries AD). – In: Ten Centuries of Byzantine Trade (the 5th – 15th centuries). Bibliotheca Vita Antiqua. Collection of Scientific papers. Kyiv, 2012, 165 – 176.

Hayes 1992: J. W. Hayes. Excavations at Saraçhane in Istanbul, Vol. II. The Pottery. Princeton University Press, 1992.

Kormazopoulou, Diamanti 2021: L. Kormazopoulou, Ch. Diamanti. Early Byzantine pottery from the caves of Agios Ioannis and Cyclops on the island of Irakleia, Cyclades – preliminary results. – In: P. Petridis, A. G. Yangaki, N. Liaros, E.-E. Bia (eds.). Proceedings of the 12th Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, Vol. II. Athens, 2021, 899 – 902.

Leo Imperiale 2015: M. Leo Imperiale. Anfore globulari dal Salento. Produzione e circolazione nell'Adriatico meridionale durante l'Altomedioevo. – In: P. Arthur, M. Leo Imperiale (eds.). VII Congresso Nazionale di Archeologia Medievale. Lecce, 9 – 12 settembre 2015, Vol. 2. Firenze, 2015, 426 – 431.

Leo Imperiale 2018: M. Leo Imperiale. Anfore e reti commerciali nel Basso Adriatico tra VII e XII secolo. – Archeologia Medievale, XLV, 2018, 47 – 64.

Manning et al. 2000: S. W. Manning, S. J. Monks, D. A. Sewell, S. Demesticha. Late Roman Type 1a amphora production at the Late Roman site of Zygi-Petrini, Cyprus. – Report of the Department of Antiquities, Cyprus, 2000, 233 – 257.

Metaxas 2009: S. Metaxas. Die Materielle Kultur Sizilien (6. – 10. Jahrhundert). Ph.D. Thesis, Institut für Byzantinistik und Neogräzistik, Universität Wien. Wien, 2009.

Molinari et al. 2015: A. Molinari, V. Beolchini, I. De Luca, Ch. De Santis, E. Fresi, L. Orlandi, G. Rascaglia, M. Ricci, J. Russo. Stili di vita, produzioni e scambi: la città di Roma a confronto con altri siti del Lazio. Secoli IX – XV. – In: M. J. Gonçalves, S. Gómez-Martínez (eds.). Actas do X Congresso Internacional a Cerâmica Medieval no Mediterrâneo, Silves – Mértola, 22 a 27 outubro de 2012. Silves, 2015, 158 – 179.

Noonan, Kovalev 1999: Th. S. Noonan, R. K. Kovalev. Wine and Oil For All the Rus'! The Importation of Byzantine Wine and Olive Oil to Kievan Rus'. – Byzantium and the North. Acta Byzantina Fennica, IX (1997–8), 1999, 118 – 152.

Papavassiliou et al. 2014: E. Papavassiliou, K. Sarantidis, E. Papanikolaou. A ceramic workshop of the Early Byzantine period on the island of Lipsi in the Dodecanese (Greece): a preliminary approach. – In: N. Poulou-Papadimitriou, E. Nodarou, V. Kilikoglou (eds.). LRCW 4. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry, Vol. I. (British Archaeological Reports International Series, 2616, I). BAR Publishing, 2014, 159 – 168.

Paroli 1992: L. Paroli. Ceramiche invetriate da un contesto dell'VIII secolo della Crypta Balbi Roma. – In: L. Paroli (ed.). La ceramica invetriata tardoantica e altomedievale in Italia. Atti del Seminario Certosa di Pontignano (Siena) 23 – 24 febbrario 1990. (Quaderni del Dipartimento di Archeologia e Storia delle Arti – Sezione Archeologia – Università di Siena). Firenze, 1992, 351 – 377.

Portale 2014: E. Ch. Portale. The sunset of Gortyn: Amphorae in 7th – 8th centuries AD. – In: N. Poulou-Papadimitriou, E. Nodarou, V. Kilikoglou (eds.). LRCW 4. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry, Vol. I. (British Archaeological Reports International Series, 2616, I). BAR Publishing, 2014, 477 – 489.

Poulou-Papadimitriou, Didioumi 2010: N. Poulou-Papadimitriou, S. Didioumi. Nouvelles données sur la production de l'atelier céramique protobyzantin à Kardamaina (Cos-Greece). – In: S. Menchelli, S. Santoro, M. Pasquinucci, G. Guiducci (eds.). LRCW 3. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry, Vol. II. (British Archaeological Reports International Series, 2185, II). BAR Publishing, 2010, 741 – 749.

Reynolds 2003: P. Reynolds. Pottery and the economy in 8th century Beirut: An Umayyad assemblage from the Roman imperial baths (BEY 045). – In: Ch. Bakirtzis (ed.). Actes du VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée. Thessaloniki, 11 – 16 Octobre 1999. Athènes, 2003, 725 – 734.

Sagui et al. 1997: L. Sagui, M. Ricci, D. Romei. Nuovi dati ceramologici per la storia economica di Roma tra VII e VIII secolo. – In: G. Démians d'Archimbaud (ed.). La céramique médiévale en Méditerrannée. Actes du VIe congrès de l'AIECM2. Aix-en-Provence, 13 – 18 novembre 1995. Aix-en-Provence, 1997, 35 – 52.

Sazanov 1997: A. Sazanov. Les amphores de l'Antiquité tardive et du Moyen Âge: continuité ou rupture? Le cas de la Mer Noire. – In: G. Démians d'Archimbaud (ed.). La céramique médiévale en Méditerrannée. Actes du VIe congrès de l'AIECM2. Aix-en-Provence, 13 – 18 novembre 1995. Aix-en-Provence, 1997, 87 – 102.

Sazanov 2007: A. Sazanov. Les amphores orientales d'époque protobyzantine au nord de la Mer noire: chronologie et typologie. – In: M. Bonifay, J.-Ch. Tréglia (eds.). LRCW 2. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry, Vol. II. (British Archaeological Reports International Series, 1662, II). BAR Publishing, 2007, 803 – 815.

Striker, Kuban 1975: C. Striker, Y. Kuban. Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: fifth preliminary report (1970 – 74). – Dumbarton Oaks Papers, 29, 1975, 307 – 318.

Todorova 2020: E. Todorova. One Amphora, Different Contents – the Multiple Purposes of Byzantine Amphorae According to Written and Archaeological Data. – In: S. Y. Waksman (ed.). Multidisciplinary Approaches to Food and Foodways in the Medieval Eastern Mediterranean. (Archéologie(s), 4). Lyon, 2020, 403 – 416.

Vo-Phamhi, Leidwanger 2020: J. Vo-Phamhi, J. Leidwanger. A new computational method to quantify morphological standardization and variation within ceramic assemblages. – Archeologia e Calcolatori, 31.1, 2020, 55 – 76.

Yangaki 2005: A. Yangaki. La céramique des IVe – VIIIe siècles ap. J.-C. d'Eleutherna. Athènes, 2005.

Yangaki 2007: A. Yangaki. Amphores crétoises de forme globulaire: remarques préliminaires. – In: M. Bonifay, J.-Ch. Tréglia (eds.). LRCW 2. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry, Vol. II. (British Archaeological Reports International Series, 1662, II). BAR Publishing, 2007, 767 – 774.

Πούλου-Παπαδημητρίου 2001: Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου. Βυζαντινή κεραμική από τον ελληνικό νησιώτικο χώρο και από την Πελοπόννησο (7ος – 9ος αι.): μια πρώτη προσέγγιση. – In: Ε. Κουντούρα-Γαλάκη (επ.). Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου. (Διεθνή συμπόσια, 9). Αθήνα, 2001, 231 – 266. [Poúlou-Papadimitríou 2001: N. Poúlou-Papadimitríou. Vizantiní keramikí apó ton ellinikó nisiótiko chóro ke apó tin Pelopónniso (7os – 9os e.): mia próti prosénginsi. – In: E. Koudoúra-Galáki (ep.). I skotiní eónes tou Vizantíou. (Diethní simpósia, 9). Athína, 2001, 231 – 266]

Πούλου-Παπαδημητρίου 2011: Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου. Τεκμήρια υλικού πολιτισμού στη βυζαντινή Κρήτη: από τον 7ο έως το τέλος του 12ου αιώνα. [Poúlou-Papadimitríou 2011: N. Poúlou-Papadimitríou. Tekmíria ilikoú politismoú sti vizantiní Kríti: apó ton 7o éos to télos toú 12ou eóna] – In: E. G. Kapsomenos, M. Andreadaki-Vlazaki, M. Andrianakis, E. Papadopoulou (eds.). Proceedings of the 10th Cretological Congress. Chania, 1 – 8 October 2006. Chania, 2011, 381 – 447.

Анфимов 1953: Н. В. Анфимов. Средневековые амфоры с нефтью с Таманского полуострова. – Краткие сообщения института истории материальной культуры АН СССР, XLIX, 1953, 151 – 154. [Anfimov 1953: N. V. Afimov. Srednevekovye amfory s neft'yu s Tamanskogo poluostrova. – Kratkie soobshcheniya instituta istorii material'noy kul'tury AN SSSR, XLIX, 1953, 151 – 154]

Брайчевський 1955: М. Ю. Брайчевський. Нові розкопки на Пастирському городищі. – Археологічні пам'ятки УРСР, V, 1955, 67 – 76. [Braychevskyy 1955: M. Yu. Braychevskyy. Novi rozkopki na Pastirs'komu gorodishchi. – Arkheologichni pam'yatki URSR, V, 1955, 67 – 76]

Брайчевський 1957: М. Ю. Брайчевський. Исследование Пастырского городища в 1957 г. – Краткие сообщения Института археологии Академии наук Украинской ССР, 7, 1957, 94 – 96. [Braychevs'kiy 1957: M. Yu. Braychevs'kiy. Issledovaniye Pastyrskogo gorodishcha v 1957 g. – Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii Akademii nauk Ukrainskoy SSR, 7, 1957, 94 – 96]

Брайчевський, Приходнюк 1991: М. Ю. Брайчевський, О. М. Приходнюк. Звіт про роботу Пастирської експедиції в 1990 р. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. е., 1990/15. Київ, 1991. [Braychevskyy, Prykhodnyuk 1991: M. Yu. Braychevskyy, O. M. Prykhodnyuk. Zvit pro robotu Pastyrskoyi ekspedytsiyi v 1990 r. Naukovyy arkhiv Instytutu arkheolohiyi NAN Ukrayiny, f. e., 1990/15. Kyyiv, 1991]

Брайчевський и др. 1991: М. Ю. Брайчевський, Л. В. Вакуленко, О. М. Приходнюк, Н. П. Шевченко. Пастирська експедиція 1990 р. Археологічні дослідження на Україні у 1990 р. Київ, 1991, 9 – 10. [Braychevskyy y dr. 1991: M. Yu. Braychevskyy, L. V. Vakulenko, O. M. Prykhodnyuk, N. P. Shevchenko. Pastyrska ekspedytsiya 1990 r. Arkheolohichni doslidzhennya na Ukrayini u 1990 r. Kyyiv, 1991, 9 – 10]

Дюженко 2001: Т. В. Дюженко. Средневековые граффити и клейма из раскопок цитадели Херсонеса. – В: Е. А. Паршина (ред.). Морская торговля в Северном Причерноморье. Киев, 2001, 93 – 103. [Dyuzhenko 2001: T. V. Dyuzhenko. Srednevekovyye graffiti i kleyma iz raskopok tsitadeli Khersonesa. – V: YE. A. Parshina (red.). Morskaya torgovlya v Severnom Prichernomor'ye. Kiyev, 2001, 93 – 103]

Ляпушкин 1958: И. И. Ляпушкин. Курганный могильник близ Карнауховского поселения. – В: М. И. Артамонов (отв. ред.). Труды Волго-Донской археологической экспедиции. (Материалы и исследования по археологии СССР, 62 (I)). Москва – Ленинград, 1958, 315 – 322. [Lyapushkin 1958: I. I. Lyapushkin. Kurgannyy mogil'nik bliz Karnaukhovskogo poseleniya. – V: M. I. Artamonov (otv. red.). Trudy Volgo-Donskoy arkheologicheskoy ekspeditsii. (Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 62 (I)). Moskva – Leningrad, 1958, 315 – 322]

Паршина и др. 2001: Е. А. Паршина, И. Б. Тесленко, С. М. Зеленко. Гончарные центры Таврики VIII – X вв. – В: Е. А. Паршина (ред.). Морская торговля в Северном Причерноморье. Киев, 2001, 52 – 81. [Parshina i dr. 2001: YE. A. Parshina, I. B. Teslenko, S. M. Zelenko. Goncharnyye tsentry Tavriki VIII – X vv. – V: YE. A. Parshina (red.). Morskaya torgovlya v Severnom Prichernomor'ye. Kiyev, 2001, 52 – 81]

Петров 1948: В. П. Петров. Харчові рештки з Пастирського городища. – Археологія, II, 1948, 79 – 85. [Petrov 1948: V. P. Petrov. Kharchovi reshtky z Pastyrskoho horodyshcha. – Arkheolohiya, II, 1948, 79 – 85]

Приходнюк 1995: О. М. Приходнюк. Основні підсумки вивчення Пастирського городища. – В: П. П. Соса (ред.). Археологічні дослідження на Черкащині. Черкаси, 1995, 101 – 107. [Prykhodnyuk 1995: O. M. Prykhodnyuk. Osnovni pidsumky vyvchennya Pastyrskoho horodyshcha. – V: P. P. Sosa (red.). Arkheolohichni doslidzhennya na Cherkashchyni. Cherkasy, 1995, 101 – 107]

Приходнюк 1998: О. М. Приходнюк. Основні підсумки та завдання вивчення Пастирського городища. – Археологія, 3, 1998, 4 – 24. [Prykhodnyuk 1998: O. M. Prykhodnyuk. Osnovni pidsumky ta zavdannya vyvchennya Pastyrskoho horodyshcha. – Arkheolohiya, 3, 1998, 4 – 24]

Приходнюк 2004a: О. М. Приходнюк. До питання про соціальний зміст Пастирського городища. – В: О. П. Моця (ред.). Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. Збірка наукових праць. Київ, 2004, 223 – 231. [Prykhodnyuk 2004a: O. M. Prykhodnyuk. Do pytannya pro sotsialnyy zmist Pastyrskoho horodyshcha. – V: O. P. Motsya (red.). Starodavniy Iskorosten i slovyanski hrady VIII – X st. Zbirka naukovykh prats. Kyyiv, 2004, 223 – 231]

Приходнюк 2004b: О. М. Приходнюк. Будівельні комплекси Пастирського городища VII – VIII ст. – В: Д. Н. Козака (ред.). Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. Київ, 2004, 259 – 276. [Prykhodnyuk 2004b: O. M. Prykhodnyuk. Budivelni kompleksy Pastyrskoho horodyshcha VII – VIII st. – V: D. N. Kozaka (red.). Arkheolohiya davnikh slovyan. Doslidzhennya i materialy. Kyyiv, 2004, 259 – 276]

Приходнюк 2005: О. М. Приходнюк. Пастирське городище. Київ – Чернівці, 2005. [Prykhodnyuk 2005: O. M. Prykhodnyuk. Pastyrske horodyshche. Kyyiv – Chernivtsi, 2005]

Романчук и др. 1995: А. И. Романчук, А. В. Сазанов, Л. Седикова. Амфоры из комплексов византийского Херсона. Екатеринбург, 1995. [Romanchuk i dr. 1995: A. I. Romanchuk, A. V. Sazanov, L. Sedikova. Amfory iz kompleksov vizantiyskogo Khersona. YEkaterinburg, 1995]

Тітенко 1956: Г. Т. Тітенко. Розкопки пам'яток скіфського часу на Пастирському городищі. – Археологічні пам'ятки УРСР, VI, 1956, 52 – 55. [Titenko 1956: H. T. Titenko. Rozkopky pamyatok skifskoho chasu na Pastyrskomu horodyshchi. – Arkheolohichni pamyatky URSR, VI, 1956, 52 – 55]

Тодорова 2011: Е. Тодорова. За производството на амфори през Средновековието. – В: „Оттука започва България". Материали от втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България", Шумен 14 – 16.05.2010 г. Шумен, 2011, 446 – 458. [Todorova 2011: E. Todorova.

Za proizvodstvoto na amfori prez Srednovekovieto. – V: „Ottuka zapochva Balgariya". Materiali ot vtorata natsionalna konferentsiya po istoriya, arheologiya i kulturen turizam „Patuvane kam Balgariya", Shumen 14 – 16.05.2010 g. Shumen, 2011, 446 – 458]

Тодорова 2012: Е. Тодорова. Амфорите от територията на България (VII – XIV в.). Дисертация за придобиване на ОНС „Доктор". Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски". София, 2012. [Todorova 2012: E. Todorova. Amforite ot teritoriyata na Balgariya (VII – XIV v.). Disertatsiya za pridobivane na ONS „Doktor". Istoricheski fakultet, Sofiyski universitet „Sv. Kliment Ohridski". Sofiya, 2012]

Третьяков 1947: П. Н. Третьяков. Днепровская экспедиция. – Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры, XXI, 1947, 99 – 99. [Tret'yakov 1947: P. N. Tret'yakov. Dneprovskaya ekspeditsiya. – Kratkiye soobshcheniya o dokladakh i polevykh issledovaniyakh Instituta istorii material'noy kul'tury, XXI, 1947, 99 – 99]

Фабриціус 1949: І. Фабриціус. Тясминська експедиція. – Археологічні пам'яткі УРСР, ІІ. Матеріали польових досліджень Інституту археології академії наук УРСР за 1945 – 1946 рр. Київ, 1949, 80 – 111. [Fabrytsius 1949: I. Fabrytsius. Tyasmynska ekspedytsiya. – Arkheolohichni pamyatki URSR, II. Materialy polovykh doslidzhen Instytutu arkheolohiyi akademiyi nauk URSR za 1945 – 1946 rr. Kyyiv, 1949, 80 – 111]

Хвойко 1905: В. В. Хвойко. Городища средняго Приднепровья, ихъ значеніе, древность и народность. – В: П. Уварова (ред.). Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове в 1902 г. Москва, 1905, 93 – 104. [Khvoyko 1905: V. V. Khvoyko. Gorodishcha srednyago Pridneprov'ya, ikh" znachenie, drevnost' i narodnost'. – V: P. Uvarova (red.). Trudy Dvenadtsatogo arkheologicheskogo s"yezda v Khar'kove v 1902 g. Moskva, 1905, 93 – 104]

Якобсон 1979: А. Л. Якобсон. Керамика и керамическое производства средневековой Таврики. Ленинград, 1979. [Yakobson 1979: A. L. Yakobson. Keramika i keramicheskoye proizvodstva srednevekovoy Tavriki. Leningrad, 1979]

Яковенко 1968: Е. В. Яковенко. Пастирське городище скіфського часу (за матеріалами розкопок 1955 р.). – Археологія, XXI, 1968, 175 – 186. [Yakovenko 1968: E. V. Yakovenko. Pastyrske horodyshche skifskoho chasu (za materialamy rozkopok 1955 r.). – Arkheolohiya, XXI, 1968, 175 – 186]

РАННОСРЕДНОВЕКОВНИТЕ СФЕРИЧНИ АМФОРИ ОТ ПАСТИРСКОТО ГРАДИЩЕ

Евелина Тодорова, Андрий Скиба**, Ярослав Володарец-Урбанович****

** Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, ул. „Съборна" № 2, София 1000, България; evatodorova79@gmail.com*

*** Археологически институт, Национална академия на науките на Украйна, бул. „Володимир Івасюк" № 12, Киев 04210, Украйна; skyba-andriy@ukr.net*

**** Археологически институт, Национална академия на науките на Украйна, бул. „Володимир Івасюк" № 12, Киев 04210, Украйна;volodograd@ukr.net*

РЕЗЮМЕ

Пастирското градище е най-големият ранносредновековен производствен, търговски и военно-административен център в Източна Европа извън Византия. Разположено е на 3 км западно от с. Пастирске, Черкаска обл. (обр. 2). Заема площ от около 35 хектара. Укрепената му част е с яйцевидна форма и се състои от ров и насип, запазен на места до 4 м височина (обр. 3 – 4).

В резултат на проведените археологически разкопки са разкрити множество ранносредновековни жилищни структури, между които полуземлянки, стопански сгради и ковачница (обр. 5). Въз основа на намерената груба керамика, изработена на ръка, характерна за Пенковската култура, както и някои фибули, се предполага, че основната част от населението на градището са били славяни (анти).

Една от най-интересните ранносредновековни структури, разкрита на територията на Пастирското градище, е полуземлянка № 2. Тя се отличава от останалите не само по размера си, но и поради

това, че на пода ѝ са намерени разбити две големи ранносредновековни амфори (обр. 1). В първичната публикация на О. Приходнюк амфорите са представени доста общо. Изказано е предположението, че полуземлянка № 2 е била кръчма, а със съдовете е пренасяно вино от Кримския п-в.

Вземайки под внимание нарастващия брой публикации от началото на XXI в., посветени на средновековните амфори и свързаната с тях проблематика, настоящата статия има за цел да представи едно ново, по-задълбочено проучване на съдовете от Пастирското градище, с което да се направи опит да се определи техният произход, да се стесни датировката им, както и да се направят изводи за начина им на разпространение и търговските мрежи, от които са били част.

Първата амфора има голямо яйцевидно тяло (обр. 6, Таблица 1), издут търбух и заоблено, леко заострено в средата си дъно. Шията е висока, широка и цилиндрична. Устийният ръб е леко извит навън, удебелен и почти хоризонтално отрязан, със заоблен външен ръб. Масивните арковидни дръжки са закрепени за шията, точно под устието. Имат елипсовидно сечение с изпъкнал надлъжен ръб. Цялата външна повърхност на съда е силно износена и излющена. Глината е твърда, но се усеща като тебешир. Примесена е със значително количество малки по размер (1 – 2 мм) бели включения и шамот (1 мм). Не се забелязват следи от слюда. Цветът на глината след изпичането е розов (5YR 8/3). Плещите на съда са украсени с пет близкоразположени ивици от по 5 врязани линии всяка. Под тях има снопче от пет вълнисти врязани линии. Търбухът е украсен с девет ивици от по пет врязани линии всяка. От едната страна на търбуха има кръстовиден графит, а от другата му страна, близо до една от дръжките, има друг графит (IΩ).

Втората амфора (обр. 7, Таблица 1) също има голямо, леко яйцевидно тяло и издут търбух. Дъното е широко и заоблено. Шийката е висока, по-тясна и по-скоро цилиндрична, с леко конично уширение в основата си. Устийният ръб е прав, заоблен и само леко извит навън. Масивните арковидни дръжки са закрепени за шията, точно под устието. Имат елипсовидно сечение и надлъжен ръб. Глината, от която са изработени, е твърда, добре пречистена и груба, подобно на тази при амфорите LR 1. Примесена е с голямо количество малки (1 – 2 мм), бели (вероятно кварц) и червени (шамот) включения. Сред примесите се забелязва и значително количество фина слюда. Цветът след опичането е светлочервен (2.5YR 7/6). Не се забелязват следи от ангоба. Съдът е украсен с 12 ивици от по четири врязани линии всяка. Те са разположени по-гъсто върху плещите и по-нарядко върху търбуха. Широка вълнообразна врязана линия е разположена върху долната част на тялото. Върху плещите има врязан графит, приличащ на снежинка, а друг графит е врязан в основата на едната дръжка.

От типологична гледна точка двата съда от Пастирското градище принадлежат към т.нар. "Globular amphorae" (сферични амфори), които са наследници на късноантичните LR 2 и LR 13 амфори и са характерни за периода на „Тъмните векове" (VII – IX в.). Въпреки че на пръв поглед разглежданите от нас амфори си приличат, те се различават по отношение на начина на оформяне на някои свои части, както и по отношение на глиненото тесто, от което са изработени. Това подсказва, че по всяка вероятност са били произведени в различни ателиета и имат различен произход.

Въз основа на представените паралели (обр. 8 – 9) се вижда, че двата съда имат най-голямо сходство с амфорите LR 2 и LR 13 от Средиземноморието, които се датират в рамките на VII – IX в., докато приликите им с многобройните транспортни контейнери от Северночерноморския ареал, за голяма част от които се знае, че са местно, кримско производство, са по-далечни.

Наличието на графити по телата на амфорите – знаци, врязани след изпичането им, ни кара да заключим, че съдовете са били използвани дълго време и са били многократно преупотребявани. Графитът IΩ (обр. 6: 2) върху първата от представените амфори е разтълкуван като съкращение на гръцкото име Ιωάννης и най-вероятно е бил знак за собственост, макар все още да е трудно да се определи дали това са инициалите на дребния търговец, собственик на амфората, или на купувача (крайния потребител). Без категорична интерпретация остава и кръстообразният графит върху същия съд (обр. 6: 2). Възможно е това да е някакъв вид „отметка" (X), но може да се разглеждат и като кръст, знак за собственост, с който да се маркират стоките, принадлежащи на църквата – произведени от манастирски комплекси и след това продавани, или предназначени за доставка до църкви и манастири.

Невъзможността да бъдат направени измервания на вместимостта на пастирските амфори не позволи да се направят и заключения за това, за преноса на какви продукти са били първоначално изработени. Вземайки под внимание това, че и двата съда имат следи от дълга употреба и преупотреба, не е възможно да се каже дали те са пренасяли продукта, за който първоначално са били създадени или друга стока, когато са достигнали мястото, където са били открити. Възможно е да са превозвали вино, както предполага техният откривател, но и дървено масло. Налице са данни от по-късен период от района на Среден Днепър за амфори, открити във или близо до ювелирни ателиета, където дървеното масло е било използвано в производството на бижута, каквото производство е документирано и на Пастирското градище.

Въпреки увеличаващия се брой през последните години на сигурно доказани керамични центрове за производство на амфори от Средиземноморието и Черноморския ареал, липсата на измервания на вместимостта, както и на петрографски и химични анализи на глинените теста не само на представените тук съдове, но и на техните паралели, не позволиха да определят точните ателиета, където пастирските амфори са били произведени.

Благодарение на приведените паралели двете сферични амфори от Пастирското градище могат да бъдат датирани в края на VI/VII – VIII в., като по-ранният период е по-вероятен. Предложената датировка съвпада и с хронологията на самото градище – първа половина на VII/последна четвърт на VII – средата на VIII в. Възможно е периодът между времето, когато те са били произведени, и времето, когато са били депонирани, да е бил по-дълъг, както подсказват следите от дълготрайната им употреба. Не би трябвало да има съмнение относно техния източносредиземноморски произход, макар ателиетата, в които са били изработени, все още да не са идентифицирани. Според нас не може да се установи пряка връзка между производствените им центрове и Пастирското градище. Ако приемем по-ранната датировка за двете амфори, е възможно те да са били произведени и използвани за транспортиране на *annona militaris*. След като са достигнали района на Долен Дунав, те вероятно са били използвани повторно за дребномащабни търговски операции и чрез посредничеството на Херсон и Крим са достигнали до средното течение на р. Днепър. По време на това „пътуване“ не е изключено да са сменяли няколко собственика. Последното би било валидно, ако приемем за тях една по-късна датировка (края на VII – средата на VIII в.), което съвпада и с периода на разпадане на търговията на дълги разстояния на няколко по-малки, припокриващи се региона.

Ключови думи: амфори LR 2/LR 13, ранновизантийски, ранносредновековни, Тъмни векове, сферични амфори, Пастирско градище

OBJECT BIOGRAPHIES AND BIOGRAPHICAL OBJECTS FROM MEDIEVAL BULGARIA

Petar Parvanov

National Archaeological Institute with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria; petar.parvanov@abv.bg

ABSTRACT

This study explores the concept of cultural biographies and biographical objects as a methodological framework for understanding the dynamic relationships between material culture, social identity, and historical memory in Early medieval Bulgaria. Drawing these notions together, this discussion traces the evolving significance of artifacts across different social and temporal contexts. Through a close reading of the Story of the Iron Cross—a Slavonic hagiographic text linked to the cult of Saint George—and analysis of some luxury items from the same period, this paper demonstrates how objects both real and fictional were imbued with complex social, political, and sacred meanings. The Iron Cross narrative in particular is rearranged through the stages of the object's biography, emphasizing its manufacture, movement, and accumulation of commodities or status symbols but as active agents in the articulation of power, memory, and sacred economy in the First Bulgarian State. This study underscores the broad applicability of cultural biography frameworks to medieval material culture and invites reevaluation of how artifacts mediate historical experience.

Keywords: material culture, cultural biography, Early medieval Bulgaria

Archaeologists are obsessed with grouping and classifying artifacts; this is the foundational task of our discipline. Thus, it is surprising that one of the most relatable and productive ways to do so based on their "biographical" qualities has been disregarded in connection with objects from the medieval period in Bulgaria. In this article, I propose that the notions of object having distinctive biographies and of objects being used to represent the biography of distinct individuals was well-developed in early medieval Bulgarian society. Furthermore, this concept seems to have been crucial to the interplay between different social actors. It is therefore particularly suitable for understanding of material remains from this time.

In many ways, thinking about objects in terms of lifecycles offers insight into their possible meaning and significance while establishing an imaginative narrative form, so biographical thinking about artifacts should be approached first through an outline of its theoretical basis and critical contributions. After this brief review of the theory behind object biographies comes an intellectual experiment that strikes at the heart of the old disciplinary divisions between history and archaeology. Cultural biographies for objects based on origin, materials, and genealogy can be identified in the works of the medieval author Christodoulos. His rendition of the miracles of Saint George is uniquely grounded in the physical world as perceived by medieval people. This is especially evident

in the biography he creates for the miraculous Iron Cross. A series of rather luxurious archaeological finds are then discussed as examples of biographical objects from an early Bulgar cultural milieu. These objects' biographies vary in function but are unified by their reflection of power dynamics in the First Bulgarian State.

Whose biography? Setting the methodological framework

Constructing cultural biographies for objects is a compelling, dynamic approach to understanding artifacts' roles in society and historical trajectories. Rooted in the intersection of anthropology, archaeology, history, and material culture studies, this framework shifts the focus from viewing objects as static, unchanging entities to recognizing them as participants in complex social processes. By tracing the "lives" of objects—from their creation, exchange, and use to their eventual obsolescence or rediscovery—scholars gain insight into the cultural, economic, and political contexts that shape human societies.

As a methodology, constructing cultural biographies challenges the idea that objects have fixed meanings. Instead, it posits that an object's significance evolves over time and depends on the circumstances of its production, ownership, and interpretation. An artifact may begin as a utilitarian tool, become a symbol of social status, and later serve as a museum piece or a cherished heirloom. Each stage of an object's life reveals layers of meaning that contribute to a richer understanding of both the object and the cultural landscapes in which it exists.

This approach draws inspiration from the sociotechnical *chaîne opératoire* descriptions of material culture. The concept was initially formulated in Arjun Appadurai's seminal work on the social life of things (Appadurai 1986) and Igor Kopytoff's influential essay on things' cultural biographies (Kopytoff 1986). Appadurai emphasizes that objects, much like people, have social lives and move through various regimes of value. Kopytoff further developed this idea by advocating for a biographical approach in which objects are examined not just as commodities but as entities with distinct social trajectories over time.

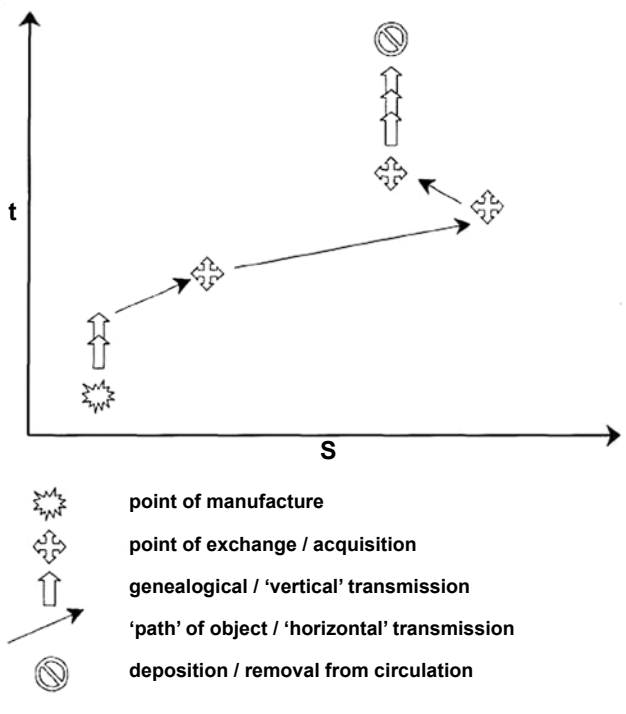

Fig. 1. Diagram suggesting possible trajectories of "cultural biographies" (after Bennet 2004, fig. 5.2)

Обр. 1. Диаграма с възможните стадии в създаването на „културни биографии" (по Bennet 2004, fig. 5.2)

A related and complementary concept is that of biographical objects. This perspective emphasizes that certain material artifacts come to embody and reflect the life histories of the individuals and communities associated with them (fig. 1). These objects often carry emotional, symbolic, or mnemonic significance and so serve as tangible markers of personal or collective experiences. For instance, a family heirloom may encapsulate generations of memory while a simple object like a diary or photograph might reveal intimate details of an individual's life. Biographical objects thus act as repositories of meaning, connecting the past and present through stories embedded in their materiality.

It is important to note that objects with cultural biographies and biographical objects are not exclusive to any particular culture or stage in societal development. They offer opportunities to read material culture and are often found in fundamentally similar modes across the literature or oral histories of communities ages and miles apart from each other. For instance, John Bennet has persuasively demonstrated the connections between Homeric texts and Late Bronze Age material culture in the Aegean (Bennet 2004). For him, the appearance of these objects in Homer is an element of epic that functions more subtly and pervasively than obvious references (Bennet 2004, 93). In this sense, objects and imagery are less pictures of something in particular than allusions necessary for building an expanded narrative.

The Middle Ages also provide a whole new set of examples for such highly referential forms of display (Williams 2016, 406 – 408). After all, this was a world shaped by constant interaction between spoken oral traditions, the written word, and the ever-present materiality of objects and places (Moreland 2001, 43 – 44). For a number of reasons, not least the preservation of textual evidence and aesthetic choices, elite material culture is easier to recognize and interpret in this manner. To give an example, when Stanislav Stanilov reconsiders the so-called Second necklace from the Preslav treasure, he recovers a new chapter of the cultural biography of this jewel and of the treasure as a whole without explicitly engaging with this intellectual framework (Stanilov 2021). We know elites actively construct and assign meaning to the manufactured world, but it would be misleading to disregard similar attitudes among all members of medieval societies. As Janet Hoskins reminds us, "*imagination works on objects to turn commodities, gifts, or ordinary utilitarian tools into sometimes very significant possessions, which draw their power from biographical experiences and the stories told about these*" (Hoskins 1998, 196).

Constructing cultural biographies for objects is particularly valuable for illuminating the entangled histories of people and things. It foregrounds the agency of objects—their capacity to influence social relations, evoke memories, and carry cultural narratives. Moreover, this approach underscores the importance of context. Objects do not exist in isolation; their meanings are shaped by the environments and networks across which they circulate. By considering factors such as production techniques, trade routes, ownership histories, and display contexts, scholars can reconstruct the complex webs of relationships that imbue objects with significance.

Ultimately, objects' cultural biographies invite us to rethink the roles that material artifacts play in human societies. Their singular journeys through time and space shape microhistories, contested meanings, and enduring connections between past and present. This approach offers a powerful lens for examining the intricate interplay between people, objects, and cultural memory so far unused for the medieval period in Bulgaria.

Looking for the Iron Cross: an archaeological adaptation of a hagiographic narrative

The Story of the Iron Cross attributed to the monk Christodoulos is a collection of narratives that detail various miracles attributed to Saint George. The compilation is among a number of hagiographical texts from across Europe that supported the saint's widespread veneration in the medieval period. Although some of the miracles draw inspiration from motifs in other well-known stories, like the miracle involving the captive youth from Paphlagonia (Aufhauser 1913), overall the text appears to be an original Slavonic contribution to Christian religious literature.

The complete ten-chapter collection best known as the Story of the Iron Cross is preserved in six manuscripts dating from the 15th – 17th c. (Ангелов 1978; Калоянов и др. 2007; Турилов 2000; Турилов 2011, 86 – 92). Individual miracles appear in various Slavic manuscripts from aro-

und Eastern Europe, however. The most popular fourth miracle about the Bulgarian soldier, for instance, is recorded in fifteen versions from the 14th – 17th c.

The consensus is that the text comes out of a Bulgarian cultural milieu, probably in the 10th c. (Турилов 2000; Спасова 2007, 171). Yet, attempts to attribute the story's authorship to Tsar Simeon I (Калоянов 2007) appear to overinterpret the evidence. Such a sensational link oversimplifies the complexity of medieval Bulgarian society by placing the spotlight exclusively on the ruler's personality. Nevertheless, these miracle narratives reflect the social realities behind the medieval cult of the saints. One of the possible ways to explore them is by employing a close reading (Bartlet 2017) based on an object biography approach.

The text has an unusually dynamic structure with multiple embedded narratives, retrospection, changing narrators, and hints to everyday objects (Христов, Хрисімов 2019) and popular religious beliefs, alongside elaborate Christian allegories. The main plot device, i.e. the McGuffin of the story, is the so-called Iron Cross, a fictional artifact manifesting the miracle-making capacity of Saint George and the power of God. The Iron Cross appears initially in the third miracle when its healing power helps a pilgrim to Nicea. From then on, its cultural biography becomes explicit as the Cross' movements are tracked throughout the remaining six chapters.

Following the sequence shown above, let us rearrange this narrative into stages befitting a cultural biography and beginning with the manufacture of the Cross. Typically, its luxurious material and exotic provenance are key to this first biographical stage. Miracles four and five describe the supernatural circumstances of its making. As the Bulgarian soldier George was running for his life following a lost battle with the Magyars, his horse broke his foot. Desperate, he prayed for a miracle to his patron Saint George. The horse appeared healed and helped George return to his village. Following the martyr's instruction and upon the horse's death, however, George discovered three iron rings holding the animal's fractured bone together. These three iron rings later healed George's sick wife when he finally returned from the war. Then, and again upon a request from the saint, the local smith made a cross from the rings.

This origin story creates an important link between an otherwise common religious item, a warrior saint, and the newly-converted Bulgarian people. Despite its nominally Christian context, the story contains multiple details and motifs that possibly have pre-Christian origins (Христов 2011). Very important in this respect are the incredible escape from the Magyars and the healing of the horse. Both have parallels in Indo-European traditions, specifically in the so-called Merseburg charms (Beck 2021) in which a similar horse cure and the release of a captured warrior are magically ensured.

Another noteworthy moment is the transformation of the miraculous iron rings into a single cross that unquestionably symbolizes the unity of the divine Trinity. Thus, the object's manufacture underlines its hallowed provenance and remarkable healing and protection qualities (Hristov, Kostadinova 2022). Furthermore, the Cross' sacred value grows in two ways: vertically (or genealogically), because the narrative highlights that holy men use the Cross and are saved by it, and horizontally (or geographically), because the narrative follow's the Cross' journey by land.

The most essential association in the Cross' genealogical transmission is the one with Saint George and his Bulgarian namesake. Another figure in this spiritual lineage is a hermit named Sophronius who briefly mentors George while he saves a shepherd and a traveler with the Cross' help. Sophronius sends George and the Cross to abbot Peter in an unnamed Nicaean monastery. According to the story, here Christodoulos encounters its miraculous power. Those who receive divine grace through the Iron Cross include various ill men and women and possessed adolescents George encounters on the way to the monastery.

The Iron Cross is entangled in a complex geographical network that contributes to its impressive biography. Yet, the home village of George where the Iron Cross was also made is never explicitly mentioned. The text only states that he lived in a Bulgarian village three days away from the battlefield. Some manuscripts offer an intriguing additional detail when George explains that he had no title and did not live in the same place as the local ruler but "*outside among the common people*" [*но внь, в людєхъ*](Спасова 2007, 198). This wording may tempt some to identify his village as part of the residential quarter in the Outer City of Pliska. While not impossible, this statement can signify any rural area outside the city, especially since Pliska is explicitly mentioned later in the text when the traveling company reaches Sophronius.

The Bulgarian state's core territory provides an important starting point for the Iron Cross. Even if relatively vaguely described, the text refers to Madra Pskovska and Madra Drstarska. These sites convincingly have been identified with Pliska and Drastar, two important centers in the region at the time. In his commentary, Ancho Kaloyanov (Калоянов 2007) plausibly suggests that the prefix Madra could mean a fortified palace, thus equating it to the concept of *auls*. Its phonetic similarity to Madara is hard to ignore, especially because the etymology of this toponym is not sufficiently clear. Rasho Rashev is more inclined to seek its meaning in various Greek words that describe its characteristic landscape features. He still considers the complex by Madara to be an organic part of the primary *aul* at Pliska (Рашев 2008, 132).

Another important location for the Iron Cross is the mountain by Vsemera grad, which has been identified as Messembria or present-day Nessebar. The city was located in the coastal zone that was often contested between Bulgaria and Byzantium. This is where Sophronius lives and where the seventh to ninth miracles take place in the narrative. The next location where a miracle occurs is in the outskirts of Constantinople. Often hailed as new Rome and new Jerusalem, the city was associated with imperial grandness all over the Christian word and adds an important geographical marker to the Cross' biography. Yet, we could cheekily observe that, much like Simeon during his rule, the Cross is never mentioned as entering the Byzantine capital. It therefore escapes any overwhelming association with the city.

Instead, the author chose another final destination. This is the unnamed monastery in Nicaea where the reader initially encounters the enigmatic object. The symbolism in this choice is transparent but noteworthy. The birthplace of the Christian creed and the place of the First Ecumenical Council in 325 AD has immense ecclesiastical authority, especially considering the context of the "newly converted" Bulgar people from whom the Cross originates. Even if the path of the object is geographically complete in this narrative, it is implied that its sacred significance will continue to increase with each new miracle it enables at the monastery.

Of course, the Iron Cross remains a literary device from a medieval hagiographic text. As far as archaeology is concerned, writing down this story can be considered the final material transformation in the biography of a fictional object, thus fulfilling its narrative potential. Nevertheless, such stories exemplify the narrative potential of objects as a way to read material culture (Bennet 2004, 92) and confirm that medieval people conceptualized their possessions in a somewhat similar framework. If we take the overlapping materiality and ascribed value away from the textual references, this notion is still applicable to the social context of certain objects recovered from Early medieval Bulgaria.

Rings of power? Connecting objects and people

If objects can acquire biographies through their association with notable people, the opposite is certainly possible. Prestigious objects with cultural biographies, even if we are incapable of

Fig. 2. The cup of Sivin, great zhupan of Bulgaria, NAIM–BAS, inventory No. 4881, dimensions: 5.2 x 9.2 x 5.2 cm (after Daskalov et al. 2017, 120 – 121)

Обр. 2. Чашата на Сивин, велик жупан на България, НАИМ–БАН, инвентарен № 4881, размери: 5,2 x 9,2 x 5,2 см (по Daskalov et al. 2017, 120 – 121)

restoring the details of those biographies, played a role in the presentation of individual status and identity. In other words, these objects actively contribute to creating biographies for individuals. Furthermore, the possession and performative use of such items explicitly signify that an individual is involved in important events, past or present. These objects are thus closely tied to personal identity.

In this sense, the biographical character of these now identifiable objects weave together personalities and the historical process even if individual names are lost from written accounts. The objects that will be discussed below all could be explored through the lens of cultural biography with further detailed material analysis. At this point, though, we will reverse this perspective by emphasizing their capacity to prompt memories or narratives about a single person's life and achievements.

One textbook example for a biographical item like this is the cup of Sivin from the collection of the NAIM–BAS (fig. 2; Daskalov et al. 2017, 120 – 121). The richly-decorated silver cup was discovered in a mid-9th c. grave from Veliki Preslav. The inscribed Greek text names the deceased and clearly establishes his elite Christian credentials: *Κ(ύρι)ε, βο(ή)θη + Σήβην ζουπάνος μέγας ής Βουργαραρήαν* [Lord help + Sivin Great Zhupan in Bulgaria]. The message is visually highlighted by decorative elements resembling the floral style known from other prestigious goods. Moreover, the cup was attached to the deceased's belt, which stresses its personalized character and indicates its special use for feasting.

Even without tracing details involving the manufacture of the cup or its acquisition by Sivin, we can already pinpoint its performative and most likely recurring use in very particular social settings. Sivin must have been a member of the royal retinue in Early medieval Bulgaria. This social group is mentioned in several early Bulgar inscriptions as *θρεπτοὶ ἄνθρωποι*, the "fed people" who shared a table with the ruler (Степанов 1999, 92 – 94). One indicative example is the so-called inscription 58 in which Khan Malamir (831 – 836) is described celebrating the construction of a new water fountain (Бешевлиев 1979, 225, № 58). According to the text, he often gave the Bulgars

Fig. 3. Golden ring with inscription, RHM–Shumen, inventory No. 16030, diam. 1.7 cm (after Georgiev 2017, fig. 5)
Обр. 3. Златен пръстен с надпис, РИМ–Шумен, инвентарен № 16030, диам. 1,7 см (по Georgiev 2017, fig. 5)

food and drink and big gifts to the boils and bagains, the two most common aristocratic groups. As elsewhere in medieval Europe, feasting offered an opportunity for the Bulgar elite to showcase their social standings, which underscores the political importance of these events in personal life (Grozdanova 2017, 58 – 59).

Perhaps the most famous such feast is depicted in a miniature in the Vatican manuscript of the Chronicle of Constantine Manasses, which dates to the 14th c. (Дуйчев 1962, № 51, 145′). The image depicts Khan Krum (803 – 814) celebrating his victory over the Byzantine emperor Nikephoros I (802 – 811) with Bulgar nobles in 811 AD. Admittedly, Krum takes the idea of object biographies to an extreme by making a cup from the skull of his vanquished enemy. Nevertheless, the story continues to illustrate a comprehensive adaptation of this particular attitude toward material culture. Objects are made to intentionally evoke memories about concrete historical episodes, probably in the living memory of their communities.

Clearly the material demonstration of immediate, personal proximity to power and access to wealth went beyond mere internal competition between members of the elite. As some other finds confirm, the distribution of items traceable to the ruler through some form of gift-giving was customary among the Bulgars. Written evidence traces this practice at least up to the time of the triumphant entry of Tervel (700 – 721) into Constantinople. Arguably the most telling example, though, is a golden ring from Pliska that bears the inscription *Ταῦτα τ(α) δακτύλι(α) δίδ(ει) (ο) ἄρχ(ων)* [the ruler gives these rings] (fig. 3; Григоров 2007, 57 – 58).

Overall, rings from all times and cultures are especially likely to serve gifts and as a visible sign of wealth (Calvarin 2025, 161). One reason for this is that rings can be mass produced and personalized relatively easily but adding particular, usually luxurious elements. The English king Henry III (1216 – 1272), for instance, gifted 2769 rings over a period of only 7 years between 1245 and 1252 AD (Carpenter 2020, 395). Medieval rings are also understood as embodiments of status, power, or religious affiliations and so ultimately as vehicles for self-representation (Renou 2021, 13 – 29; Jasperse 2025, 4).

The recent find of another ring (fig. 4; Българска археология 2022) seems to be quite relevant to this discussion. The ring is made of gold, immediately opening the question about the possible provenance and ownership of such a luxurious item. The archaeological context of the find is also noteworthy. It was discovered in a posthole, part of the foundations for the so-called Early Wooden Building north of the palatial center in Pliska (Aladzhov 2024, 184 – 186). Excavations of the wooden building in the immediate vicinity of the Round Pavement site are still underway but its is already more than 3,400 m^2. The building is oriented according to the cardinal directions and has

Fig. 4. Golden ring with human image from Pliska, diam. 2.7 cm, weight 27 g (Photo: P. Parvanov)
Обр. 4. Златен пръстен с човешко изображение от Плиска, диам. 2,7 см, тегло 27 г (Снимка: П. Първанов)

been connected to an underground passageway in this sector. According to current information, the structure is dated to the first half or middle of the 9th c.

A commemorative solidus of Emperor Theophilos (fig. 5) issued between 830 – 840 AD (Grierson 1973, 79, 408 – 412) confirms this dating. It was found in another posthole from the same structure. The imagery on the coin shows the emperor with his second son and co-emperor Michael. Similar coins of Theophilos have been discovered in Veliki Preslav preserved in contexts from the 10th c. (Костова, Попконстантинов 2011, 421).

The perfect condition of the coin from Pliska suggests that it has not been in intensive circulation. Perhaps the two golden objects were part of a foundational deposit for this sizeable building in the very center of the Bulgars' seat of power. If this is indeed the case, their individualized biographical value could have been symbolically transferred to the wooden building.

The ring has a relatively thick band and an engraved circular bezel. The surface generally appears smooth with occasional marks. The split at the back and the slightly bent and thinned ends indicate that the ring may have been resized or adjusted. Either way, this technical detail reveals the potential for interpersonal exchange through prolonged use and, by extension, the accumulation of a cultural biography.

The visual motif on the bezel shows a stylized human face surrounded by decorative elements such as floral or geometric patterns. The face appears somewhat abstract, with deep-set eyes and a long nose ending in a slightly open mouth. While the portrait exhibits elements of Byzantine style, the engraving appears more rudimentary and linear compared to the refined intaglio work of Byzantine goldsmiths. For now, it seems likely that this is a local imitation rather than direct import. Despite its schematic representation, the depiction clearly shows a figure wearing ceremonial embroidered clothing (possibly a *loros*) and what appears to be a headband or even a crown.

The first parallel that comes to mind for the ring is the gold medallion of Khan Omurtag (814 – 831) that is currently in the exhibition of NAIM–BAS (fig. 6; Йорданов 2001, 24 – 26). The khan's posture in his portrait and the precious material of the medallion clearly match two key aspects of the ring. The similar outline of the face on both medallion and ring makes the similarity even more evident. The insignia, however, is considerably different in how Omurtag' representation

Fig. 5. Solidus of Emperor Theophilos, diam. 1.9 cm, weight 4.9 g (Photo: P. Parvanov)

Обр. 5. Златен солид на император Теофил, диам. 1,9 см, тегло 4,9 г (Снимка: П. Първанов)

Fig. 6. Medallion of Khan Omurtag, NAIM–BAS, inventory No. 325, diam. 2.2 cm (after Йорданов 2001, 24 – 26)

Обр. 6. Медальонът на кан Омуртаг, НАИМ–БАН, инвентарен № 325, диам. 2,2 см (по Йорданов 2001, 24 – 26)

borrows heavily from Byzantine iconography. For instance, he is wearing a cross scepter and *akakia* as well as a crown with a cross. The Christian symbols are clearly used to convey an ideological challenge rather than reflect the Bulgar khan's personal conversion. Perhaps the conspicuous absence of these symbols from the image on the ring simply reflects the local manufacture of the object.

The ring certainly depicts a high-status individual, which establishes a recognizable link between their identity and the object. The lack of an inscription leaves any identification of the individual to decoding the insignia and figuring out the particular social context of the ring's appearance. Even so, the ring's decoration serves exactly the same purpose as the iconography on the medallion or inscribed rings given by the khan. It is a relatively safe guess that this is indeed a depiction of the ruler or at least a member of his household. Thus, this ring clearly belongs to the material network that underlay the redistribution of power among the early Bulgar elite in very personal terms.

Ring-giving among the Bulgars perfectly fits a pre-monetary economic model defined by simple commerce and ceremonial gifts that was found across Europe and understood almost entirely through Germanic precedents and warrior ideology (Moreland 2010). There is a danger in automatically imposing its universal applicability onto economic relations on the Lower Danube. As the coin of Theohilos or the iconography on Omurtag's medallion attest, an object's meaning can shift greatly in different temporal and cultural contexts. Still, the existence and appreciation of objects with clear biographical characteristics plays a role in the creation of value in the political and sacred economy of the First Bulgarian State.

The spatial proximity of the palace to the location where this ring was finally deposited and ultimately uncovered makes this link even more obvious. If we accept that the placement of the ring and coin is deliberate, this represents a highly symbolic transformation. An individualized display of commodified wealth is integrated into an architectural demonstration very much aligned with the Inner City's urban landscape at the time. These two strategies, one centered on large-scale construction and another focused on luxury objects, work in tandem and constitute an important element in an unspoken social contract.

Conclusion

In conclusion, application of the cultural biography framework to both fictional and material artifacts reveals the intricate ways in which objects actively participated in the social, political,

and religious life of early medieval societies. Analysis of the Iron Cross from the Story of the Iron Cross, alongside actual everyday items like drinking cups or rings, demonstrates that material culture served not merely as a backdrop for historical processes but as an integral component in the articulation of identity, authority, and collective memory. Whether real or imagined, objects accrued complex biographies that were continually reshaped by their makers, users, and interpreters.

In the context of medieval Bulgaria, the deliberate association of objects with elite individuals and sacred narratives underscores their role as dynamic agents within political economies. By attending to the biographical trajectories of objects, the processes through which material culture mediated social relationships, constructed historical consciousness, and reinforced systems of power and belief are better grounded in historical reality. Hopefully this approach will invite more nuanced understandings of the material past and prompt more interconnected reconstructions of life in the past.

Acknowledgments

This article has been a long time in the making; some aspects of it were presented at conferences in Nicosia, Cyprus and Shumen, Bulgaria. I am grateful for the comments I received from engaged audiences on both occasions. When it comes to cultural biographies, I am especially grateful to Alice Choyke for our in-depth discussions on the topic. I am also thankful to Andrey Aladzhov for sharing the opportunity to work and present on some of our many fascinating discoveries from Pliska.

References/Цитирана литература

Aladzhov 2024: A. Aladzhov. Two wooden buildings and the Arena of Pliska. – Studia Academica Šumenensia, 11:1, 2024, 184 – 192.

Appadurai 1986: A. Appadurai. The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective. Cambridge, 1986.

Aufhauser 1913: J. Aufhauser. Miracula S. Georgii edidit Joannes B. Aufhauser. Leipzig, 1913.

Bartlet 2017: R. Bartlet. Medieval Miracle Accounts as Stories. – Irish Theological Quarterly, 82(2), 2017, 99 – 112.

Beck 2021: W. Beck. Die Merseburger Zaubersprüche: Eine Einführung. Petersberg, 2021.

Bennet 2004: J. Bennet. Iconographies of value: words, people and things in the Late Bronze Age Aegean. – In: J. Barrett, P. Halstead (eds.). The emergence of civilisation revisited. Oxford, 2004, 90 – 106.

Calvarin 2025: J. Calvarin. As a seal or a sign: Bishops' rings and their metaphors. – In: J. Jasperse (ed.). The Social Lives of Medieval Rings. Leeds, 2025, 161 – 188.

Carpenter 2020: D. Carpenter. Henry III: The Rise to Power and Personal Rule, 1207 – 1258. New Haven, 2020.

Daskalov et al. 2017: M. Daskalov, Sn. Goryanova, M. Raycheva, G. Grozdanova (eds.). Pagan Bulgaria. Power and society. Sofia, 2017.

Georgiev 2017: P. Georgiev. Society and state in Bulgaria (the end of the 7th – the middle of the 9th century). – In: M. Daskalov, Sn. Goryanova, M. Raycheva, G. Grozdanova (eds.). Pagan Bulgaria. Power and society. Sofia, 2017, 14 – 26.

Grozdanova 2017: G. Grozdanova. On luxury, nobility and everyday life in pagan Bulgaria. – In: M. Daskalov, Sn. Goryanova, M. Raycheva, G. Grozdanova (eds.). Pagan Bulgaria. Power and society. Sofia, 2017, 55 – 63.

Grierson 1973: P. Grierson. Byzantine Coins. Berkeley, 1973.

Hoskins 1998: J. Hoskins. Biographical Objects: How Things Tell the Stories of People's Lives. New York, 1998.

Hristov, Kostadinova 2022: Ya. Hristov, D. Kostadinova. Disease, Healing and Medical Knowledge in an Old Bulgarian Collection of Miracle Stories. – Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe, 12, 2022, 95 – 117.

Jasperse 2025: J. Jasperse. Introduction. Exploring the social life of things: Motion, gender, and preservation. – In: J. Jasperse (ed.). The Social Lives of Medieval Rings. Leeds, 2025, 1 – 32.

Kopytoff 1986: I. Kopytoff. The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process. – In: A. Appadurai (ed.). The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective. Cambridge, 1986, 64 – 91.

Moreland 2001: J. Moreland. Archaeology and Text. London, 2001.

Moreland 2010: J. Moreland. Archaeology, Theory, and the Middle Ages. Understanding the Early Medieval Past. London, 2010.

Renou 2021: J. Renou. Rings of Power: The Interpretation of Early Medieval Objects of Adornment. – In: Ch. Fletcher (ed.). Everyday Political Objects: From the Middle Ages to the Contemporary World. Abingdon, 2021, 13 – 29.

Stanilov 2021: S. Stanilov. The second necklace in the Preslav treasure. (National Archaeological Museum. Catalogues, 22). Sofia, 2021.

Williams 2016: H. Williams. Viking Mortuary Citations. – European Journal of Archaeology, 19:3, 2016, 400 – 414.

Ангелов 1978: Б. Ангелов. Сказание за железния кръст. – Из старата българска, руска и сръбска литература, 3, 1978, 61 – 98. [Angelov 1978: B. Angelov. Skazanie za zhelezniya krast. – Iz starata balgarska, ruska i srabska literatura, 3, 1978, 61 – 98]

Бешевлиев 1979: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979. [Beshevliev 1979: V. Beshevliev. Parvobalgarski nadpisi. Sofiya, 1979]

Българска археология 2022: К. Бояджиев, Г. Грозданова (ред.). Българска археология 2022. Каталог към изложба. (Национален археологически музей. Каталози, 26). София, 2023. [Balgarska arheologiya 2022: K. Boyadzhiev, G. Grozdanova (red.). Balgarska arheologiya 2022. Katalog kam izlozhba. (Natsionalen arheologicheski muzey. Katalozi, 26). Sofiya, 2023]

Григоров 2007: В. Григоров. Метални накити от средновековна България (VII – XI в.). (Дисертации, 1). София, 2007. [Grigorov 2007: V. Grigorov. Metalni nakiti ot srednovekovna Balgariya (VII – XI v.). (Disertatsii, 1). Sofiya, 2007]

Дуйчев 1962: И. Дуйчев. Миниатюрите на Манасиевата летопис. София, 1962. [Duychev 1962: I. Duychev. Miniatyurite na Manasievata letopis. Sofiya, 1962]

Йорданов 2001: И. Йорданов. Корпус на печатите от средновековна България. София, 2001. [Yordanov 2001: I. Yordanov. Korpus na pechatite ot srednovekovna Balgariya. Sofiya, 2001]

Калоянов 2007: А. Калоянов. Българските чудеса в Сказанието за Железния кръст. – В: А. Калоянов, М. Спасова, Т. Моллов. „Сказание за железния кръст" и епохата на цар Симеон. Велико Търново, 2007. [Kaloyanov 2007: A. Kaloyanov. Balgarskite chudesa v Skazanieto za Zhelezniya krast. – V: A. Kaloyanov, M. Spasova, T. Mollov. „Skazanie za zhelezniya krast" i epohata na tsar Simeon. Veliko Tarnovo, 2007]

Калоянов и др. 2007: А. Калоянов, М. Спасова, Т. Моллов. „Сказание за железния кръст" и епохата на цар Симеон. Велико Търново, 2007. [Kaloyanov i dr. 2007: A. Kaloyanov, M. Spasova, T. Mollov. „Skazanie za zhelezniya krast" i epohata na tsar Simeon. Veliko Tarnovo, 2007]

Костова, Попконстантинов 2011: Р. Костова, К. Попконстантинов. Манастир на чъргубиля Мостич, м. Селище, Велики Преслав. – Археологически разкопки и открития за 2010 г. София, 2011, 419 – 422. [Kostova, Popkonstantinov 2001: R. Kostova, K. Popkonstantinov. Manastir na chargubilya Mostich, m. Selishte, Veliki Preslav. – Arheologicheski otkritiya i razkopki za 2010 g. Sofiya, 2011, 419 – 422]

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII – IX век. София, 2008. [Rashev 2008: R. Rashev. Balgarskata ezicheska kultura VII – IX vek. Sofiya, 2008]

Спасова 2007: М. Спасова. Сказание за Железния кръст (превод). – В: А. Калоянов, М. Спасова, Т. Моллов. „Сказание за железния кръст" и епохата на цар Симеон. Велико Търново, 2007. [Spasova 2007: M. Spasova. Skazanie za Zhelezniya krast (prevod). – V: A. Kaloyanov, M. Spasova, T. Mollov. „Skazanie za zhelezniya krast" i epohata na tsar Simeon. Veliko Tarnovo, 2007]

Степанов 1999: Ц. Степанов. Власт и авторитет в средновековна България. София, 1999. [Stepanov 1999: Ts. Stepanov. Vlast i avtoritet v srednovekovna Balgariya. Sofiya, 1999]

Турилов 2000: А. Турилов. К изучению Сказания инока Христодула: датировка цикла и имя автора. – В: А. Турилов (сост.). Florilegium. К 60-летию Б. Н. Флори. Москва, 2000, 412 – 427. [Turilov 2000: A. Turilov. K izucheniyu Skazaniya inoka Khristodula: datirovka tsikla i imiya avtora. – V: A. Turilov (sost.). Florilegium. K 60-letiyu B. N. Flori. Moskva, 2000, 412 – 427]

Турилов 2011: А. Турилов. От Кирила Философа до Константина Костенецкого и Василия Софиянина. История и культура славян IX – XVII вв. Москва, 2011. [Turilov 2011: A. Turilov. Ot Kirila Filosofa do Konstantina Kostenetskogo i Vasiliya Sofiyanina. Istoriya i kultura slavyan IX – XVII vv. Moskva, 2011]

Христов 2011: Я. Христов. Щрихи към „Сказание за Железния кръст". Благоевград, 2011. [Hristov 2011: Ya. Hristov. Shtrihi kam „Skazanie za Zhelezniya krast". Blagoevgrad, 2011]

Христов, Хрисімов 2019: Я. Христов, Н. Хрисімов. Аспекти от всекидневния живот в старобългарския агиографски цикъл „Сказание за железния кръст". – Дриновський збірник, 10, 2019, 110 – 120. [Hristov, Hrisimov 2019: Ya. Hristov, N. Hrisimov. Aspekti ot vsekidnevniya zhivot v starobalgarskiya agiografski tsikal „Skazanie za zhelezniya krast". – Drynovs"kyj zbirnyk, 10, 2019, 110 – 120]

БИОГРАФИЧНИ АРТЕФАКТИ И АРТЕФАКТИ С БИОГРАФИИ ОТ СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Петър Първанов

Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, ул. „Съборна" № 2, София 1000, България; petar.parvanov@abv.bg

РЕЗЮМЕ

Настоящата статия разглежда приложимостта на понятието „културна биография на предметите" към материалната култура на Ранносредновековна България. Подходът, развит от Арджун Ападурай и Игор Копитов в контекста на антропологията и историята на материалната култура, предлага разбиране за артефактите не като статични обекти, а като активни участници в социални и политически процеси. Чрез проследяване на жизнения цикъл на предметите – от тяхното създаване и употреба до прехвърлянето им, преинтерпретацията или забравата им – изследването очертава допълнителни възможности за реконструкция на миналото.

В първата част от текста е представен теоретичният фундамент на понятието, като се акцентира върху неговата способност да свързва материални артефакти с човешките биографии и социалната динамика. Особено внимание е отделено на разликата между „предмети с културна биография" и „биографични предмети", които придобиват значение чрез личната или колективна памет.

Един от основните примери произхожда от неочакван източник. Това е т.нар. „Сказание за Железния кръст", старобългарски религиозен текст, в който измисленият свещен артефакт – Железният кръст – придобива културна биография чрез поредица от чудеса, свързани със Св. Георги. Анализът проследява митологизираната изработка на предмета, както и вертикалното (генеалогично) и хоризонталното (географско) натрупване на сакрална стойност. Историята на кръста е пример за начина, по който въображаема материална култура може да бъде използвана за легитимиране на духовни и културни послания в рамките на конкретен исторически контекст.

Във втората част от изследването се разглеждат реални археологически находки като примери за биографични предмети. Сред тях се открояват сребърната чаша на великия жупан Сивин от Велики Преслав, златен пръстен с изображение на високопоставено лице от Плиска и други. Тези предмети се интерпретират не само като индикатори на социален статус, но и като активни участници в процесите на изграждане на власт, идентичност и колективна памет. Те са свързани с практики на даряване, пируване и сакрално освещаване на пространството в контекста на Първото българско царство.

Заключението подчертава, че подходът на културната биография предлага нова перспектива към изследването на средновековната материална култура. Независимо дали става дума за въображаеми или реални предмети, тяхната биография съдържа информация за сложните взаимоотношения между хора, обекти и властови структури. Така този подход може да служи като ефективен инструмент за по-нюансирани и интердисциплинарни анализи на миналото.

Ключови думи: материална култура, културна биография, Ранносредновековна България

LIMEKILNS FROM MEDIEVAL PHILIPPOPOLIS (PRESENT-DAY PLOVDIV, BULGARIA)

Kamen Stanev, Elena Bozhinova***

*** Cyrillo-Methodian Research Center, Bulgarian Academy of Sciences, 25 Acad. G. Bonchev Str., 1113 Sofia, Bulgaria; kamen_stratiot@abv.bg*
*** Regional Archaeological Museum – Plovdiv, 1 Saedinenie Sqr., 4000 Plovdiv, Bulgaria; elena.bozhinova@gmail.com*

ABSTRACT

During the Middle Ages, lime was the main building material used in the construction of fortifications, churches, representative buildings, water cisterns, etc. Lime manufacturing has been insufficiently studied in present-day Bulgarian lands. In 2022, parts of two kilns were studied in Plovdiv that date to the late 10th – 11th c. The article presents both the kilns themselves and their context in the city's topography. They are located outside but close to its fortified part, in an area loosely inhabited during this period. Therefore, this air-polluting and fire-hazardous production was located away from residential districts but was still in immediate proximity. This location helped to facilitate the supply of raw materials, marble architectural details removed from the ruins of Roman and Late antique buildings, and the delivery of finished products to sites under construction. The kilns' location was chosen following the specifics for their construction: on a slope where the wind, usually blowing from the west, could ensure natural air intake into the kilns to maintain a strong fire.

Keywords: Philippopolis, Plovdiv, Middle Ages, kilns, lime

Introduction

Lime is a basic building material that has been known for millennia. It is used in combination with inert materials such as sand, gravel, and crushed brick to make mortar for masonry and plastering. When combined with crushed brick, a hydrophobic mortar is obtained that was used for plastering water facilities such as cisterns and canals. In combination with sand and chopped straw, flax or hemp, it is used to make plaster on which wall-paintings are made. Pure lime diluted with water is used for whitewashing, which has a decorative effect (especially after being colored by adding various pigments) but also serves as a disinfectant. The technology for producing lime has not changed since its discovery until modern days. Initially, crushed limestone or marble was heated in a kiln, which produced calcium oxide (CaO) or quicklime. When quicklime is hydrated by pouring water over it, heat is released and calcium dihydroxide $Ca(OH)_2$, known as slaked lime, is produced for use in new constructions. Lime is produced in large kilns, and the act of slaking is usually made in large wide pits where the lime can be stored for a long time as long as it is sufficiently hydrated.

Lime had limited use until the Roman period, although it had been known for millennia by that time. The golden age of lime production began during the Roman period in connection with large-scale construction activities in which mortar was widely used as a binder. It is described in

Roman texts and has been studied in detail (Камишева 2016, 287 – 288; Bonnie 2016, 194 – 196; DeLaine 2021, 4 – 6).

From then until the industrial age, lime production technology and, more specifically, the kilns for lime production have not changed. They are cylindrical or have a similar shape (conical or barrel-shaped). They are usually built of stones, coated with clay, and have large dimensions. The kilns are dug into the ground, preferably on a slope, and have an opening at the bottom, which has a channel on the outside, a prefurnium. Digging into the ground helps to retain heat and makes it easier to load raw materials and remove the lime. The opening at the bottom serves not only to light and keep the fire but also to let air in. The wood is piled up in the bottom, and raw materials (limestone or marble) are placed on top of it, after which the wood is ignited. Sometimes a socle is made at the bottom of the kiln, which allows the stones intended for firing to be arranged in a vaulted heap (Bonnie 2016, 195, fig. 10: 1). The firing proceeds better this way, and the stacked stones are more stable. Experiments have shown that it takes 6 – 7 days to burn lime in such a kiln, which includes the cooling of the kiln and another three days to load it with wood and raw material and remove the finished product; to obtain 1 m^3 of lime, 1.5 to 3 tons of wood are needed (DeLaine 2021, 6).

Such lime kilns have been studied in Byzantium. A lime kiln with a diameter of 7 m and dated to the 7th – 9th c. was discovered in Limyra, Asia Minor (Seyer et al. 2019, 234 – 235), and another dated to the 11th c. was found in Butrint in present-day Albania (Hernandez 2017, 166). The data for Kievan Rus' is also interesting since culturally it is very strongly connected with both Byzantium and Medieval Bulgaria. In Kiev, numerous kilns have been discovered dating to the first half of the 11th c. They are built of bricks and have a smaller diameter of 2.5 to 2.7 m (Килиевич 1981, 343 – 348).

Lime kilns from Bulgaria

Lime kilns from the Roman, Late Antique, and Medieval periods have also been discovered in Bulgaria. Near the village of Krivina, Ruse region, seven kilns from the 1st c. have been studied, and another three kilns have been identified but not studied (Vagalinski 2011, 46 – 57). Their diameter is 3.4 – 4 m, and the best preserved one is 4.5 m high, although it was originally taller. The kilns are dug into a slope, and their openings are oriented toward the west so the wind can enter them and intensify their fires.

Another kiln dated to the end of the 2nd c. was studied near the village of Poleto, Simitli municipality. Its height is 3.6 m, and its diameter 3 m (Vagalinski 2011, 46). A lime kiln was discovered near the village of Ostra Mogila, Stara Zagora region and was dated after the middle of the 3rd c. It is dug into sloping terrain and has a diameter of 2.92 x 2.52 m (Камишева 2016, 287 – 288). The kiln next to the Chatalka dam, Stara Zagora region (Николов 1984, 45 – 47, обр. 55) dates from the same period. It has a diameter of 3 m and a depth of 4 m; it is not lined with stones. A small kiln dated to the end of the 3rd – end of the 4th c. was discovered in the village of Starozagorski Mineralni Bani, Stara Zagora region (Камишева 2020, 988). Three lime kilns have been partially studied in Plovdiv (Миткова 2017, 337 – 338)[1]. Their use was most likely related to the need for lime for the construction of the aqueduct that passed just next to them.

Lime kilns dated to the Middle Ages were discovered in Veliki Preslav, Shumen region, which date to the 13th c. (Майсторски, Славов 2015, 626 – 628), and in Sozopol, Burgas region, without a specified chronology (Кънев 2013, 502). Three very well-preserved kilns from the 13th – 14th c. were studied in Kaliakra, Dobrich region (Бобчева 1981, 118 – 120). They are 3 to 3.9 m

[1] The kilns' diameters are published as 1.3 m in the upper part and 1 m in the lower part, but these are actually the chords of the parts studied in the excavation area, i.e. the real diameter is much larger (observation by K. Stanev, a participant in the excavations).

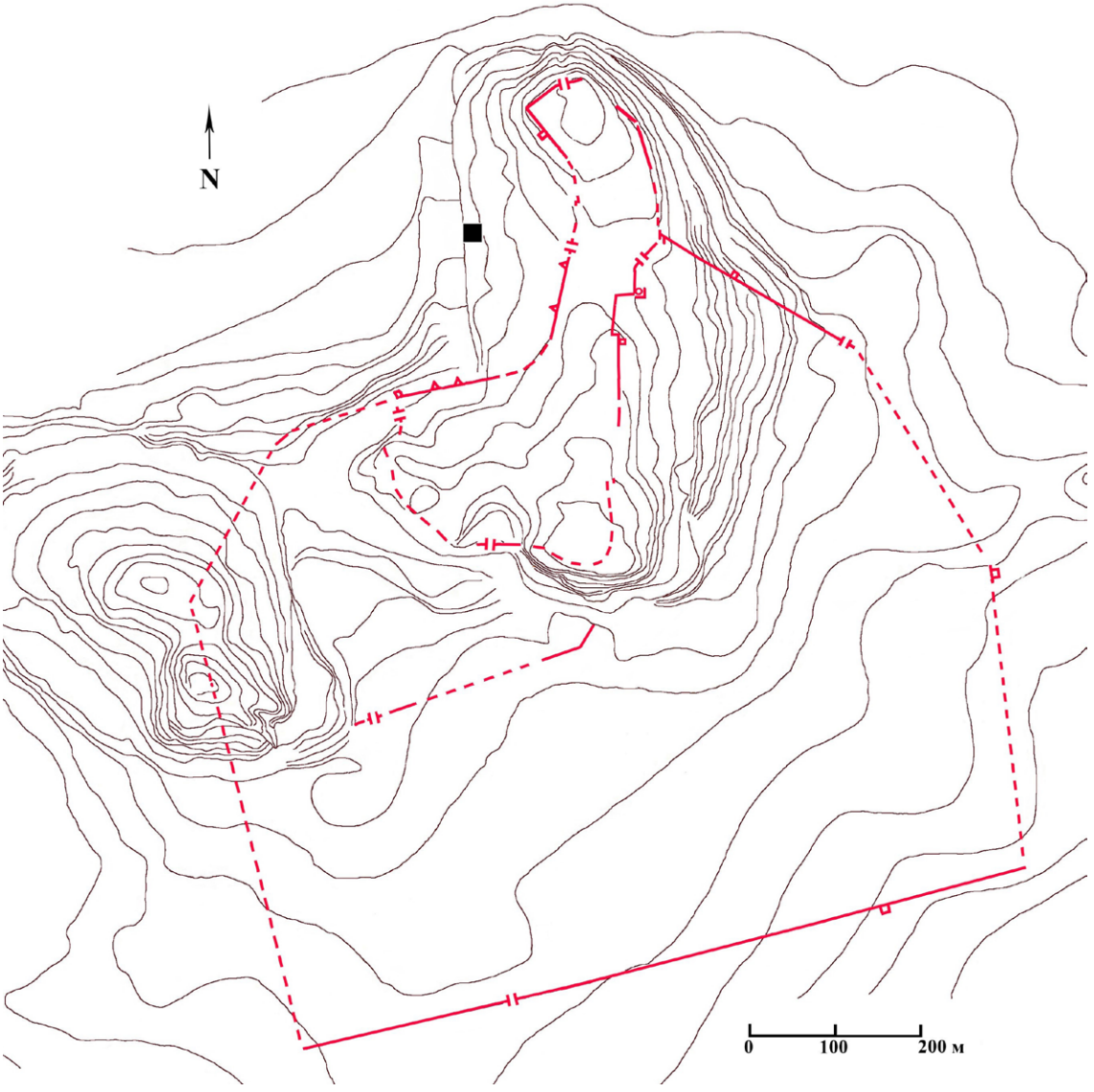

Fig. 1. Philippopolis, topographic situation (Authors: K. Stanev, E. Bozhinova)
Обр. 1. Филипопол, топографска ситуация (Автори: К. Станев, Е. Божинова)

in diameter, have a protruding socle on the inside, and one of them is preserved at a height of 3 m. A cylindrical lime kiln from the Ottoman period was discovered in the Karaach Teke monastery near Varna. It is 3.5 m deep, and in its lower part there is a protruding socle on the interior (Попконстантинов и др. 2011, 498 – 499). Kilns from this period were also discovered in Veliki Preslav, Shumen region (Тотев 1976, 43 – 44), and an undated kiln was found in Novae, Veliko Tarnovo region (Генчева 2014, 313 – 314).

Excavation site of the kilns

The kilns presented here were discovered at the western foot of the Trihalmie (the Three hills) and more precisely on Nebet Tepe, outside the fortified part of ancient and medieval Philippopolis (fig. 1). Administratively, it is located at 9 Artin Gidikov Str., but it is actually located immediately east of Tsar Boris III Obedinitel Blvd., as this boulevard separates these hills from the plains to the

west. Excavations of the kilns were carried out in 2022. A large house was built at the site in the 19th c. and was demolished in the late 1980s; a reconstruction was attempted but subsequently abandoned[2]. No archaeological excavations were carried out when the house's foundations were installed, so the archaeological layers and structures were severely damaged, as was discovered during the excavations in 2022. The studied area is 260 m^2, and it was found that it was inhabited during the Early Bronze Age, the Early Iron Age, the Late Hellenistic period, the Roman period, the Late Antiquity, the Middle Ages (11th – 14th c.), and the Ottoman period (Божинова, Иванов (под печат)).

During the Roman period, a massive building was built here that was probably a *horreum* (grain storehouse). This building was purposefully dismantled[3], and a necropolis developed over it in Late Antiquity. The terrain was re-inhabited at the end of the 10th or the 11th c., and the earliest structures of this resettlement were the lime kilns presented here. Initially the 19th c. house's interior was studied, which is divided into three rooms: one large one in the center and two smaller ones to the north and south. Then there was the outside area west of the house. The medieval layers and structures were examined in all parts of the site.

Right at the beginning of the excavations, in Grid sq. P3 (fig. 2) a characteristic layer consisting of burnt to red soil and a huge amount of marble flakes was encountered. The presence of marble flakes was initially suggested to indicate waste material of a workshop for making marble architectural details. However, the huge amount of evenly burnt soil remained a mystery. This layer was discovered in one of the trenches left after the removal of the stones from the Roman *horreum* (fig. 2: 6) and in negative features from the 11th – early 13th c. Subsequently, layers of burnt soil and marble flakes were also discovered in different pits or other diggings in the northern and central part of the 19th c. house's central room. This soil obviously originated from a thick layer formed no later than the 11th c., that was subsequently repeatedly overfilled during the numerous digging activities in the 11th – early 13th c. Due to its nature, it was clearly traceable.

The origin of this burnt soil was clarified after further excavations in the western sector of the central part of the 19th c. house's central room (Grid sq. Q3), where part of a lime kiln was discovered (fig. 2: 1). Part of a second kiln was subsequently discovered in the sector outside (west) of the 19th c. house (fig. 2: 2). In both of these areas, the burnt soil was used as part of the kilns' constructions. It served to solder the stones with which the kilns were built and to plaster their interior walls. Since the kilns are very large structures, a large amount of clay was used in their construction, more precisely clay soil that, due to the strong fire, became burnt. Repeatedly used, they were often repaired, during which times the unnecessary burnt soil was thrown away as waste. After the kilns were abandoned, some of the stones from their construction were taken out for reuse, leaving only a thick layer of burnt soil behind. Marble architectural details brought from the city were used for the production of lime. Before being placed in the kiln, they were crushed, which produced the marble flakes. Thus, both the marble flakes and burnt clay found throughout the site can be considered waste from the lime kilns' operation.

Chronology

Lime production is an activity that leaves practically no datable traces[4]. The kilns undoubtedly had a work area where the raw materials (wood and stones) were stored, sheds for storing the fin-

[2] The survey was carried out in connection with a private investment project to continue the restoration of the house to convert it into a hotel. The larger part of the studied area, including kiln No. 1, falls within the building where light was limited, which made most of the photographs low quality.

[3] Only the building's foundations remained, the dismantling of which continued in the 11th – 12th c.

[4] Unfortunately, a limited budget and short deadlines for the rescue excavations did not allow an opportunity to test the kilns for archaeomagnetic dating.

ished product, rooms for workers, etc. As mentioned above, loading a kiln, producing the lime, and removing it took about 10 days, a time during which there were constantly people around the kiln. It is logical, then, that traces of these people would remain in forms such as broken clay vessels for food and liquids and dropped coins and small objects. Unfortunately, subsequent digging activities have completely destroyed the kilns' surroundings as well as the larger part of the kilns themselves, so defining their chronology is based on their stratigraphic position.

Fig. 2. Site plan: 1. Kiln No. 1; 2. Kiln No. 2; 3 – 5. 11th c. pits; 6. Trench from the dismantling of the Roman horreum filled with waste from the kilns; 7. Foundations of the Roman horreum; 8. 19th c. house; 9. Unexlpored part; 10. Pit from the first half of the 12th c.; 11. Late antique graves (Authors: S. Ivanov, K. Stanev, E. Bozhinova)

Обр. 2. План на обекта: 1. Пещ № 1; 2. Пещ № 2; 3 – 5. Ями от XI в.; 6. Траншея от демонтирането на римския хореум, запълнена с отпадъци от пещите; 7. Основи на римския хореум; 8. Къща от XIX в.; 9. Непроучени сектори; 10. Яма от първата половина на XII в.; 11. Късноантични гробове (Автори: С. Иванов, К. Станев, Е. Божинова)

The kilns overlap the foundations of the Roman *horreum*, which provides a *terminus post quem* for their chronology. In the southern part of the site, eight Late antique graves were discovered that belong to a necropolis situated over the western slope of the Nebet Tepe hill (fig. 2: 11). There are no graves dug into the remains of the kilns, nor are there any graves cut by the kilns. Although the kilns are most likely located immediately north of the necropolis, it is difficult to assume that they are synchronous. The functioning of the lime workshop required a larger space than the kilns themselves for storing raw materials and various production activities, and this area would have overlapped the territory of the necropolis. Still, marble flakes and pieces of burnt clay are completely missing in the embankments of the burial pits. They are found, though, in large quantities in 11th – 12th c. features. This point indirectly indicates a later date for the kilns compared to the necropolis. A small sherd of an 11th – 12th c. ceramic vessel with burnished decoration was found inside kiln No. 1.

Much more significant for the kilns' chronology is a pit overlapping kiln No. 2 (fig. 2: 3). The pit is dated to the 11th c. based on the pottery from its fill. There are three groups of sherds: 1) thrown on a kick wheel and dusted with mica, such as the upper part of an oinochoe (fig. 3: 1) and a small pot (fig. 3: 2); 2) also thrown on a kick wheel – small pots with a single handle and an upturned profiled rim (fig. 3: 3 – 4) and pieces of the upper part of a jar decorated with straight and wavy incised lines (fig. 3: 5); 3) pots made on a tournette with thickened profiled rims (fig. 3: 6). The pottery from the pit is quite characteristic for medieval Philippopolis and finds an exact match with other 11th c. sherds from excavations around the city (Станев, Божинова 2024, 253 – 256, обр. 3: 2, обр. 4: 1, обр. 5: 9, обр. 6: 6).

Another 11th c. pit with few pottery sherds in it (fig. 2: 4) was dug in a trench left after the stones were removed from the base of the Roman *horreum*, and the trench itself was filled with a layer of burnt soil and marble flakes, or waste from the kilns (fig. 2: 6). A third 11th c. pit (fig. 2: 5) was covered by a layer of burnt soil, most likely also from the kilns. The pottery from this pit (fig. 3: 7 – 16) is identical to the one from the pit overlapping kiln No. 2, and there is also a sherd with an olive green glaze.

An almost completely preserved pot (fig. 4) was found inside a pit dug over the eastern part of kiln No. 1 (fig. 2: 10, fig. 6: 3). Pots with the same shape and decoration, dated to the late 11th – first half of the 12th c., originate from other sites in Plovdiv (Станев, Божинова 2014, 348, обр. 11: 12; Станев, Божинова 2019, 55, обр. 17: 12 – 13).

The available data thus shows that the kilns functioned after Late Antiquity and no later than the 11th c. The lack of any materials in the area of the presented site dated between Late Antiquity and the end of the 10th c. also provides indirect evidence for the dating of the kilns to the end of the 10th – 11th c.[5]

Kiln No. 1

Only the eastern third of the first kiln was studied (fig. 2: 1, fig. 5: 1, fig. 6: 1). It is dug into Hellenistic layers, and its southern part overlaps the foundations of the Roman *horreum* (fig. 6: 2). The kiln is overlapped by a pit from the east that dates to the end of the 11th – first half of the 12th c. (fig. 2: 10, fig. 6: 3). The digging for the kiln is round or rather slightly elliptical in shape and oriented north – south. It narrows in depth in steps (fig. 7). The first step is 0.10 – 0.28 m wide. The second step is 0.20 – 0.28 m wide. The base of the kiln's wall has a width of 0.35 – 0.50 m. It is made of stones and pieces of bricks and tiles bonded with soil that has been burnt red. The stones vary in origin and

[5] Artifacts dated to the 7th – 10th c. are also missing in the neighboring studied area (Божинова, Станев 2018, 149 – 166).

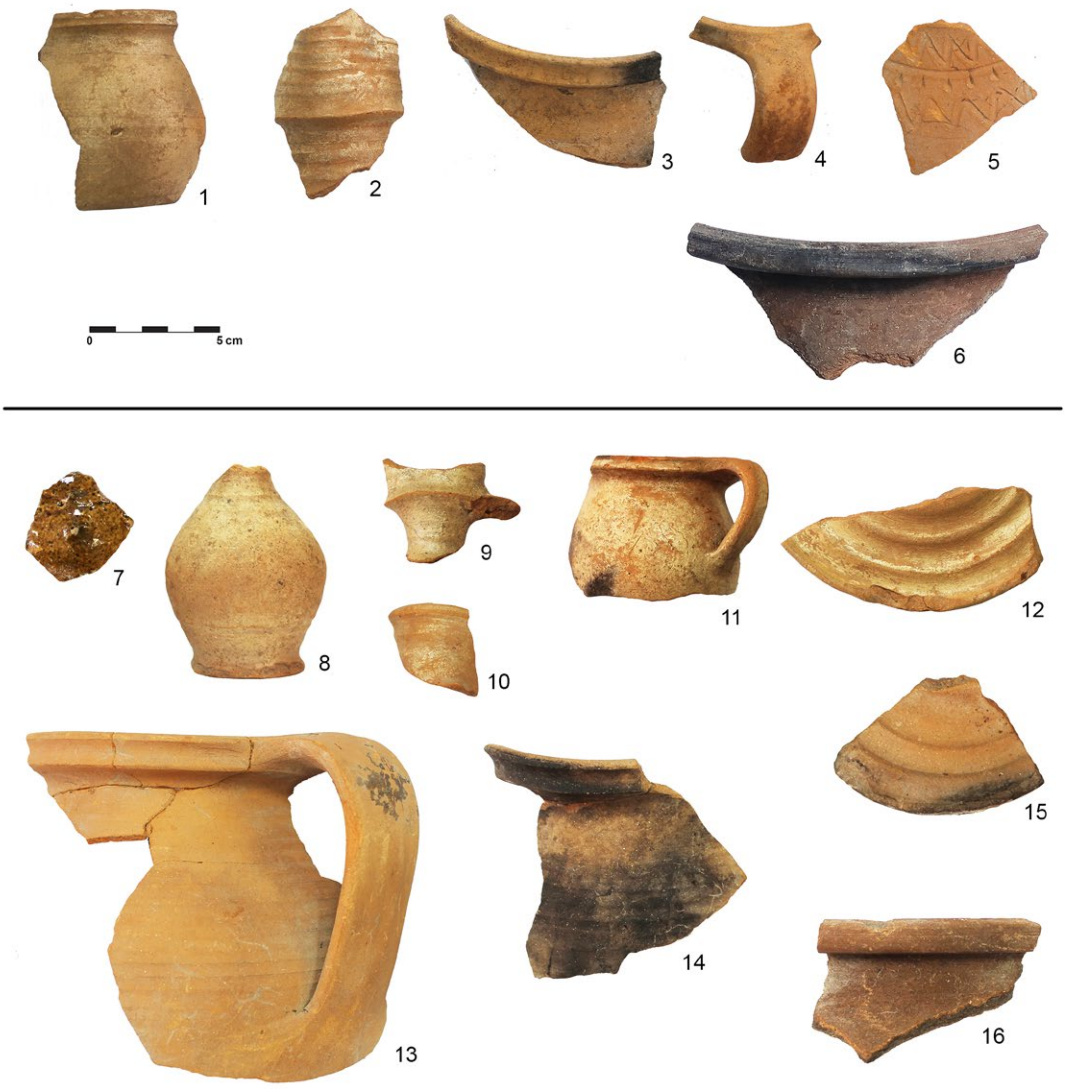

Fig. 3. 1 – 6. Pottery found in a pit overlapping kiln No. 2; 7 – 16. Pottery found in a pit sealed with waste from the kilns (Authors: K. Stanev, E. Bozhinova)

Обр. 3. 1 – 6. Керамика от яма, застъпваща пещ № 2; 7 – 16. Керамика от яма, запечатана с отпадъци от пещите (Автори: К. Станев, Е. Божинова)

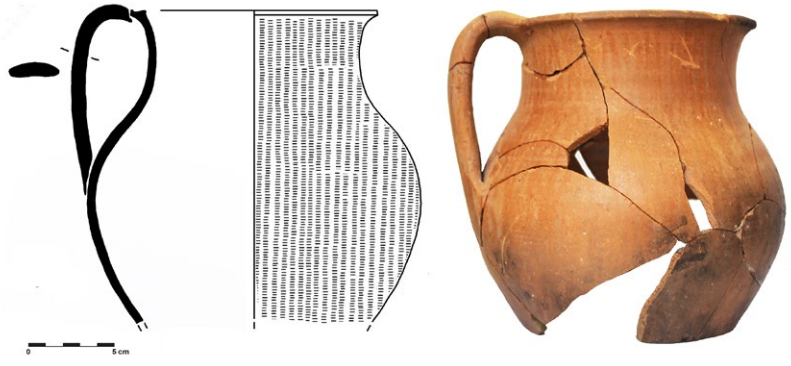

Fig. 4. Ceramic vessel found in a pit intersecting kiln No. 1 (Authors: K. Stanev, E. Bozhinova)

Обр. 4. Керамичен съд от яма, пресичаща пещ № 1 (Автори: К. Станев, Е. Божинова)

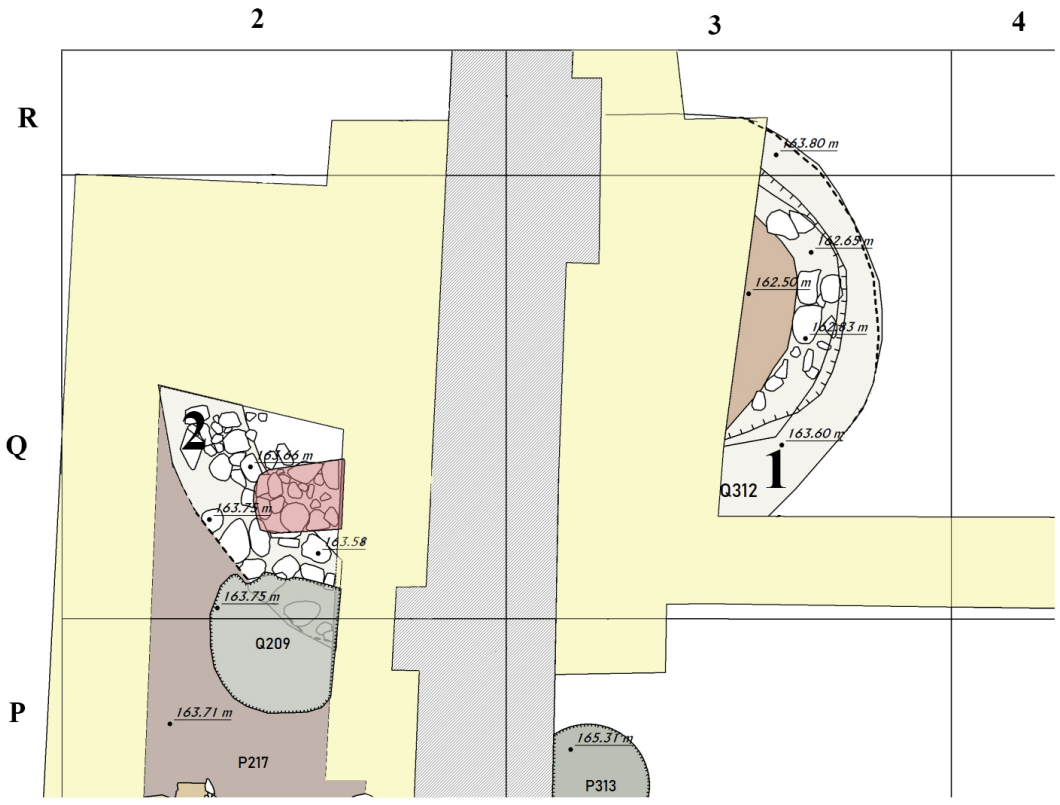

Fig. 5. Detailed plan: 1. Kiln No. 1; 2. Kiln No. 2 (Authors: S. Ivanov, K. Stanev, E. Bozhinova)

Обр. 5. Детайлен план: 1. Пещ № 1; 2. Пещ № 2 (Автори: С. Иванов, К. Станев, Е. Божинова)

Fig. 6. Kiln No. 1, exploration stage: 1. Kiln No. 1; 2. Roman horreum; 3. Pit from the first half of the 12th c. (Authors: K. Stanev, E. Bozhinova)

Обр. 6. Пещ № 1, етап от проучването: 1. Пещ № 1; 2. Римски хореум; 3. Яма от първата половина на XII в. (Автори: К. Станев, Е. Божинова)

Fig. 7. Kiln No. 1. Stepped excavation layout (Authors: K. Stanev, E. Bozhinova)

Обр. 7. Пещ № 1. Стъпаловидно оформление на изкопа за пещта (Автори: К. Станев, Е. Божинова)

shape. All the bricks and tiles are reused and date to the Roman period. The study inside the kiln (fig. 8) ended at a depth of 3 m, without reaching the bottom, due to a danger of collapse because of the unstable layers of its fill. The central and western parts of the kiln were not studied, as they were destroyed during the reconstruction of the 19th c. house in the late 1980s.

Despite the kiln's incomplete study, given its dimensions, characteristic shape, the heavy burning of the soil in it, as well as the large amount of marble flakes in this soil, we can assume that this kiln produced lime. It was dug into the west slope of the hill, and the opening with the channel for lighting and keeping the fire was most likely from the west, i.e. in the destroyed part of the kiln. The kiln's diameter is 3.3 m. The preserved part of the wall inclines inward, and the layer to it consists of burnt red soil and a large number of stones and pieces of ancient bricks and tiles.

The layer above the preserved part of the kiln's walls consists entirely of burnt soil, and above it in the northern part there is a fallen mudbrick wall (fig. 9). The bricks are 0.08 – 0.15 m thick, made of gray clay, and bonded

Fig. 8. Kiln No. 1. The explored part of the kiln (Authors: K. Stanev, E. Bozhinova)

Обр. 8. Пещ № 1. Проучена част (Автори: К. Станев, Е. Божинова)

Fig. 9. Kiln No. 1. Destructions (Authors: K. Stanev, E. Bozhinova)
Обр. 9. Пещ № 1. Деструкции (Автори: К. Станев, Е. Божинова)

Fig. 10. Kiln No. 1. Layers filling the kiln (Authors: K. Stanev, E. Bozhinova)
Обр. 10. Пещ № 1. Пластове, запълващи обема на пещта (Автори: К. Станев, Е. Божинова)

with light brown sandy mud. The brick destructions are not burnt, which indicates that they were not exposed to fire and were most likely a lining of the protruding portion of the kiln or belonged to another structure. A layer of brown heterogeneous soil, with individual lumps of burnt clay, some stones, and antique bricks and tiles, covers the mudbrick destructions. Several sherds of Hellenistic and Late antique pottery and a small fragment of an 11th c. ceramic pitcher were found in this layer. Its upper border is inclined from north to south, and in the southern part it is covered by a layer containing mainly marble rubble and lumps of burnt clay (fig. 10).

The fact that the kiln wall is inclined inward and the presence of numerous stones in its lower part indicate that the kiln most likely collapsed. A thick layer of burnt soil above the preserved part of the kiln wall was most likely formed after the removal of stones and bricks from the collapsed upper parts for secondary use. After or during the process of removing this reusable building material, the mudbrick wall was thrown into the kiln since it was no longer needed, and the terrain had to be leveled for new use. Since these destructions were not enough to fill the kiln and so to level the

Fig. 11. Kiln No. 2. Layers filling the kiln (Authors: K. Stanev, E. Bozhinova)
Обр. 11. Пещ № 2. Пластове, запълващи обема на пещта (Автори: К. Станев, Е. Божинова)

ground around it, the layer of brown soil was used to fill in the kiln. The waste from crushing marble for raw material and from kiln repair activities were added.

Kiln No. 2

Only a small part of kiln No. 2 has been revealed, the southwestern segment (fig. 2: 2, fig. 11). The kiln was almost completely destroyed by a 14th c. necropolis, a 19th c. well, foundations of a building of uncertain date, and digging activities for the reconstruction of the 19th c. house. The arched wall, the burnt red soil binder, and the presence of a layer of burnt clay northeast of the wall, however, indicate that this facility is identical to kiln No. 1. In diggings in this sector later, a huge amount of burnt clay was also found southwest of the kiln, which again indicates that the kiln functioned in this area. The restored inner diameter of the kiln is 5 m, and the thickness of the wall is 0.85 m.

As seen in the general plan, the projected diameters of the two kilns intersect. Since this particular section was completely destroyed during the construction of the 19th c. house and its subsequent restoration, however, it is not possible to determine which kiln is earlier. As for the possibility that the two excavated features are parts of one kiln, the plan presents not only an excessively elongated structure but also differences in both diameters and wall thickness of the two separate parts. This makes it unlikely that the two features belong to one and the same kiln, although this interpretation should not be excluded.

Location of the lime kilns in Philippopolis during the 10th – 11th c.

The studied kilns are outside the city's fortified area in a location that, according to available data, at the time of the kilns' operation at the end of the 10th – 11th c. was very sparsely settled. Despite the large extent of the excavated area, only three small pits dated to that period were registered. The earliest dwelling structure situated 5 m south of kiln No. 2 dates to the first half of the 12th c. Burnt soil taken from the kilns' destruction was used as backfill for the dwelling's walls. In

the second half of the 12th c., the terrain was already densely occupied with three massive buildings and numerous pits and cellars.

Interesting data comes also from neighboring excavated areas on the western slope of Nebet Tepe. Six pits were studied in the plot immediately south of the kilns, one from the 11th c. and five others dated from the middle of the 12th until the beginning of the 13th c. (Божинова, Станев 2018, 149 – 166)[6]. Materials from the 11th c. are missing in a studied plot 50 m to the south, where only a street pavement and a pit from the second half of the 12th – beginning of the 13th c. were found (Христева, Драганов 2017, 343)[7]. In the neighboring plot to the south, a probable necropolis from the 11th – 12th c. is mentioned (Мартинова-Кютова 2016, 579), and habitation in the second half of the 12th c. is evidenced by sgraffito ceramics and Middle Eastern imports (Иванов и др. 2017, 19).

Three pits from the 12th – 14th c. were published from an excavated plot 50 m to the east of the kilns (Колева 1997, 8). Medieval materials are not mentioned in the preliminary publication of the excavations at another studied plot 60 m northeast of the kilns (Топалилов, Станев 2008, 401 – 403), but small number of domestic pottery sherds from the end of the 10th – 11th c. as well as some from the 12th – beginning of the 13th c. were found. This last site is in the immediate vicinity of the Armenian church of Surp Kevork, which was first mentioned in sources for 1147 AD (Данчева-Василева 2009, 378 – 379).

In general, available data shows that the entire western slope of Nebet Tepe at the end of the 10th – 11th c. can be defined as a suburban periphery with occasional habitation most likely related to economic activities[8]. In the second half of the 12th – beginning of the 13th c., this area was already densely populated. From this point of view, the location of the lime kilns here seems logical. Since for lime preparation it was necessary to keep a fire going for several days without interruption, lime production was dirty and poses a fire hazard, especially considering that the main dwellings in Philippopolis at that time had straw or reed roofs that are easily flammable. By situating the kilns in the immediate vicinity of, but outside the inhabited area, the risk of fires and smoke pollution is avoided. At the same time, this location is convenient for easy transportation of the prepared lime to construction sites. Immediate proximity to the city also means an easy supply of raw materials. The huge amount of marble flakes suppose that marble architectural details taken from Roman and Late antique buildings were used as raw materials. One such building is the Roman stadium, which according to Anna Komnene was visible at the beginning of the 12th c. (ГИБИ 1981, 135). A huge amount of marble was used in the stadium's construction, and the kilns are situated at a distance of only 350 m from it.

Conclusion

The location of the kilns on a slope is a common choice for these kinds of facilities since being dug into the terrain allows a constant temperature to be maintained, kiln walls to be thinner so they are made faster with less material, and the kilns themselves to be loaded more easily with material and then unloaded afterwards. A sloped location also facilitates construction of the kilns' opening channel since it is not necessary to dig a deep pit that has to be lined with masonry. The construction of the kilns at the foot of the western slope of Nebet Tepe has one more advantage. In Plovdiv,

[6] It should be noted, however, that at this site the medieval layers were completely destroyed before the beginning of the excavations and only the lower part of deep negative features was preserved and studied, i.e. the data from that excavation site cannot be considered representative.

[7] The medieval materials were processed by K. Stanev.

[8] For comparison, active habitation inside the city itself during this period is evidenced by numerous dwellings, pits and various artifacts (domestic pottery, coins, glass bracelets, etc.).

the wind usually blows from the west. Thus, the location of the kilns on a western slope with an opening from the west means that the wind helped to strengthen the kilns' fire.

The discovery of lime kilns in medieval Philippopolis is rather logical. Limestone is the main ingredient of the mortar used to construct churches and fortifications. It should be noted that at the end of the 10th – 11th c., Plovdiv was a base for Byzantine campaigns against the Bulgarians, which were followed by Pecheneg raids in the Empire that also affected the Upper Thracian Lowland. This means that the fortress facilities had to be maintained, especially since they were probably damaged when the city was taken over by the Rus' in 970 AD. Fortification repairs, however, were rather random events, and churches were rarely built. Furthermore, dwellings in the city during this period were mainly partially dug into the ground. The smaller number of massive residential or economic buildings had walls made of stones and bricks bonded with mud.

This situation shows that while crafts such as pottery production, woodworking, and blacksmithing satisfied the daily needs of the city's inhabitants, the production of lime was rather incidental and related to the implementation of specific large-scale construction projects or repairs of church or fortress facilities. On the other hand, produced lime can be stored for an unlimited period of time without deteriorating in quality, i.e. a large batch of produced lime could be stored for years for sporadic use afterwards. In this case, it can be assumed that there were no permanent lime workshops in the city but that traveling craftsmen satisfied specific construction needs. Still, the kilns presented here provide insight into economic activity in Philippopolis during the Middle Ages and also help to clarify this insufficiently studied craft in Bulgarian lands.

References/Цитирана литература

Bonnie 2016: R. Bonnie. Thrown into Limekilns. The Reuse of Statuary and Architecture in Galilee from Late Antiquity onwards. – In: J. Day, R. Hakola, M. Kahlos, U. Tervahauta (eds.). Spaces in Late Antiquity. London – New York, 2016, 190 – 211.

DeLaine 2021: J. DeLaine. Production, transport and on-site organisation of Roman mortars and plasters. – Archaeological and Anthropological Sciences, 13, 2021, 1 – 17.

Hernandez 2017: D. Hernandez. Butrint's death and resurrection: the medieval lime-kiln in the Roman forum. – In: J. Mitchell, J. Moreland, B. Leal (eds.). Encounters, Excavations and Argosies. Essays for Richard Hodges. Oxford, 2017, 162 – 171.

Seyer et al. 2019: M. Seyer, A. Dolea, P. M. Bes, D. Zs. Schwarcz, S. Baybo, A. K. L. Leung, U. Quatember, M. Wörrle, H. Brückner, F. Stock, A. Symanczyk, G. Stanzl, K. Kugler, B. Yener-Marksteiner. The excavation at Limyra/Lycia 2018: Preliminary Report. – Anatolia antiqua, XXVII, 2019, 231 – 252.

Vagalinski 2011: L. Vagalinski. Light industry in Roman Thrace: the case of lime production. – In: I. Haynes (ed.). Early Roman Thrace. New Evidence from Bulgaria. (Journal of Roman Archaeology. Supplementary Series, 82). Rhode Island, 2011, 40 – 58.

Бобчева 1981: Л. Бобчева. Варници от XIII – XIV в. в Калиакра. – Известия на Народния музей Варна, 17, 1981, 118 – 120. [Bobcheva 1981: L. Bobcheva. Varnitsi ot XIII – XIV v. v Kaliakra. – Izvestiya na Narodniya muzey Varna, 17, 1981, 118 – 120]

Божинова, Иванов (под печат): Е. Божинова, С. Иванов. Спасителни археологически разкопки на ул. „Артин Гидиков" № 9, гр. Пловдив. – Археологически открития и разкопки през 2022 г. [Bozhinova, Ivanov (pod pechat): E. Bozhinova, S. Ivanov. Spastitelni arhelogicheski razkopki na ul. „Artin Gidikov" № 9, gr. Plovdiv. – Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2022 g.]

Божинова, Станев 2018: Е. Божинова, К. Станев. Средновековни структури и материали от Пловдив, бул. Цар Борис III Обединител № 65. – Приноси към българската археология, 8, 2018, 149 – 166. [Bozhinova, Stanev 2018: E. Bozhinova, K. Stanev. Srednovekovni strukturi i materiali ot Plovdiv, bul. Tsar Boris III Obedinitel № 65. – Prinosi kam balgarskata arheologiya, 8, 2018, 149 – 166]

Генчева 2014: Е. Генчева. Римски военен лагер и ранновизантийски град Нове. Наблюдение на проекта за кон-

сервация и реставрация „Нове – сърцето на легиона“. – Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 313 – 314. [Gencheva 2014: E. Gencheva. Rimski voenen lager i rannovizantiyski grad Nove. Nablyudenie na proekta za konservatsiya i restavratsiya „Nove – sartseto na legiona“. – Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2013 g. Sofiya, 2014, 313 – 314]

ГИБИ 1981: Гръцки извори за българската история, 8. София, 1981. [GIBI 1981: Gratski izvori za balgarskata istoriya, 8. Sofiya, 1981]

Данчева-Василева 2009: А. Данчева-Василева. Пловдив през Средновековието IV – XIV в. София, 2009. [Dancheva-Vasileva 2009: A. Dancheva-Vasileva. Plovdiv prez Srednovekovieto IV – XIV v. Sofiya, 2009]

Иванов и др. 2017: Р. Иванов, Г. Томов, Л. Авшар. Фаянс на Селджукския султанат от Пловдив. – Пловдивски исторически форум, 1, 2017, 15 – 24. [Ivanov i dr. 2017: R. Ivanov, G. Tomov, L. Avshar. Fayans na Seldzhukskiya sultanat ot Plovdiv. – Plovdivski istoricheski forum, 1, 2017, 15 – 24]

Камишева 2016: М. Камишева. Производство на вар в Старозагорско през Късната античност. – В: Б. Д. Борисов (ред.). Проф. д-р Борис Д. Борисов – ученици и приятели. Велико Търново, 2016, 287 – 293. [Kamisheva 2016: Proizvodstvo na var v Starozagorsko prez Kasnata antichnost. – V: B. D. Borisov (red.). Prof. d-r Boris D. Borisov – uchenitsi i priyateli. Veliko Tarnovo, 2016, 287 – 293]

Камишева 2020: М. Камишева. Археологически проучвания на античните терми в с. Старозагорски минерални бани. – Археологически открития и разкопки през 2019 г. София, 2020, 986 – 990. [Kamisheva 2020: M. Kamisheva. Arheologicheski prouchvaniya na antichnite termi v s. Starozagorski mineralni bani. – Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2019 g. Sofiya, 2020, 986 – 990]

Килиевич 1981: С. Килиевич. Строительное дело. – В: П. Толочко (ред.). Новое в археологии Киева. Киев, 1981, 334 – 348. [Kiliyevich 1981: S. Kiliyevich. Stroitel'noe delo. – V: P. Tolochko (red.) Novoe v arkheologii Kiyeva. Kiyev, 1981, 334 – 348]

Колева 1997: Б. Колева. Един новооткрит тракийски олтар от Пловдив. – Годишник на Археологически музей Пловдив, 8, 1997, 7 – 18. [Koleva 1997: B. Koleva. Edin novootkrit trakiyski oltar ot Plovdiv. – Godishnik na Arheologicheski muzey Plovdiv, 8, 1997, 7 – 18]

Кънев 2013: И. Кънев. „Северна кула на средновековната крепостна стена“ – гр. Созопол. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 501 – 502. [Kanev 2013: I. Kanev. „Severna kula na srednovekovnata krepostna stena“ – gr. Sozopol. – Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2012 g. Sofiya, 2013, 501 – 502]

Майсторски, Славов 2015: Г. Майсторски, П. Славов. Източна крепостна стена на Външния град, НИАР „Велики Преслав“. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 626 – 629. [Maystorski, Slavov 2015: G. Maystorski, P. Slavov. Iztochna krepostna stena na Vanshniya grad, NIAR „Veliki Preslav“. – Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2014 g. Sofiya, 2015, 626 – 629]

Мартинова-Кютова 2016: М. Мартинова-Кютова. Спасително археологическо проучване в УПИ III – 519, кв. 57, ул. „Проф. Крикор Азарян“ № 4, гр. Пловдив. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 579 – 581. [Martinova-Kyutova 2016: M. Martinova-Kyutova. Spasitelno arheologichesko prouchvane v UPI III – 519, kv. 57, ul. „Prof. Krikor Azaryan“ № 4, gr. Plovdiv. – Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2015 g. Sofiya, 2016, 579 – 581]

Миткова 2017: Р. Миткова. Спасително археологическо проучване на многослоен обект „Коматевско шосе“ гр. Пловдив (от ул. „Ал. Стамболийски“ до входа на квартал Коматев). – Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 2017, 337 – 339. [Mitkova 2017: R. Mitkova. Spasitelno arheologichesko prouchvane na mnogosloen obekt „Komatevsko shose“ gr. Plovdiv (ot ul. „Al. Stamboliyski“ do vhoda na kvartal Komatev). – Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2016 g. Sofiya, 2017, 337 – 339]

Николов 1984: Д. Николов. Тракийската вила при Чаталка, Старозагорско. (Разкопки и проучвания, 11). София, 1984, 5 – 73. [Nikolov 1984: D. Nikolov. Trakiyskata vila pri Chatalka, Starozagorsko. (Razkopki i prouchvania, 11). Sofiya, 1984, 5 – 73]

Попконстантинов и др. 2011: К. Попконстантинов, В. Плетньов, Р. Костова. Средновековен княжески манастир в м. Караачтеке – Варна. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 497 – 500. [Popkonstantinov i dr. 2011: K. Popkonstantinov, V. Pletnyov, R. Kostova. – Srednovekoven knyazheski manastir v m. Karaachteke – Varna. – Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2010 g. Sofiya, 2011, 497 – 500]

Станев, Божинова 2014: К. Станев, Е. Божинова. Нови данни за средновековния Пловдив. Резултати от спасително археологическо проучване на ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5. – Годишник на Регионалния археологически музей Пловдив, 12, 2014, 316 – 360. [Stanev, Bozhinova 2014: K. Stanev, E. Bozhinova. Novi danni za srednovekovniya Plovdiv. Rezultati ot spasitelno arheologichesko prouchvane na ul. „D-r Stoyan Chomakov“ № 5. – Godishnik na Regionalniya arheologicheski muzey Plovdiv, 12, 2014, 316 – 360]

Станев, Божинова 2019: К. Станев, Е. Божинова. Средновековни структури и материали от град Пловдив, улица „Княз Церетелев“ № 2. – Пловдивски исторически форум, 2, 2019, 18 – 68. [Stanev, Bozhinova 2019: K. Stanev, E. Bozhinova. Srednovekovni strukturi i materiali ot grad Plovdiv, ulitsa „Knyaz Tseretelev“ № 2. – Plovdivski istoricheski forum, 2, 2019, 18 – 68]

Станев, Божинова 2024: К. Станев, Е. Божинова. Материали от вкопана структура от втората половина на XI в. на ул. „Леонардо да Винчи“ № 13, гр. Пловдив. – Годишник на Регионалния археологически музей Пловдив, 13, 2024, 240 – 259. [Stanev, Bozhinova 2024: K. Stanev, E. Bozhinova. Materiali ot vkopana struktura ot vtorata polovina na XI v. na ul. „Leonardo da Vinchi“ № 13, gr. Plovdiv. – Godishnik na Regionalniya arheologicheski muzey Plovdiv, 13, 2024, 240 – 259]

Топалилов, Станев 2008: И. Топалилов, К. Станев. Спасителни археологически проучвания на ул. „Турист“ № 2 в Пловдив. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 401 – 403. [Topalilov, Stanev 2008: I. Topalilov, K. Stanev. Spasitelni arheologicheski prouchvaniya na ul. „Turist“ № 2 v Plovdiv. – Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2007 g. Sofiya, 2008, 401 – 403]

Тотев 1976: Т. Тотев. Базиликата при Сакалова могила в Преслав. – Преслав, 2, 1976, 38 – 57. [Totev 1976: T. Totev. Bazilikata pri Sakalova mogila v Preslav. – Preslav, 2, 1976, 38 – 57]

Христева, Драганов 2017: С. Христева, Б. Драганов. Археологическо проучване на ул. „Проф. Крикор Азарян“ № 5, гр. Пловдив. – Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 2017, 342 – 346. [Hristeva, Draganov 2017: S. Hristeva, B. Draganov. Arheologichesko prouchvane na ul. „Prof. Krikor Azaryan“ № 5, gr. Plovdiv. – Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2016 g. Sofiya, 2017, 342 – 346]

ПЕЩИ ЗА ИЗПИЧАНЕ НА ВАР ОТ СРЕДНОВЕКОВНИЯ ФИЛИПОПОЛ (ДН. ПЛОВДИВ)

Камен Станев, Елена Божинова***

** Кирило-Методиевски научен център, Българска академия на науките, ул. „Акад. Г. Бончев“ № 25, София 1113, България; kamen_stratiot@abv.bg*

*** Регионален археологически музей – Пловдив, пл. „Съединение“ № 1, Пловдив 4000, България; elena.bozhinova@gmail.com*

РЕЗЮМЕ

Местонамиране на пещите

През 2022 г., при спасителни археологически проучвания в Пловдив, са разкрити частично две средновековни пещи за вар (Божинова, Иванов (под печат)). Обектът се намира извън укрепената част на средновековния Филипопол, в западното подножие на Небет тепе (обр. 1). Тук през Възраждането е построена много голяма къща, която в края на 80-те години на XX в. е съборена и е започнало нейното преизграждане. Въпреки че попада на територията на ААР „Старинен Пловдив“, при изкопните дейности, свързани с преизграждането, не са правени проучвания и археологическите пластове и структури са силно нарушени, съответно източната половина на пещ № 1 и западната на пещ № 2 са разрушени (обр. 2, обр. 5).

През римския период на това място е съществувал хореум, а върху него през Късната античност се е развил некропол. Обитаването на терена е подновено в края на X или XI в., като най-ранните структури са именно представените пещи за вар. В резултат на дейността на пещите в централната и западна част на обекта са отложени огромно количество мраморни люспи, образувани при трошенето на използваните за суровина мраморни архитектурни детайли и бучки отухлена до червено глинеста пръст – спойка, използвана при изграждането на пещите. Тъй като пещите са много големи съоръжения, то при техния ремонт или демонтиране се е отложило огромно количество отухлената спойка.

Пещ № 1

Пещта (обр. 2: 1, обр. 5: 1, обр. 6: 1) е вкопана в елинистически пластове, като от юг застъпва основите на римския хореум (обр. 6: 2). Проучена е източната част, като приблизително по средата е оставен профил, за да се види запълнителят на обема ѝ (обр. 10). В дълбочина съоръжението е проучено до 3 м, но работата е спряна поради опасност от срутване на оставения профил[9] и дъното не е достигнато. Пещта е вкопана в склона, който е с наклон на запад. Отворът с канала за палене и поддържане на огъня е бил най-вероятно от запад, т.е. откъм унищожената част. Изкопът за пещта е с кръгла или по-скоро леко елипсовидна форма, с диаметър 3,30 м. В дълбочина стъпаловидно се стеснява (обр. 7). Първото стъпало е широко 0,10 – 0,28 м, второто: 0,20 – 0,28 м. В най-долната част е достигнат запазеният зид на пещта, който се проследява в дълбочина до 0,75 м (обр. 8). Зидът е дебел 0,35 – 0,50 м и е изграден от разнородни и разноформатни камъни, антични тухли и керемиди, споени с отухлена до червено пръст. Запазената стена на пещта е наклонена навътре, като пластът към нея се състои от отухлена до червено пръст и голямо количество камъни и антични тухли. Пластът над запазената част от стената е изцяло от отухлена пръст, а над него в северната част има паднала кирпичена стена (обр. 9). Кирпичите са от сива глинеста пръст, дебели са 0,08 – 0,15 м и са споени със светлокафява песъчлива кал. Кирпичените деструкции не са отухлени, което показва, че не са били изложени на огън и най-вероятно са били кожух, облицоващ издаващата се над терена част на пещта или някаква друга конструкция. Над деструкциите следва пласт от кафява разнородна пръст, с отделни бучки отухлена глина, малко камъни, антични тухли и керемиди. Тук се откриха няколко фрагмента от тракийска и късноантична керамика и един дребен фрагмент от стена на стомна от XI в. В горната си част този пласт е с денивелация от север на юг, като в южната част е застъпен от пласт, съдържащ основно мраморен трошляк и бучки отухлена глина (обр. 10).

Фактът, че стената на пещта е с наклон навътре и наличието на множество камъни в долната част показват, че пещта най-вероятно се е срутила. След това от деструкциите са били извадени част от камъните и тухлите, за да се преизползват и така се е образувал дебелият пласт отухлена пръст над нивото на запазения зид от пещта. След изваждането на годния за преизползване строителен материал кирпичената стена е била бутната в пещта, тъй като тя вече е била ненужна, а теренът е трябвало да се заравни за ново ползване. Деструкциите не са били достатъчни, за да запълнят обема на пещта и съответно теренът да се заравни. Затова е бил насипан пластът с кафява пръст, а над него – отпадъци от трошенето на мрамори като суровина и от ремонтни дейности на тази или друга пещ.

Пещ № 2

От нея се разкри само югозападният сегмент (обр. 2: 2, обр. 11). Пещта е почти напълно унищожена от некропол от XIV в., възрожденски кладенец, основи на сграда с неясна дата и изкопни дейности във връзка с преизграждането на възрожденската къща в края на 80-те години на XX в. Въпреки това дъговидният зид, отухлената до червено глинеста спойка и наличието на пласт от отухлена глина североизточно от зида показват, че става въпрос за идентично на пещ № 1 съоръжение. Вътрешният диаметър на пещта е 5 м, а дебелината на зида – 0,85 м.

При наслагване на плана на диаметрите на двете пещи се вижда, че те се засичат, но тъй като именно този участък е напълно унищожен при изграждането на възрожденската къща и последващото нейно възстановяване, то не може да се каже коя е по-ранна. Би могло дори да се допусне че става въпрос за една и съща пещ, но това е малко вероятно предвид прекалено издължената форма, която се получава, а също значителната разлика в диаметрите и дебелината на зидовете.

[9] Изкопът за направата на бетонните основи при възстановяването на сградата в края на 80-те години на XX в. е много по-широк от самата стена на основата и е запълнен с рохка пръст със строителни отпадъци и камъни. Запълнителят на пещта се състои от нейните деструкции и също е много рохък.

Датировка

Производството на вар е дейност, при която практически не остават следи, които могат да послужат за датиране[10]. Без съмнение към пещите е имало работна площадка, където е била складирана суровината (дърва и камъни), навеси за съхранение на готовата продукция, помещения за работниците. Следователно би трябвало да се е отложила поне малко битова керамика, но по-късните вкопавания[11] напълно са разрушили средата, в която се намират пещите, както и самите тях. Пещите застъпват основите на римския хореум (обр. 6: 2). В южната част на обекта се разкриха осем късноантични гроба, принадлежащи на некропол, който се разкрива навсякъде по западния склон на Небет тепе. Няма гробове, които да са вкопани в останките на пещите, нито има гробове пресечени от пещите, т.е. най-вероятно пещите са разположени непосредствено северно от северния край на некропола. Трудно, обаче, може да се приеме, че са синхронни, още повече, че за функционирането на пещите е било нужно широко пространство за складиране на суровина, продукция и т.н., т.е. пространството, заето от самата работилница, е било много по-голямо от самите пещи. От друга страна, в насипите на гробните ями не се откриват мраморни люспи и буци отухлена глина, каквито се откриват в огромно количество във вкопаванията от XI – XII в., което е косвена индикация, че пещите са функционирали след изоставянето на некропола. В пласта, запълващ пещ № 1, се откри един дребен фрагмент битова керамика от XI в. Много по-съществена за датировката е една яма, застъпваща пещ № 2 (обр. 2: 3), която според откритата керамика (обр. 3) се датира в XI в. Друга яма от XI в. (обр. 2: 4) е вкопана в траншея, останала след изваждането на камъните от основата на римския хореум, като самата траншея е запълнена с пласт от отухлена пръст и мраморни люспи – отпадъци от пещите (обр. 2: 6). Трета яма от XI в. (обр. 2: 5) в горната си част е засипана с отухлена пръст, най-вероятно също от пещи, а пещ № 1 е застъпена от изток от яма, в която се откри почти цяло гърне от края на XI – първата половина на XII в. (обр. 4, обр. 6: 3). Така наличните данни показват, че пещите са функционирали след Късната античност и не по-късно от XI в., включително. Липсата на абсолютно каквито и да е материали в района на представения обект между Късната античност и края на X в. е също косвено свидетелство за датирането им в края на X – XI в.[12]

Заключение

Изборът на мястото за направа на пещите едва ли е случаен. Към момента на функционирането им на обекта няма данни за активно обитаване. Такова не е регистрирано и на останалите обекти, проучени в района. Пещите са разположени на 120 м от крепостните стени, т.е. това мръсно и пожароопасно производство е било изнесено извън жилищните квартали. Вкопаването им в склона е характерно за този тип пещи. В Пловдив преобладава западният вятър и предвид това изборът на западния склон е съобразен с вятъра, който е спомагал за разпалването и поддържането на огъня. Непосредствената близост до града е спомагала за лесното снабдяване със суровина. Огромното количество мраморни люспи показват, че са били използвани мраморни архитектури детайли, извадени от римските и късноантични сгради. Една такава сграда е например римският стадион, който по сведения на Ана Комнина е бил видим дори в началото на XII в. (ГИБИ 1981, 135) и е разположен на 350 м от пещите.

Макар и да няма писмени и археологически данни, може да се допусне, че крепостните стени са били ремонтирани в края на X – XI в., когато градът първо е бил база за византийските походи срещу българите, а след това и срещу печенегите, чиито набези засягали и Горнотракийската низина. Други сгради от периода, за чието изграждане или ремонт е била нужна вар, са църквите, а

[10] Има методи, които показват кога е била опалвана дадена пещ. В конкретния случай, подобно изследване не бе възможно да се направи поради ограничените бюджет и време, резултат от спасителния характер на разкопките.

[11] Теренът е обитаван без прекъсване от XI в. до съвременността и са налице съответно огромен брой разнородни вкопавания.

[12] Такива няма, както на конкретния обект, така и в съседния парцел (Божинова, Станев 2018, 149 – 166).

вероятно и жилищата на най-богатите. Масовите жилища през периода са били полуземлянки, а по-масивните градежи са от камъни и тухли, споени с кал. Това означава, че рядко е възниквала нужда от огромно количество вар и тя е била свързана с мащабни строежи или ремонти на крепостните стени или църкви, т.е. производството на вар не е бил занаят, който се е практикувал ежедневно, а инцидентно. Следователно представените тук пещи едва ли са функционирали дълго време.

Ключови думи: Филипопол, Средновековие, пещи, вар

SOĞANLI P1: A BRIEF REPORT ON RECENTLY DISCOVERED PETROGLYPHS IN CAPPADOCIA, THEIR PRELIMINARY DATING AND ATTRIBUTION

Danil Shevchenko, Alexey Ostrovsky**, Vladimir Shkondin***, Aleksei Beliakov*****

** Independent researcher (Zhuzhou, China); shevchenko.danil1979@gmail.com*
*** Independent researcher (Tbilisi, Georgia); satai@akauri.com*
**** Independent researcher (Fethiye, Turkey); v.shkondin@gmail.com*
***** Independent researcher (Foshan, China); aob111111@gmail.com*

ABSTRACT

This paper presents preliminary results of investigation of a rock art site revealed by the authors during an expedition to Cappadocia in 2017. In this article, we provide general information about the revealed rock art site, a selective description of some petroglyphs, and proposals for their dating and attribution. The obtained results may be helpful for a comprehensive understanding of other rock art sites in Turkey. A detailed study is ongoing and may attract a panel of experts in various fields to describe all the petroglyphs and to establish their precise attribution.

Keywords: tamgas, petroglyphs, Turks, Cappadocia, Soğanlı valley, Turkic migrations, Anatolia, Asia Minor, Central Asia, archaeology, history

Introduction

Over the past hundred years, Cappadocia has attracted the attention of outstanding archaeologists and art historians who have generally focused on the Roman and Byzantine periods. According to Robert Ousterhout, more than seven hundred churches have been found in the region, and many of them still preserve amazing wall paintings and frescoes related to the highly developed Byzantine tradition (Ousterhout 2005, 7; Ousterhout 2017, 9 – 13, 23 – 24)[1]. Despite the poor state of preservation of some Christian churches and chapels, their comprehensive study allows scientists to reconstruct the history of Christian communities from Late Antiquity until the beginning of the 20th c. At the same time, rock art sites with quite primitive depictions often dropped out of sight of researchers. This gap requires more attention from scientists since any objects of historical heritage in Cappadocia, regardless of their cultural affiliation, artistic value, or dating, can add to understanding of the region's history.

A massive volcanic plateau between Nevşehir and Kayseri was formed at the end of the

[1] An intensive introduction to the subject can be found in Ousterhout 2005, 7 – 22 and Ousterhout 2017, xxi – xxiii, 1 – 20.

Fig. 1. Soğanlı valley. A general view (February 2017; Photo: D. Shevchenko)
Обр. 1. Долината Соганлъ. Общ изглед (февруари 2017; Снимка: Д. Шевченко)

Miocene. Due to a severe continental climate and temperature fluctuations—hot, dry summers and cold winters—water erosion has become one of the most important terraforming processes in the region. As a result, a valley 25 kilometers long and several hundred meters deep eventually was cut through the region's massive volcanic deposits (fig. 1). The erosion process, with varying degrees of intensity, began in the Late Pliocene and continues until the present day. Both water erosion and temperature fluctuations have been causing intensive rock mass destruction, so the presence of relatively well-preserved rock art is now a unique known case for the Soğanlı valley. We do not exclude the possibility, however, that more rock art sites will be discovered there in the future.

Site Soğanlı P1

In early 2017, inhabitants of Soğanlı village informed us about the presence of rock art in Soğanlı valley and emphasized that these images looked very odd, primitive, and poorly executed. We visited the place in February 2017 and confirmed this information. The rock art seems to be unique to Cappadocia. According to local archaeologists, up to 90 sites with rock paintings and petroglyphs were found in Turkey, but none were found in Cappadocia until this time (fig. 2; Dönmez, Aslan 2019; Eker 2023). We refer to the discovered site as "The rock art site Soğanlı P1", or *Soğanlı P1* for short[2].

The rock art site is located in the area 38°20′17.5-21.5″N 34°59′10.5-30.0″E, around 250 m north and around 400 m northwest of the center of Soğanlı village. The site includes three rock panels with clearly distinguishable images, some of which are well-preserved (fig. 3). Petroglyphs

[2] In case any other rock art sites are discovered in the Soğanlı valley, a numbering system *Soğanlı Pn* (where *n* is the index of the site) will simplify reference to the different sites.

Fig. 2. Localization of the rock art sites in Turkey after Dönmez, Aslan 2019 (Map: A. Beliakov):1. Baltalıin and İnkaya caves (Kızıltepe, Mardin); 2. Aizanoi (Çavdarhisar, Kütahya); 3. Latmos rock paintings (Beşparmak mountains, Muğla); 4. Tavabaşı cave (Seydikemer, Muğla); 5. Kumbucağı (Kemer, Antalya); 6. Akyapı cave (Gülnar, Mersin); 7. Salihler village (Güdül, Ankara); 8. Esatlı village (Mesudiye, Ordu); 9. Dilli valley (Kemaliye, Erzincan); 10. Atatürk barrage (Kahta, Adıyaman); 11. Cunni cave (Erzurum); 12. Şenkaya rock paintings (Erzurum); 13. Başköy rock paintings (Çıldır, Ardahan); 14. Doyumlu rock paintings (Kars); 15. Borluk valley (Kars); 16. Çamuşlu rock paintings (Kars); 17. Kızların cave (Van); 18. Pagan village rock paintings (Yeşilalıç, Van); 19. Tirşin plateau (Van); 20. Gevaruk plateau (Hakkâri); 21. Deraser (Arık) cave (Batman); 22. Keçe cave (Elbistan, Kahramanmaraş)

Обр. 2. Местоположение на обектите със скално изкуство от Турция по Dönmez, Aslan 2019 (Карта: А. Беляков): 1. Пещерите Балталъин и Инкая (Къзълтепе, Мардин); 2. Айзаной (Чавдархисар, Кютахя); 3. Скални рисунки край Латмос (планините Бешпармак, Мугла); 4. Пещерата Тавабашъ (Сейдикемер, Мугла); 5. Кумбуджагъ (Кемер, Анталия); 6. Пещерата Акяпъ (Гюлнар, Мерсин); 7. Село Салихлер (Гюдюл, Анкара); 8. Село Есатлъ (Месудийе, Орду); 9. Долината Дили (Кемалийе, Ерзинджан); 10. Баражът Аатюрк (Кахта, Адъяман); 11. Пещерата Джуни (Ерзурум); 12. Скални рисунки край Шенкая (Ерзурум); 13. Скални рисунки край Башкьой (Чълдър, Ардахан); 14. Скални рисунки край Доюмлу (Карс); 15. Долината Борлук (Карс); 16. Скални рисунки край Чамушлу (Карс); 17. Пещерата Къзларън (Ван); 18. Скални рисунки край с. Паган (Йешилалъч, Ван); 19. Платото Тиршин (Ван); 20. Платото Геварук (Хакяръ); 21. Пещерата Дерасер/Арък (Батман); 22. Пещерата Кече (Елбистан, Кахраманмараш)

Fig. 3. Aerial view of the rock art site Soğanlı P1
Обр. 3. Поглед от въздуха към скалния обект Соганлъ P1

are arranged along an ancient route that leads to Roman and Byzantine shelters and rock-cut churches. Nowadays this route corresponds with a pathway that local shepherds use. In the Roman and Byzantine periods, there was apparently a pathway connecting the main road of the valley to settlements located higher up the slope.

Petroglyphs are spread over a small area along the shepherd's path and distributed on three rock panels:

Rock panel I, located at 38°20′21.1″N 34°59′29.7″E;

Rock panel II, located at 38°20′20.8″N 34°59′27.8″E, about 50 m to the West from panel I;

Rock panel III, located at 38°20′17.8″N 34°59′10.9″E, a little bit separately, about 400 m to the West-Southwest from panel II.

The rock surfaces of the panels are weathered and have a reddish-brown color. They are characterized by numerous small holes and indentations, which are the result of natural erosion. The texture of the rock is rough and uneven, with visible cracks and crevices running across its surface. The surface of the weathering crust was subjected to instrumental processing while the petroglyphs were drawn, which uncovered the underlying brighter layer. All images were created using hammering or engraving techniques. The tinted color of the engravings varies from dark brown to light brown, which indicates different periods of their creation.

Petroglyphs

In the present article, we provide description of petroglyphs from rock panels I and III as well as selected petroglyphs from rock panel II. We limit ourselves to a subset of petroglyphs from panel II that are important for attributing and dating the whole complex Soğanlı P1.

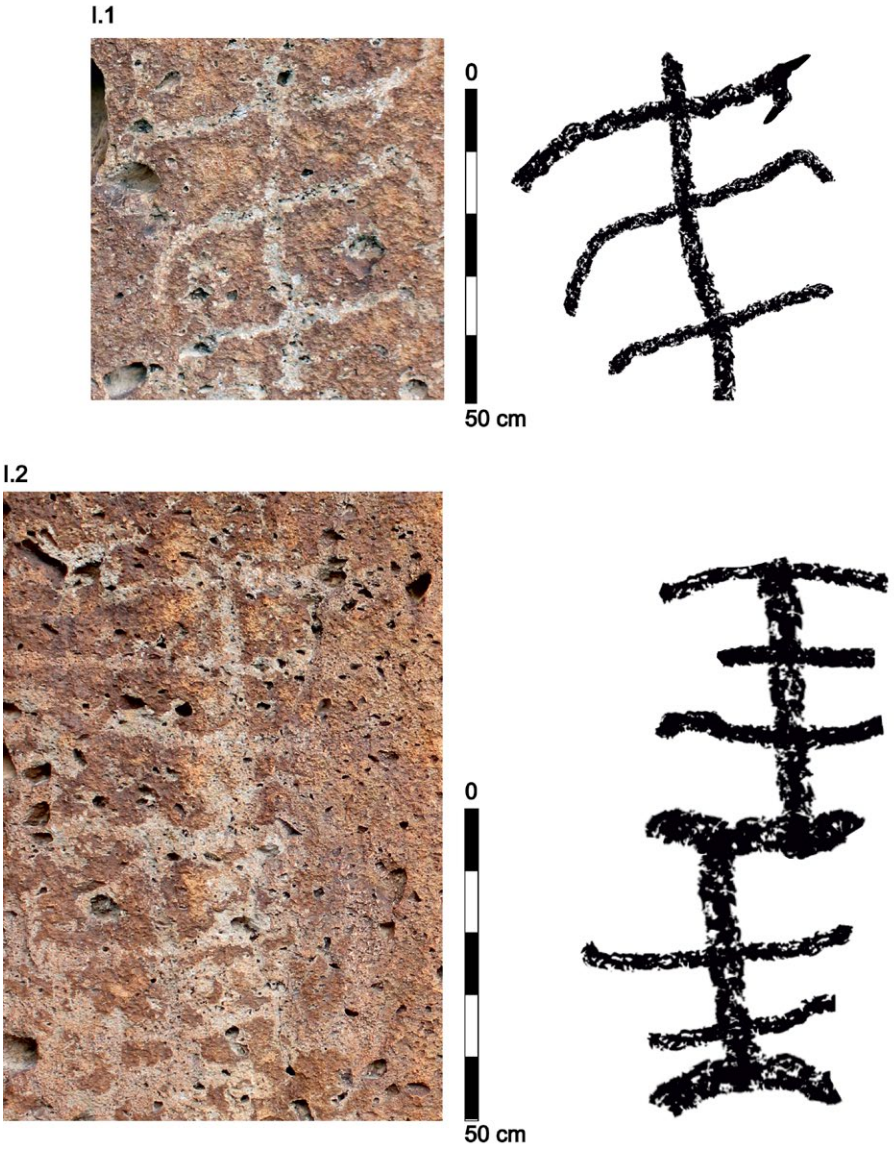

Fig. 4. Rock panel I, petroglyphs I.1 and I.2 (Photos and drawings: D. Shevchenko)
Обр. 4. Скален панел I, петроглифи I.1 и I.2 (Снимки и рисунки: Д. Шевченко)

Rock panel I

Rock panel I (fig. 4) is less informative and has two layers of images. The first layer is almost invisible. The second layer is represented by two distinguishable petroglyphs. The first petroglyph I.1[3] consists of a vertical line 60 cm tall and three horizontal lines that cross the vertical one. The middle line is curved down to the left and right, and the upper line is depicted with a tiny hook to the right (fig. 4: I.1). The second petroglyph I.2 is preserved much worse compared to the previous one. It is a double sign consisting of two vertical lines (45 cm long each) and seven parallel lines crossing them. Lower and upper parallel lines are slightly curved downward (fig. 4: I.2).

[3] We refer to the petroglyphs in the *X.m* format, where ***X*** is a Roman numeral, indicating the rock panel, and ***m*** is an Arabic numeral that indicates a particular petroglyph or groups of petroglyphs. Petroglyphs numbering is specific to the panel (i.e., each panel has its own petroglyphs numbering).

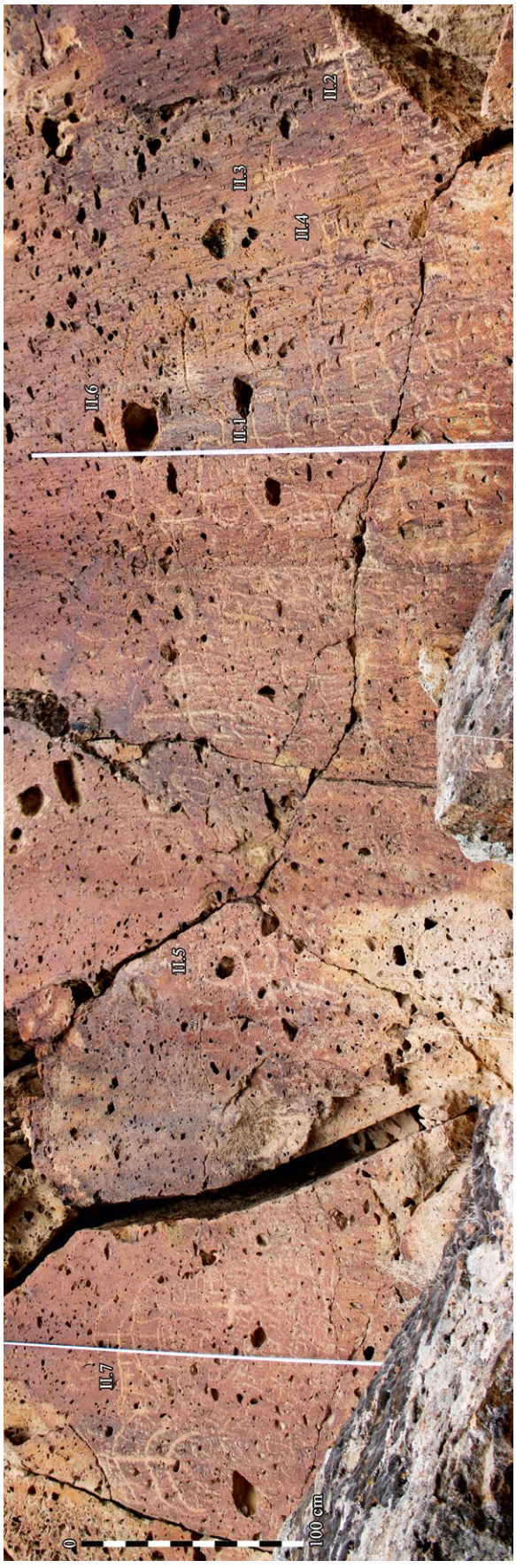

Fig. 5. Rock panel II, a general view and the core petroglyphs location on the panel (Photo: D. Shevchenko)

Обр. 5. Скален панел II, общ поглед и местоположение на основното ядро от петроглифите върху панела (Снимка: Д. Шевченко)

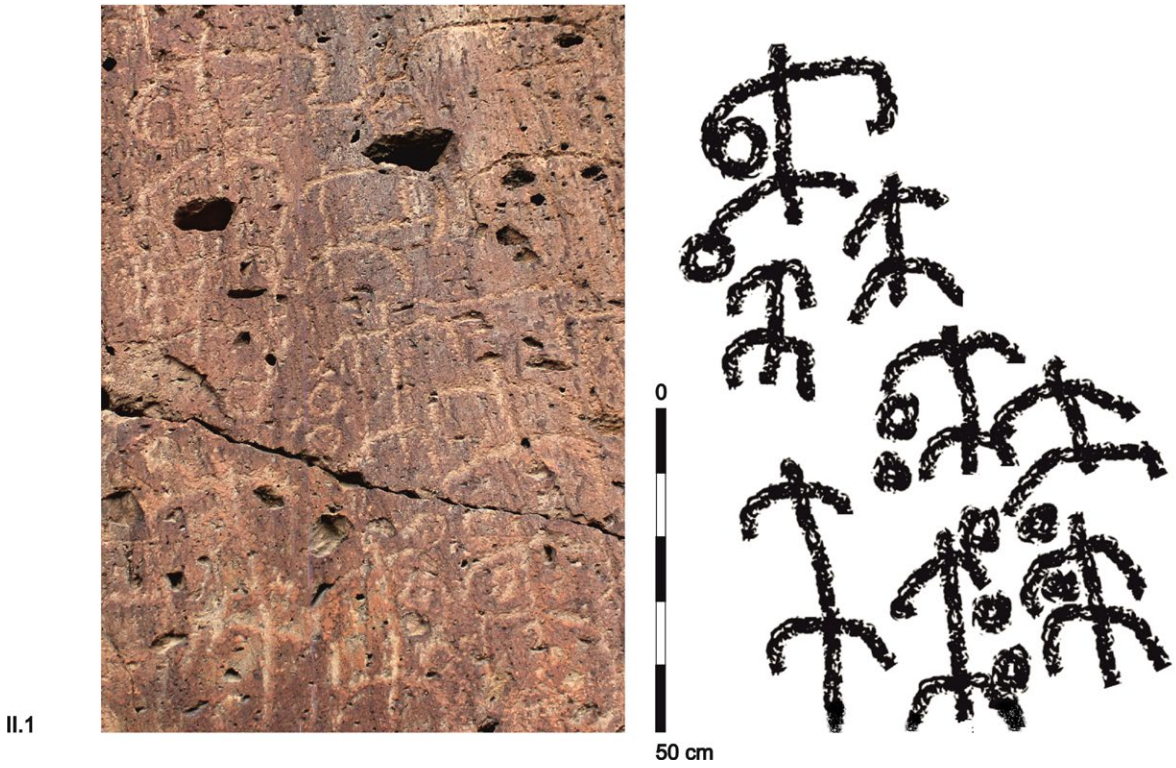

Fig. 6. Rock panel II, group of petroglyphs II.1 (Photo and drawing: D. Shevchenko)
Обр. 6. Скален панел II, петроглифна група II.1 (Снимка и рисунка: Д. Шевченко)

Rock panel II

Rock panel II contains a large number of various non-figurative images as well as two figurative scenes with an image of an animal and a fantastic creature (fig. 5). The panel is divided into two parts by a vertical crack. In total, more than one hundred petroglyphs in varying degrees of preservation were discovered there, and some deserve particular attention.

The first layer of rock art is the worst preserved. All images are badly damaged as a result of water erosion and are almost unrecognizable. Taking into account some poorly visible remnants, however, such as vertical and horizontal lines with and without hooks, it can be concluded that these images are reminiscent of petroglyphs of the first layer of panel I and are probably synchronous with them.

The second layer is preserved much better and includes multiple abstract signs and two figurative scenes. The majority of the second layer consists of non-figurative engravings, which might be very important for the further attribution of this rock art site. The group of petroglyphs II.1 is particularly visible and vaguely resembles quasi-anthropomorphic figures without heads (fig. 6)[4]. Glyphs are executed in a very primitive and schematic artistic style and usually consist of three lines: a vertical line crossed with hooked-shaped lines that curve down. Several "figures" are depicted with small circles. Along with these images, we can also mention the following petroglyphs: petroglyph II.2 (fig. 7: II.2), a considerable part of which is missing due to a crack that destroyed the lower part

[4] Although these figures may look anthropomorphic, we assume they are actually not, as they have no heads, and what could be taken as legs are depicted strangely (to say the least).

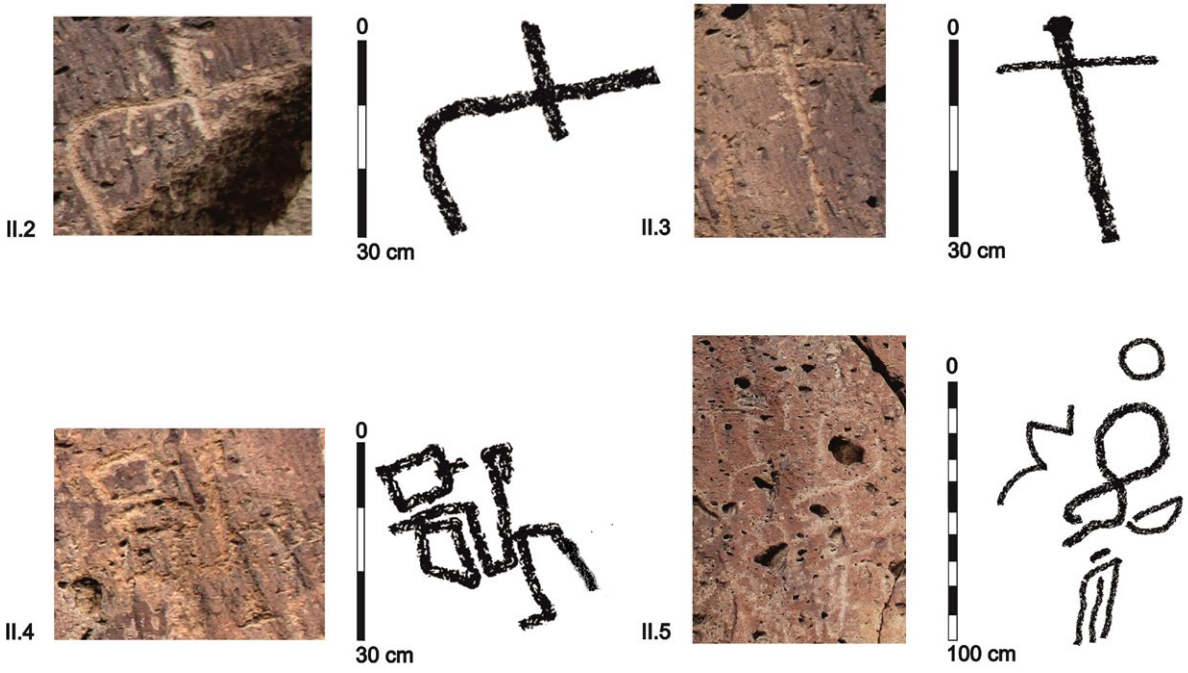

Fig. 7. Rock panel II, petroglyphs II.2 – 5 (Photos and drawings: D. Shevchenko)
Обр. 7. Скален панел II, петроглифи II.2 – 5 (Снимки и рисунки: Д. Шевченко)

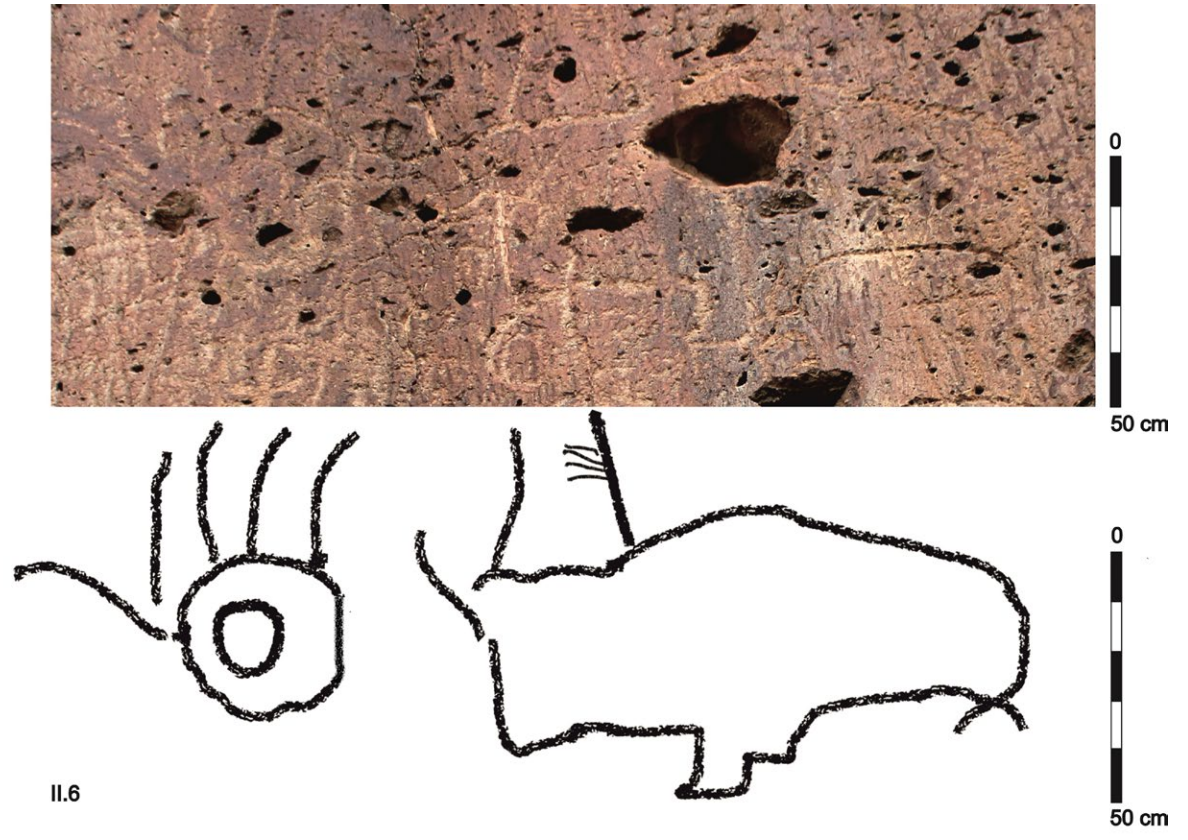

Fig. 8. Rock panel II, scene II.6 (Photo and drawing: D. Shevchenko)
Обр. 8. Скален панел II, сцена II.6 (Снимка и рисунка: Д. Шевченко)

Fig. 9. Rock panel II, scene II.7 (Photo and drawing: D. Shevchenko)
Обр. 9. Скален панел II, сцена II.7 (Снимка и рисунка: Д. Шевченко)

of the rock; a cross-like petroglyph II.3 (fig. 7: II.3), a complex geometric drawing of petroglyph II.4 (fig. 7: II.4), and an 8-shaped sign with a circle and several "abstract" lines of petroglyph II.5 (fig. 7: II.5).

The figurative scenes are represented by the remarkable composition II.6 and scene II.7. The composition II.6 consists of two images located in the upper part of panel II (fig. 8). There is a clearly distinguishable image of a horned animal with a massive body, short front legs, a big head, and protruding withers. The hind legs are absent; they are either not preserved or were not drawn at all. The animal is depicted in a linear, stylized, and static form. The image looks very schematic, but we can tentatively assume that it might be a bull. One detail attracts our attention here: an animal is depicted with an arrow or spear stuck into its neck. This detail could be an allusion to a hunt scene. The second image of composition II.6 is the sun engraved to the left of the animal's head. The sun is drawn as two circles with rays radiating in different directions. For some unclear reasons, an ancient artist created these images using mixed techniques. The back of the animal's body and the upper part of the image of the sun are created using the hammering technique, while the head, horns, chest, front legs, and lower part of the sun image were engraved.

The second figurative scene II.2 is engraved on the same rock panel to the left of the crack. It depicts a creature with four paws, a long tail, which is an extension of its body, and a head with an open mouth (fig. 9). A small circle is depicted to the left of the head and close to the open mouth, and the whole composition looks like a beast is trying to devour it. Another possible

Fig. 10. Rock panel III, a general view and the core petroglyphs location on the panel (Photo: D. Shevchenko)
Обр. 10. Скален панел III, общ поглед и местоположение на основното ядро от петроглифите върху панела (Снимка: Д. Шевченко)

interpretation of this scene is as a horned animal that either holds the sun between its horns or stands in front of the sun.

Rock panel III

Rock panel III (fig. 10) has only one layer of images, and all of them are non-figurative. The state of rock mass destruction is the same as in the previous two cases. The surface of the rock panel is damaged by water erosion, and some images are almost invisible. The central part of the block is preserved much better, and almost all petroglyphs are clearly distinguishable.

The first group of petroglyphs III.1 (fig. 11) is located in the top right corner of panel III, to the left of the crack that limits the whole panel III. All three petroglyphs are very similar to each other.

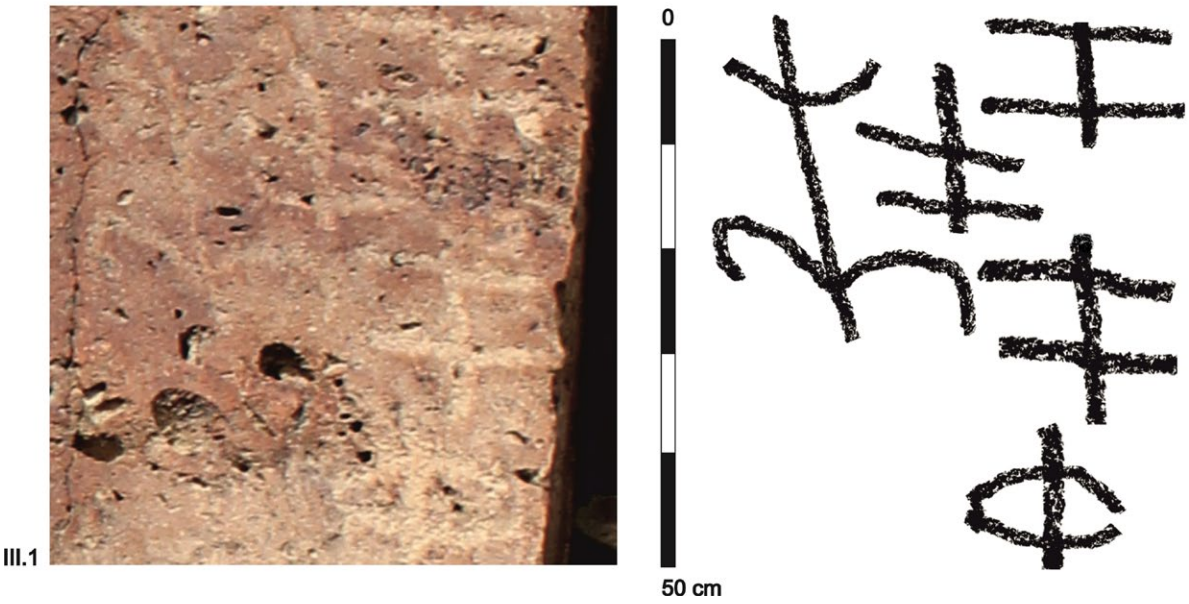

Fig. 11. Rock panel III, group of petroglyphs III.1 (Photo and drawing: D. Shevchenko)
Обр. 11. Скален панел III, петроглифна група III.1 (Снимка и рисунка: Д. Шевченко)

They consist of two parallel lines crossing a vertical one. One sign looks like an oval but with a small gap between the two lines forming it. A vertical line divides this so-called oval into two parts. The biggest glyph in this group consists of one vertical line that crosses two curved lines: the upper line is curved up and a lower line is curved down.

The central group of petroglyphs III.2 consists of eleven distinguishable images (fig. 12). Five of the petroglyphs III.2 are very similar: two, three, or four horizontal lines cross a vertical one. The remaining six images have a similar configuration but with some differences: three glyphs are depicted with upper lines curved up, two signs are made with upper lines curved down, and one more sign consists of three lines and looks like the zodiac sign Pisces rotated about 90 degrees (we of course assume no connection with the Pisces sign).

Approach to the attribution

Attributing and interpreting a rock art site is one of the most difficult problems in theoretical archaeology. The main complication is that all rock art interpreters, since they belong to the modern world and are therefore culturally separated from paleoartists, can only base interpretations on their own cognition and perception (Bednarik 2014, 65). Despite an inability to fully understand the essence of all petroglyphs at Soğanlı P1, however, we assume that we can provide a sufficiently grounded attribution of non-figurative signs I.1 – 2, II.1 – 5, and III.1 – 2 and explore the semantics of figurative scenes II.6 and II.7.

The first impression one may have when looking at Soğanlı P1 is that the petroglyphs are very primitive and must be from prehistoric times. However, what does "prehistoric" mean in this context? Primitive techniques tell us about the stage of the development of the artists' society or about their lifestyle, but they cannot be used to assume any absolute dating without information about the artists themselves. For example, many petroglyphs in Central Asia, Siberia, Africa, and both Americas are dated to the time of Antiquity or even the Middle Ages. Therefore, even though

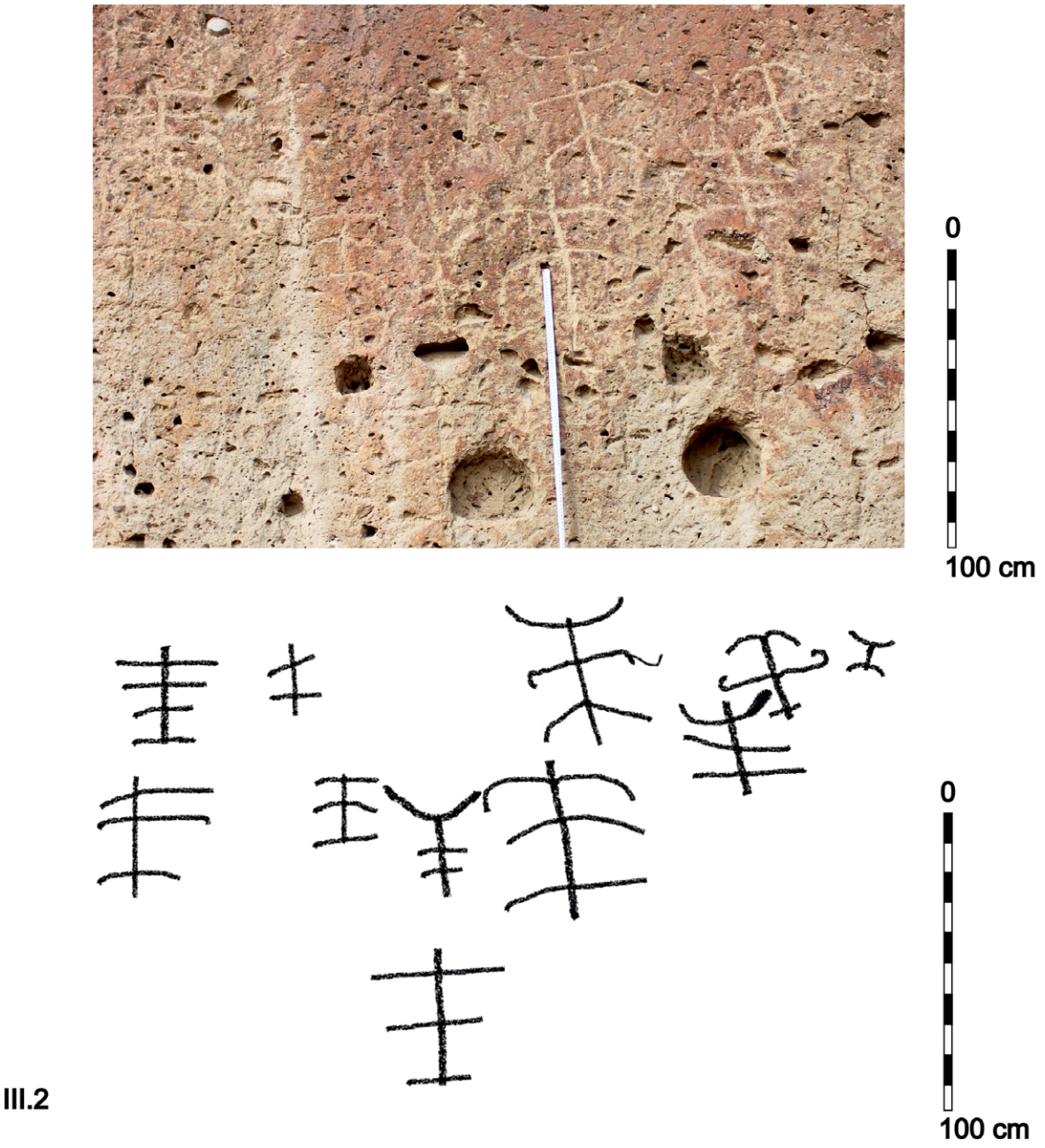

Fig. 12. Rock panel III, group of petroglyphs III.2 (Photo and drawing: D. Shevchenko)
Обр. 12. Скален панел III, петроглифна група III.2 (Снимка и рисунка: Д. Шевченко)

we accept the *relative (cultural) attribution ("dating")* of the art as *primitive* based on its form and technical aspects, we must avoid any assumptions about *the absolute dating* of the petroglyphs without sufficient arguments.

Preliminary dating

What can be the preliminary absolute dating of Soğanlı P1? We believe that it must date to post-prehistoric times, i.e., Antiquity or the Middle Ages, based on analysis of the petroglyphs' essence as well as the possible age of their drawing:

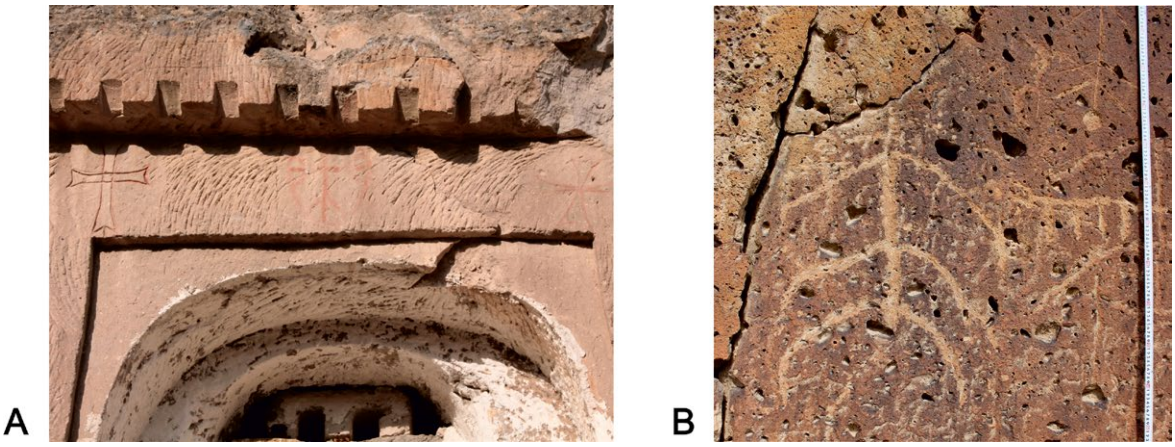

Fig. 13. Comparison of the light wear and colors of petroglyphs and Christian art: a. A detail of the crypt near Soğanlı P1; b. A detail of petroglyphs from rock panel II (Photo: D. Shevchenko)

Обр. 13. Сравнение между цветовете и избледняването им в резултат от излагането на светлина при петроглифите и християнското изкуство: a. Детайл от криптата близо до Соганлъ P1; b. Детайл от петроглифите от скален панел II (Снимка: Д. Шевченко)

1) The signs in each group are very similar to each other, but in almost all cases they are slightly different. In panel I, both signs are a vertical line crossed with several horizontal ones. In panel III, they follow the graphical pattern of panel I but also extend that pattern, adding curved elements to the top and middle lines. The same basic figure is essentially repeated in panel II, but different numbers of circles are added to the ends of the horizontal curved lines. These patterns match the usual graphical structure of *tamgas*—the attribution, property, and identification signs used at various times in many cultures and known in different cultures as *tamgas*, *marks*, *nishans*, etc.[5] At the same time, the functions of tamgas were much wider—they were also used as boundary markers, or as markers of different sacred places such as steles, funerary enclosures, tombstones, and temples (Rogozhinsky, Cheremisin 2019, 48).

Based on the above, we assume that the signs I.1 – 2, II.1 – 5, and III.1 – 2 are tamgas. The possible attribution of these tamgas will be discussed below. Here, though, we must note that by their essence, tamgas cannot be dated to prehistoric times, as all known tamgas have ethnical attributions that effectively date them no earlier than the 1st millennium BC[6].

2) As was mentioned above, panels I – III are located along an ancient route that leads to Roman and Byzantine constructions (shelters and rock-cut churches). If this is not a coincidence (which is highly improbable), it is another argument in favor of an antique or medieval attribution for the petroglyphs, when this road existed and was functional.

3) There is a crypt located about 400 m to the West-Northwest of Soğanlı P1 that was probably a Roman construction that was later adapted into a Christian crypt (fig. 13). While

[5] In private communication, Luc Hermann (ref. Hermann 2011; Hermann, Zheleznyakov 2023) also identified petroglyphs III.1 – 2 and some petroglyphs from panel II, which are very close in shape to petroglyphs II.1 – 5, as tamgas. Alexey Rogozhinsky (ref. Rogozhinsky, Cheremisin 2019), also in private communication, expressed the opinion that petroglyphs III.1 – 2 are tamgas and that petroglyphs from Soğanlı must not be older than Antiquity or even the Middle Ages. Finally, Prof. Sergey Yatsenko (ref. Яценко 2001) expressed the opinion that petroglyphs I.1 – 2 and III.1 – 2 are tamgas, but he interprets petroglyphs II.1 as figurative images and not tamgas). Here we would like to express our gratitude to Luc Hermann, Alexey Rogozhinsky, and Sergey Yatsenko for their help.

[6] Some other considerations about dating tamgas, but leading to the same timeframe conclusions can be found in Лавров 1978, 104.

setting it up as a Christian space, part of its fronton was abraded and polished, after which crosses were engraved on the polished fragments. The color of the treated surfaces of the crypt matches that of engravings from Soğanlı P1, which means they must be close in time to each other[7]. Since the Christian art must date no earlier than the first centuries AD, this further supports the opinion that petroglyphs of Soğanlı P1 must be dated to Antiquity or the Middle Ages and not to prehistoric times.

Based on the above, we assume that the signs I.1 – 2, II.1 – 5, and III.1 – 2 are tamgas and must be dated to a historic period. This, in turn, leads us to questions concerning possible attribution of these tamgas and dating them to a particular period in Antiquity or the Middle Ages.

Attribution of petroglyphs

What can be a possible attribution of the petroglyphs I.1 – 2, II.1 – 5, and III.1 – 2? When looking for possible parallels to tamgas from Soğanlı P1, we must count on possible local changes made to the symbols before they were left on the site; therefore, we must look not only for the exact matches but also for possible prototypes for the tamgas from Soğanlı P1. The prototype of tamgas I.1 – 2 must be close to a vertical line crossed with three horizontal ones (fig. 14: I/III) while the prototype for tamgas III.1 – 2 must be either the same or a vertical line crossed with two horizontal strokes (fig. 14: III). The prototype for tamgas II.1 should be a vertical line with two crossing arcs curved down or even only one arc (fig. 14: II, *II). If we assume that tamgas within each of groups I, II, and III are related to each other (which is likely so, as each group contains a series of quite similar signs), it can be significant that groups I and III use extra strokes for graphics modifications while group II uses small circles added to the ends of strokes.

Since we are referring to Anatolia, the origin of tamgas can be Caucasian[8], Iranian, Mongolian, or Turkic. Searching briefly for possible parallels in the publications of Caucasian[9], Iranian[10], and Mongolian[11] tamgas brings no result: while we can find some parallels to the basic shapes in groups I and III, nothing was found for group II. Such a partial match, of course, cannot be accepted, as the basic shapes in groups I and III are too simple to exclude a coincidence.

The signs partly similar to the petroglyphs of Soğanlı P1 and partly identical to them are found among signs from the oases of South Kazakhstan that date broadly to the 1st – 8th c. and are partly associated with the nomadic empire of Kangju. Both the basic sign for tamgas from panel II (fig. 14: II) and its reconstructed prototype (fig. 14: *II) can be found among signs on the ceramic pots and mugs from Kultobe (Turkistan region, South Kazakhstan), which were found in the layers from the 1st – 3rd c. (fig. 14: K.33, K.35; Тамги 2019, 164, рис. 1: 6.33, 6.35). The same signs appear among "stamped" signs from the Sidak sanctuary (Turkistan region, South Kazakhstan) dated to the 5th – early 8th c. (fig. 14: S.26, S.27, S.82; Тамги 2019, 166, рис. 2: II.26 – 27, II.82). The same material from the Sidak sanctuary contains basic signs for groups I and III of the Soğanlı P1 petroglyphs (fig. 14: S.66, S.67; Тамги 2019, 166, рис. 2: II.66 – 67). Moreover, signs from the

[7] Sunlight equally affects all rock surfaces, giving them a particular tint, and this tint depends on how long a treated surface has been exposed to sunlight.

[8] The Caucasian option must be explored not only because of the geographic proximity but also because of possible Northwest Caucasian linguistic affiliation of Hattians (although there is no consensus on this). Also, the connections between Anatolian and Caucasian cultures in the 1st millennium BC are well-known.

[9] For Caucasian tamgas see Big catalogue 2000, Müseyibli 2004, Лавров 1978, Хуранов 1979, Яхтанигов 1993. The material from Azerbaijan is left outside of our scope for now, as if the parallels will be found there (for example in Gobustan or Gamigaya), this will probably point out to the later migration of the same people, and not to the origin of the tamgas in question.

[10] For Iranian tamgas (*nishans*) see Драчук 1975, Яценко 2001.

[11] For Mongolian tamgas see Вайнберг, Новгородова 1976, Сухебатор 1960.

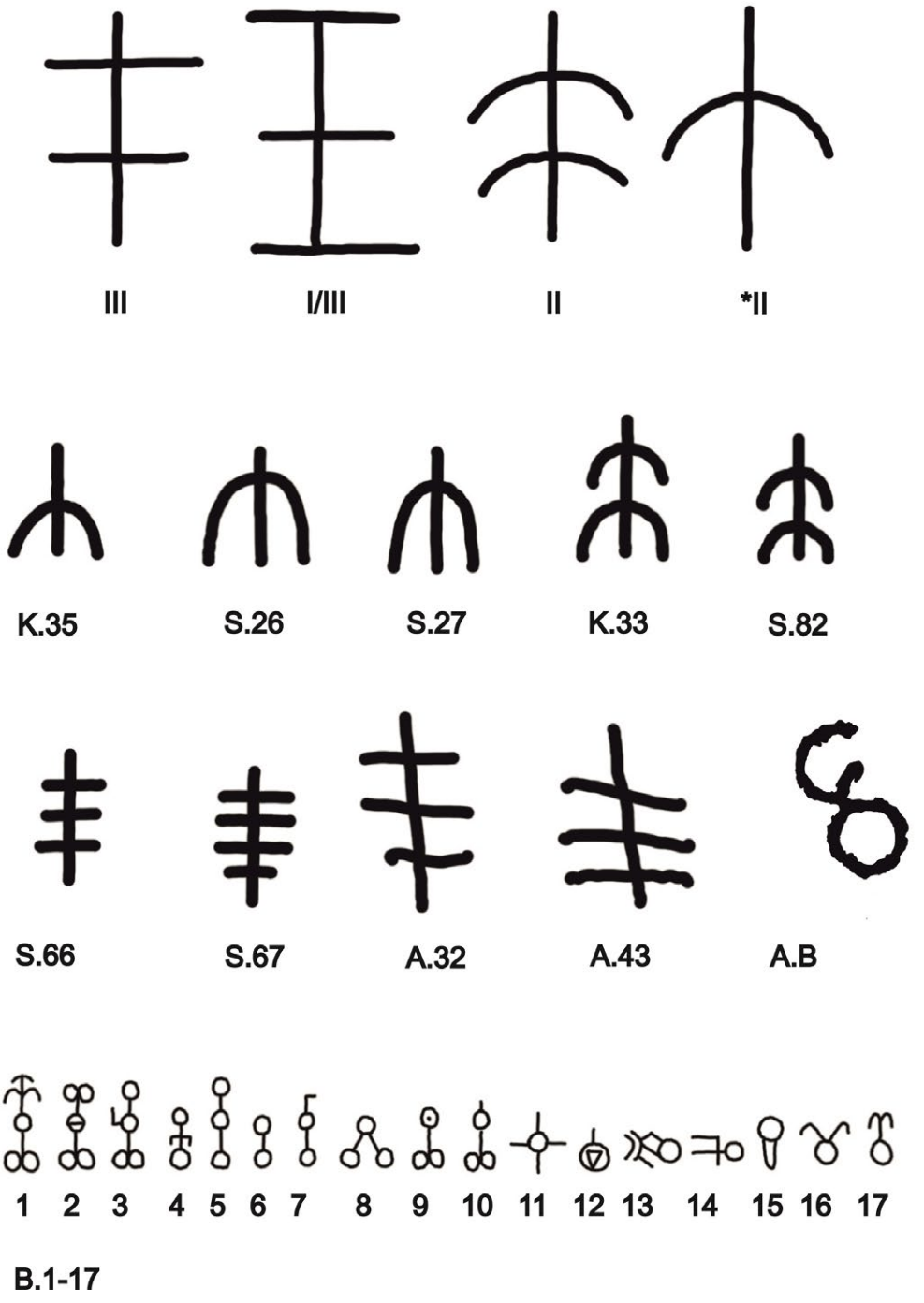

*Fig. 14. Tamgas: I/III, II, *II, III – basic signs for petroglyphs I.1 – 2, II.1, and III.1 – 2 (*II is a reconstructed shape); K.33, K.35 – tamgas from Kultobe (Turkistan region, South Kazakhstan); S.26, S.27, S.66, S.67, S.82 – tamgas from Sidak sanctuary (Turkistan region, South Kazakhstan); A.32, A.43 – tamgas from Akbaur grotto (East Kazakhstan); A.B – tamgas from Akkainar rock art site (Almaty region, South Kazakhstan; Author: D. Shevchenko); B.1 – 17 – tamgas from Beskepe (Jambyl region, South Kazakhstan; after Тамги 2019, 193, рис. 5)*

*Обр. 14. Тамги: I/III, II, *II, III – основни знаци за петроглифи I.1 – 2, II.1 и III.1 – 2 (*II е реконструиран); K.33, K.35 – тамги от Култобе (област Туркестан, Южен Казахстан); S.26, S.27, S.66, S.67, S.82 – тамги от светилището Сидак (област Туркестан, Южен Казахстан); A.32, A.43 – тамги от пещерата Акбаур (Източен Казахстан); A.B – тамги от скалния обект Акайнар (Алматинска област, Южен Казахстан; Автор: Д. Шевченко); B.1 – 17 – тамги от Бескепе (Жамбилска област, Южен Казахстан; по Тамги 2019, 193, рис. 5)*

panels at the sanctuary in Beskepe of a nearby Jambyl region (South Kazakhstan) demonstrate a graphics modification technique that is very similar to the petroglyphs of Soğanlı P1.II. Instead of adding lines and strokes, they use circles and attach them to the lines (fig. 14: B.1 – 17; Тамги 2019, 193, рис. 5: 4.1 – 22).

In addition to parallels of basic Soğanlı P1 signs with tamgas from Kultobe and Sidak, a direct parallel to the petroglyphs I.1 – 2 (fig. 4) and to some of the petroglyphs III.2 (fig. 12) can be found among the signs from the Akbaur grotto in East Kazakhstan (fig. 14: A.32, A.43; Tashbayeva et al. 2001, 155, fig. 4: 32, 43). Another remarkable parallel provides the 8-shaped sign II.5 (fig. 7: II.5), which is almost identical to the 8-shaped tamga from the Akkainar rock art site in the Almaty region of South Kazakhstan (fig. 14: A.B; Hermann, Zheleznyakov 2023, 148, fig. 6: B, D). Both the 8-shaped tamga from Akkainar and the glyph II.5 from Soğanlı are drawn with a small gap in an image contour that may indicate that both images have a common origin. Moreover, the same Akkainar site in Kazakhstan also provides a parallel to the basic image of group II.1 (Hermann, Zheleznyakov 2023, 148, fig. 6: A).

Based on the above, we attribute non-figurative petroglyphs from Soğanlı P1 as Turkic tamgas[12]. A possible connection between tamgas from Soğanlı P1 and others from South Kazakhstan seems to be credible. We tentatively accept a narrower connection between tamgas from Kultobe and Sidak in Kazakhstan and those at Soğanlı P1. Taking into account that tamgas from Kazakhstan represent an earlier stage of graphical development of tamgas from Soğanlı, we can assume that owners of tamgas from Soğanlı were among Turkic tribes that migrated in the Middle Ages from Central Asia to Anatolia (such as the Seljuks or other tribes that migrated the same time, perhaps together with the Seljuks). The gap of several centuries between the signs from Kultobe and Sidak in Kazakhstan and Soğanlı in Turkey gives us enough time both for the possible migrations from Central Asia and the development of the derivative signs found in Soğanlı, based on the basic signs from Kultobe and Sidak (or ones similar to the tamgas from South Kazakhstan)[13].

Dating of Soğanlı P1

Assuming that the tamgas of Soğanlı P1 belong either to Seljuk nomads or some tribes who migrated to Anatolia at the same time, we have to accept that the site must date to the Middle Ages. The Turkic nomads (Seljuks, Turkomans, etc.) gradually settled in the region in the 12th – 13th c.[14], and the petroglyphs from Soğanlı P1 must date to the same period, or at least not earlier.

Figurative scenes

Petroglyph II.6

As was pointed out before, we tentatively identified the biggest figurative image II.6 as an image of a bull. This image is represented in multiple ancient artistic narratives and can be found at rock art sites in huge territories: from the Franco-Cantabrian region and the Levant to Baikal Lake and Mongolia. For example, a few images of bulls were found among rock paintings of the Tirşin plateau in the province of Van in eastern Turkey (Tümer 2018, 24); an image of a human figure standing on a bull was found there as well (Dönmez, Aslan 2019, 6). These images from Tirşin plateau are dated to the Middle Bronze Age, however. The bull image from Soğanlı P1, along with the glyph of a bull with a human figure from the Tirşin plateau, has some parallels outside

[12] In our private communication, Luc Hermann shared also the opinion that the petroglyphs from Soğanlı could be Old Turkic. Once again, we would like to express our deep gratitude to him.

[13] Although we could not find any other acceptable set of parallels except ones from South Kazakhstan, we cannot exclude that such parallels may exist elsewhere.

[14] See, for example, Vryonis 1971, Beihammer 2017, etc.

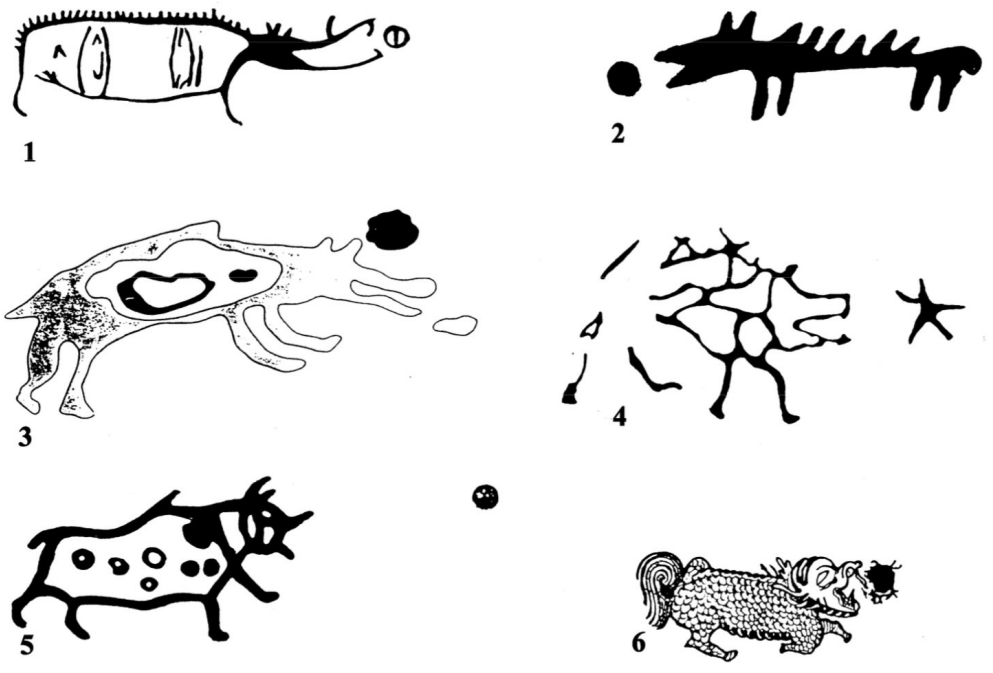

Fig. 15. Fantastic creatures devouring the sun: 1. Shishkinskaya Pisanitsa (Eastern Siberia, Russia); 2. Arbinskaya Pisanitsa (Amur region, Russia); 3. Tomskaya Pisanitsa (the Tom river, Western Siberia, Russia); 4. The Kantegir mountains (Western Sayan range, Siberia, Russia); 5. Shalobolinskaya Pisanitsa (Krasnoyarsk region, Russia); 6. The mythological beast Tan, China (after Дэвлет, Дэвлет 2011, 195, рис. 3.2)

Обр. 15. Фантастични животни, поглъщащи слънцето: 1. Шишкинска Писаница (Източен Сибир, Русия); 2. Арбинска Писаница (Амурска обл., Русия); 3. Томска Писаница (р. Том, Западен Сибир, Русия); 4. Планините Кантегир (Западносаянски планини, Сибир, Русия); 5. Шалоболинска Писаница (Красноярска обл., Русия); 6. Митологичното чудовище Тан, Китай (по Дэвлет, Дэвлет 2011, 195, рис. 3.2)

Anatolia. The rock art site Tamgaly, also in South Kazakhstan[15], provides another parallel that is important for petroglyphs from Cappadocia—among around 3000 glyphs from the Tamgaly site, several images represent bulls. These depictions are endowed with a polysemantic meaning and reflect a wide range of extremely negative to highly positive connotations. In four cases in Tamgaly, bulls are associated with sun-headed figures, and in one case a sun-headed deity is depicted standing on a bull. The association of a bull with sun-headed creatures or the sun might reflect the profound idea of the eternal antagonism between darkness and light (Hermann 2011, 35). In a case from Soğanlı P1, a bull is depicted with an arrow or spear sticking out of its neck. This element probably emphasizes and reinforces the idea of this antagonism[16].

Petroglyph II.7

Figurative scene II.7 can be interpreted in two possible ways. First, it could be a horned animal standing in front of the sun or holding the sun between its horns; in this case, the image II.7 is similar to II.6 described above. The petroglyph II.7 could also be an image of a fantastic creature swallowing the sun. This mythological narrative is shared by many ancient cultures in

[15] Tamgaly was listed as a UNESCO World Heritage Site in 2004.

[16] We are aware of the possible interpretation of the whole scene II.6 as a hunting scene, but we assume it is less probable because of the sun, which is drawn in front of the bull, and the absence of hunters.

Eurasia and has many parallels in rock art paintings in Siberia, Central Asia, and the Far East. This artistic composition illustrates an archaic myth about the eternal cosmic chase, where a sinister and insatiable beast pursues and devours the sun and the sun falls into the underground realm. However, every time the vanquished sun returns to the joy of people, and the cosmic cycle of the eternal fighting between darkness and light and life and death repeats. Very similar scenes consisting of images of beasts and the sun are documented at many rock art sites, such as Tomskaya Pisanitsa, Shalobolinskaya Pisanitsa, Kantegir, and Shishkino in Siberia (fig. 15; Дэвлет, Дэвлет 2011, 195, рис. 3.2). Typologically similar compositions were revealed at the Sulaiman-Too rock art site in Kyrgyzstan; here solar signs are depicted along with snakes (dragons?) with open mouths (Tashbayeva et al. 2001, 63, fig. 96). We can assume that, despite some artistic and stylistic features and differences, all these scenes reflect the same general idea.

Remnants of this archaic narrative seem to be very stable and represented even in traditional Chinese culture (cf. Грумм-Гржимайло 1926, 200). Also, the same archaic notions can be found in the medieval Christian art of the Caucasus: the eastern façade of the Tatev church in Armenia is decorated with relief images of snakes and allegorical images of the sun and the moon. Each of the luminaries is flanked by two snakes with open mouths, and this scene likely reflects the same idea of the cyclical nature of time (Mikayelyan 2021, 236). It can be supposed that two figurative scenes from Soğanlı valley are endowed with a common mythological narrative. The visualization of the idea of the eternal cosmic struggle and balance between darkness and light was one of the first attempts at the allegorical comprehension of the Universe. Based on the same color tint, technique, and positioning of images, we assume that both figurative scenes were executed by the same artists who created the petroglyphs II.1 – 5 as well as the other petroglyphs of panel II.

Possible interpretation

What can be a possible interpretation of the site Soğanlı P1 and the distribution of tamgas among panels I – III? It is important to note that the tamgas of Soğanlı P1 are grouped by graphical similarity: all quasi-anthropomorphic tamgas are grouped on panel II and all tamgas of groups I, III.1, and III.2 demonstrate an obvious graphical similarity within each group. We assume this means that each group of tamgas—I, II.1, III—represents different communities. On the other side, panel I, panel II, and panel III are clearly separated from each other, and panel I is, in our opinion, older than panels II and III. If we treat multiple tamgas as a kind of public agreement or declaration of property, we can tentatively assume that panel I reflects an earlier declaration of possession of the territory, which was later divided between bearers of tamgas II.1 on one side and bearers of tamgas III.1 – 2 on another. In this case, the bearers of tamgas could be either tribes, tribe subdivisions, or nomadic families[17], and the border between their territories could lie between panels II and III.

During the 12th – 13th c. the turbulence in the Soğanlı region was extremely high, as it was a theater of struggles between Seljuks and Danishmendids[18]. Granting frontier lands to tribes or smaller subdivisions in exchange of protection services was a common practice of that time for both Seljukids and Danishmendids[19]. Therefore, we can tentatively assume that the tamgas from Soğanlı P1 could have served for marking a border between such tribes or families protecting the

[17] Sergey Yatsenko thought that these tamgas could have belonged to the local peasant families. We cannot completely reject this idea, but we think it is less probable since we know of no other sites with tamgas nearby (if it was a peasant practice, we would expect to find it in other villages as well). Again, we would like to express our deep gratitude to Prof. Yatsenko for his priceless help.

[18] Vryonis 1971, 155; Еремеев 1971, 79.

[19] Еремеев 1971, 79; Гордлевский 1941, 22, 38. For Danishmendids, actively involving Turkic tribes from Iran and Central Asia see Гордлевский 1941, 27.

frontier lands. This is just a possible interpretation of the tamgas of Soğanlı P1 that requires further elaboration, possibly after a detailed study of the site and especially all the petroglyphs of panel II.

Conclusions

Currently, the rock art site Soğanlı P1 is the only rock art site known in this valley. It consists of three rock panels that bear petroglyphs, the majority of which are tamgas. We connect these tamgas with the Turkic culture and attribute them to Turkic nomads, which dates the whole site Soğanlı P1 to the period of the 12th – 13th c. or later. Dating of the site to that period, however, needs to be verified using natural science dating methods such as traceological examination, micro-erosion, and micro-stratification analysis of patina.

We assume more petroglyphs and wall paintings connected to the Turkic culture will be found in Cappadocia, and we hope to attract local Turkish officials as well as fellow archaeologists as we continue our research.

Acknowledgements

We would like to thank Deniz Onaç, his father Veysel Onaç, and all their family (Turkey, Soğanlı village). The Onaç family told us about the petroglyphs and showed us the way to them. This research would not have been possible without their curiosity and hospitality.

We would like to express our deep gratitude to Luc Hermann (independent researcher, Belgium), Sergey Yatsenko (Russia), Alexey Rogozhinsky (Kazakhstan), Stanislav Tregub (geologist, Russia), Dick Osseman (photographer, the Netherlands), and Gamze Pişkiner (Istanbul Museum of Modern Art, Turkey).

References/Цитирана литература

Bednarik 2014: R. Bednarik. The Archaeological Interpretation of Rock Art. – Purakala, 24, 2014, 63 – 75.

Beihammer 2017: A. D. Beihammer. Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia, ca. 1040 – 1130. Routledge, 2017.

Big catalogue 2000: Ekaterine Talakhadze (ed.). Big catalogue of Georgia petroglyphs. Tbilisi, 2000.

Dönmez, Aslan 2019: İ. Ç. Dönmez, R. Aslan. Anatolian Rock Pictures (in the light of new interpretation and hypotheses). Çanakkale, 2019.

Eker 2023: A. M. Eker. Spatial and temporal distribution of Anatolian rock art. A thesis submitted to the graduate school of social sciences of Middle East Technical University, 2003.

Hermann 2011: L. Hermann. Rock Art of Tamgaly, Kazakhstan. – Adoranten, 2011, 26 – 40.

Hermann, Zheleznyakov 2023: L. Hermann, B. Zheleznyakov. Tamga Petroglyphs from Akkainar (Almaty Region) in Kazakhstan. – Қазақстан археологиясы [K'azak'stan arkheologiyasy], 4 (22), 2023, 140 – 154.

Mikayelyan 2021: L. Sh. Mikayelyan. Various Aspects of the Image of a Dragon-serpent in Armenian and South-Caucasian Sculpture of the 7th – 14th Centuries. – In: A. V. Zakharova, S. V. Maltseva, E. Iu. Staniukovich-Denisova (eds.). Actual Problems of Theory and History of Art: Collection of articles, 11. St. Petersburg, 2021, 232 – 243.

Müseyibli 2004: N. Ə. Müseyibli. Gəmiqaya. Bakı, 2004.

Ousterhout 2005: R. Ousterhout. A Byzantine Settlement in Cappadocia. (Dumbarton Oaks Studies, 42). Washington, D.C., 2005.

Ousterhout 2017: R. Ousterhout. Visualizing Community: Art, Material Culture, and Settlement in Byzantine Cappadocia. (Dumbarton Oaks Studies, 46). Washington, D.C., 2017.

Rogozhinsky, Cheremisin 2019: A. E. Rogozhinsky, D. V. Cheremisin. The Tamga Signs of the Turkic Nomads in the Altai and Semirechye: Comparisons and Identifications. – Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia, 47/2, 2019, 48 – 59.

Tashbayeva et al. 2001: K. Tashbayeva, M. Khujanazarov, V. Ranov, Z. Samashev. Petroglyphs of Central Asia. Bishkek, 2001.

Tümer 2018: H. Tümer. Doğu Toros Petroglifleri: Tirşin Yaylası ve Çevresi. – Anadolu Araştırmaları, 21, 2018, 21 – 41.

Vryonis 1971: S. Vryonis. The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century. Berkeley – Los Angeles – London, 1971.

Вайнберг, Новгородова 1976: Б. И. Вайнберг, Э. А. Новгородова. Заметки о знаках и тамгах Монголии. – В: Б. Г. Гафурова, Б. А. Литвинский (ред.). История и культура народов Средней Азии (древность и средние века). Москва, 1976, 66 – 74, 176 – 179. [Vaynberg, Novgorodova 1976: B. I. Vaynberg, E. A. Novgorodova. Zametki o znakakh i tamgakh Mongolii. – V: B. G. Gafurova, B. A. Litvinskiy (red.). Istoriya i kul'tura narodov Sredney Azii (drevnost' i sredniye veka). Moskva, 1976, 66 – 74, 176 – 179]

Гордлевский 1941: В. А. Гордлевский. Государство Сельджукидов Малой Азии. Москва – Ленинград, 1941. [Gordlevskiy 1941: V. A. Gordlevskiy. Gosudarstvo Sel'dzhukidov Maloy Azii. Moskva – Leningrad, 1941]

Грумм-Гржимайло 1926: Г. Е. Грумм-Гржимайло. Описание путешествия в Западный Китай, Т. II. Ленинград, 1926. [Grumm-Grzhimaylo 1926: G. YE. Grumm-Grzhimaylo. Opisaniye puteshestviya v Zapadnyy Kitay, T. II. Leningrad, 1926]

Драчук 1975: В. С. Драчук. Системы знаков Северного Причерноморья: Тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры. Киев, 1975. [Drachuk 1975: V. S. Drachuk. Sistemy znakov Severnogo Prichernomor'ya: Tamgoobraznyye znaki severopontiyskoy periferii antichnogo mira pervykh vekov nashey ery. Kiyev, 1975]

Дэвлет, Дэвлет 2011: Е. Г. Дэвлет, М. А. Дэвлет. Сокровища наскального искусства Северной и Центральной Азии. Москва, 2011. [Devlet, Devlet 2011: YE. G. Devlet, M. A. Devlet. Sokrovishcha naskal'nogo iskusstva Severnoy i Tsentral'noy Azii. Moskva, 2011]

Еремеев 1971: Д. Е. Еремеев. Этногенез турок (происхождение и основные этапы этнической истории). Москва, 1971. [YEremeyev 1971: D. YE. YEremeyev. Etnogenez turok (proiskhozhdeniye i osnovnyye etapy etnicheskoy istorii). Moskva, 1971]

Лавров 1978: Л. И. Лавров. Историко-этнографические очерки Кавказа. Ленинград, 1978. [Lavrov 1978: L. I. Lavrov. Istoriko-etnograficheskiye ocherki Kavkaza. Leningrad, 1978]

Сухебатор 1960: Г. Сухебатор. О тамгах и имах табунов Дариганги. – Studia ethnographia instituti historica Comiteti scientiarum et educationis Altae reipublicae populi Mongoli, I/VI. Ulanbator, 1960. [Sukhebator 1960: G. Sukhebator. O tamgakh i imakh tabunov Darigangi – Studia ethnographia instituti historica Comiteti scientiarum et educationis Altae reipublicae populi Mongoli, I/VI. Ulanbator, 1960]

Тамги 2019: Тамги доисламской Центральной Азии. Самарканд, 2019. [Tamgi 2019: Tamgi doislamskoy Tsentral'noy Azii. Samarkand, 2019]

Хуранов 1979: Ш. Ш. Хуранов. Об абазинских тамгах. – В: Я. А. Федоров, И. М. Шаманов, И. Х. Калмыков (ред.). Археология и этнография Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1979, 157 – 188. [Khuranov 1979: Sh. Sh. Khuranov. Ob abazinskikh tamgakh. – V: Ya. A. Fedorov, I. M. Shamanov, I. Kh. Kalmykov (red.). Arkheologiya i etnografiya Karachayevo-Cherkessii. Cherkessk, 1979, 157 – 188]

Яхтанигов 1993: Х. Х. Яхтанигов. Северокавказские тамги. Нальчик, 1993. [Yakhtanigov 1993: Kh. Kh. Yakhtanigov. Severokavkazskiye tamgi. Nal'chik, 1993]

Яценко 2001: С. А. Яценко. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. Москва, 2001. [Yatsenko 2001: S. A. Yatsenko. Znaki-tamgi iranoyazychnykh narodov drevnosti i rannego srednevekov'ya. Moskva, 2001]

СОГАНЛЪ P1: КРАТЪК ДОКЛАД ЗА НАСКОРО ОТКРИТИ ПЕТРОГЛИФИ В КАПАДОКИЯ, ПРЕДВАРИТЕЛНОТО ИМ ДАТИРАНЕ И ОПРЕДЕЛЯНЕ

Данил Шевченко, Алексей Островский**, Владимир Шкондин***, Алексей Беляков*****

** Независим изследовател (Джуджоу, Китай); shevchenko.danil1979@gmail.com*
*** Независим изследовател (Тбилиси, Грузия); satai@akauri.com*
**** Независим изследовател (Фетхийе, Турция); v.shkondin@gmail.com*
***** Независим изследовател (Фошан, Китай); aob111111@gmail.com*

РЕЗЮМЕ

Статията представя предварителните резултати от проучването на скален обект Соганлъ P1, открит в долината Соганлъ по време на експедиция в Кападокия през 2017 г., в която участват авторите на настоящата статия. Това изглежда е първият обект със скално изкуство, който е известен от Кападокия.

Обектът се състои от три скални панела, върху които има петроглифи – няколко фигурални сцени и около сто геометрични форми. Въз основа на геометричните характеристики на знаците и тяхното групиране ние ги идентифицираме като тамги. Търсенето на паралели сред петроглифи и тамги от Кавказ, Иран и Монголия не даде резултат – въпреки че са на лице отделни паралели, не е възможно да се установи стабилна връзка с тамгите от Соганлъ P1. Тамгите и от трите панела от Соганлъ P1 намират паралели сред знаците от обектите Култобе (I – III в.) и Сидак (V – VIII в.), разположени в района на Туркестан в Южен Казахстан. Освен това като паралели за сложните геометрични знаци от Соганлъ P1 могат да се посочат знаците от пещерата Акбаур (Източен Казахстан) и Акайнар (Алматинска област, Южен Казахстан). Паралелите на фигуралните изображения са по-малко информативни и могат да бъдат открити както в Южен Казахстан, така и в Киргизстан и на някои други места.

Предварително определяме тамгите и целия обект Соганлъ P1 като дело на тюркските племена (или по-малки подразделения), които идват в Анатолия от Централна Азия през XI – XIII в., и датираме обекта в периода XII – XIII в. или по-късно. През този период районът става арена в борбата за надмощие между селджуки и данишменди и обстановката е несигурна. Предоставянето на гранични земи на различни племена в замяна на защита е била обичайна практика както на селджуките, така и на данишмендите, следователно ние предварително предполагаме, че тамгите от Соганлъ P1 биха могли да служат за маркиране на граница между такива племена или по-малки подразделения.

Отчитайки уникалния статут на обекта (първият обект със скално изкуство в Кападокия и вероятно първият известен обект на тамги–петроглифи в Турция), смятаме, че по-сложните изследвания на обекта, включително методи за естествено датиране (като трасеологични изследвания, микроерозионни анализи и др.), могат да допринесат за по-доброто му разбиране.

Авторите подготвят пълното описание на Соганлъ P1, както и подробен анализ на неговите тамги и техния възможен принос за разбирането на пътищата на миграция на тюркските номади през XI – XIII в.

Ключови думи: тамги, петроглифи, тюрки, Кападокия, долината Соганлъ, тюркска миграция, Анатолия, Мала Азия, Централна Азия, археология, история

БЕЛЕЖКИ ЗА БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВНО НАЗВАНИЕ НА ЕДИН ТИП ПРЕНОСИМИ КЕРАМИЧНИ СЪДОВЕ ЗА ТЕЧНОСТИ

(по повод на едно приятелско писмо)

Николай Марков

Национален исторически музей, ул. „Витошко лале" № 16, Бояна 1404, София, България; markovn@abv.bg

ABSTRACT

The current paper emphasized the need for a purposeful study and adoption by archaeologists and historians of the then-used words denoting the artifacts that we find today during archaeological excavations. As an example, a well-known type of medieval portable ceramic vessels for liquids, traditionally designated in the Bulgarian scientific literature as 'baklitsa', is presented. The invalidity of the use of this relatively late term is proven. It has been established that their medieval name was 'ploskvi' (singular 'ploskva'), the use of which is recommended.

Keywords: baklitsa, ploskva, boccale, krondir, Middle Ages

С развитието на човешките общества се променят и езиците, чрез които членовете им общуват помежду си в своето ежедневие. Отдавна се знае, че най-динамично се развива онзи елемент от всеки говор, който се нарича лексика, т.е. онзи набор от думи, които оформят всяко слово. Това развитие има винаги своята логика, но тя често убягва на изследователите поради непознаването на многобройните и обичайно трудноуловими фактори, които са го предопределяли. Днес е лесно да се обясни появата в езика ни на „модерни" думи като компютър или файл, например, както и отпадането на думи като „дизгини", „подпруги" и много други подобни, станали ненужни поради изчезването от живота ни на обектите, които са били назовавани с тях. Понякога тези думи, които по традиция наричаме „остарели", невинаги отмират обаче така лесно поради замяната на наричаните с тях обекти с нови, но с подобни функции. Дядо ми, например, наричаше автоматичната писалка, с която си служеше – „перо", макар че дори по времето, когато той е бил ученик, т.е. в края на XIX в., вече никой не е ползвал реални пера за писане. Подобни езикови явления, добре познати на езиковедите, имат и своите професионални названия, но поради обстоятелството, че проблемът, представян тук, е твърде частен, а и самият характер на изданието, в което той е изложен, е такъв, че не предполага употребата им пред читатели без специфична подготовка, ще се постарая да ги избягвам. Освен това по същата причина ще ограничa „разказа" си за езиковото развитие, единствено до изложените вече бележки.

Едва ли може да има съмнение и по това, че правилното название на един или друг пред-

мет, ползван от хората, е точно толкова важно за опознаването му, колкото, например, проучването на технологичните похвати, приложени за направата му. Това познание предоставя на археолозите и историците, както и на изследователите на езиковото развитие, нови „инструменти“ за работа в проучваните от тях области на познанието.

* * *

В началото на 2025 г. получих писмо от мой по-млад колега от Великотърновския музей, в което той изразяваше надеждата, че ще мога да му помогна за изясняване на въпроса за средновековното название на оня тип добре познати от археологическите ни разкопки на обекти от XIII и XIV в. специфични съдове, които изследователите ни наричат обичайно *бъклици* (обр. 1). Освен това той питаше дали не би могъл да ги нарича *крондири*. В отговора си записах, че според мен най-подходящо би било названието им *плоскви/плоски*. В следващите редове ще мотивирам това си мнение малко по-обстоятелствено.

Въпросът за предполагаемата неуместност на названието *бъклица*, употребявано от археолозите ни за назоваване на средновековните съдове (Виж например Джамбов 1978, 43 – 47; Рашев 1979, 206 – 209; Йотов, Ботов 1991, 24; Алексиев 2000, 191 – 198), подобни по форма на познатите ни от Османския период преносими дървени и керамични съдове за течности (вино, вода и ракия), е несъмнено интересен, най-малкото поради основателно смутилото колегата ми хронологично несъответствие. В това, че през Османския период и двете споменати лексикални форми – *бъклица* и *плосква/плоска* – били ползвани успоредно от българите, не може да има съмнение. Те били разграничавани основно по големините и по съдържанието им, което се разбира например от следния пасаж, записан от Илия Блъсков през 1870 г.: „*Бъкличките, плоскачета[та] едно подир друго се изреждат и надигат. Секи гледа да се докопа да повтори и потрети от бъкличката с по-режливото* (sic. резливото, б.м.) *вино, и от плоскачето с по-лютата каленка*[1]*, като си глътва дебеличко*“ (Блъсков 1883, 57)[2]. Само че ... през Средновековието ракия не е била варена, а лексемата *плосква/плоска*, както ще се види от последвалото ми изложение, вече е имало в езика на местните жители. За да внеса повече яснота по проблема, се налага очевидно да бъдат дадени бележки поотделно и по двете споменати лексеми – *бъклица* и *плосква/плоска*.

1. Названието *бъклица*

Според досегашните си проучвания етимолозите приемат, че в българския език думата *бъкел* („*малък двудънен дървен съд за вода*“; обр. 2) и несъмнено производната от нея дума *бъклица* (= *бък[ъ/е]л -ица*[3]*; „малък плосък и затворен дървен съд за вино*“; обр. 3а) възлизат към „*итал[иански] boccale също, чрез други езици*“ (БЕР 1971, 98; ?, б.м.). Според други по-задълбочени изследвания, интересуващото ни название имало история, надхвърляща две хиляди години. За най-стар писмен извор, в който е посочен предполагаемият му предходник, трябва да се приемат няколко строфи от познатото само във фрагменти творчество на живелия към края на IV в. пр. Хр. и първите десетилетия на III в. пр. Хр. комедиен поет Сопатър от Пафос. От тези строфи, достигнали до нас чрез произведението на Атеней Навкратийски „Гощавка на софисти“ (Δειπνοσοφισταί), създадено в началото на III в. сл. Хр., разбираме, че по това време в Александрия бил ползван съд, служещ за вода, наричан баукалис, който се характери-

[1] Каленката е название на долнопробна ракия, получавана от варене на винена утайка.

[2] Ползвам второто издание на повестта.

[3] Където суфиксът *-ица* има диминутивна стойност.

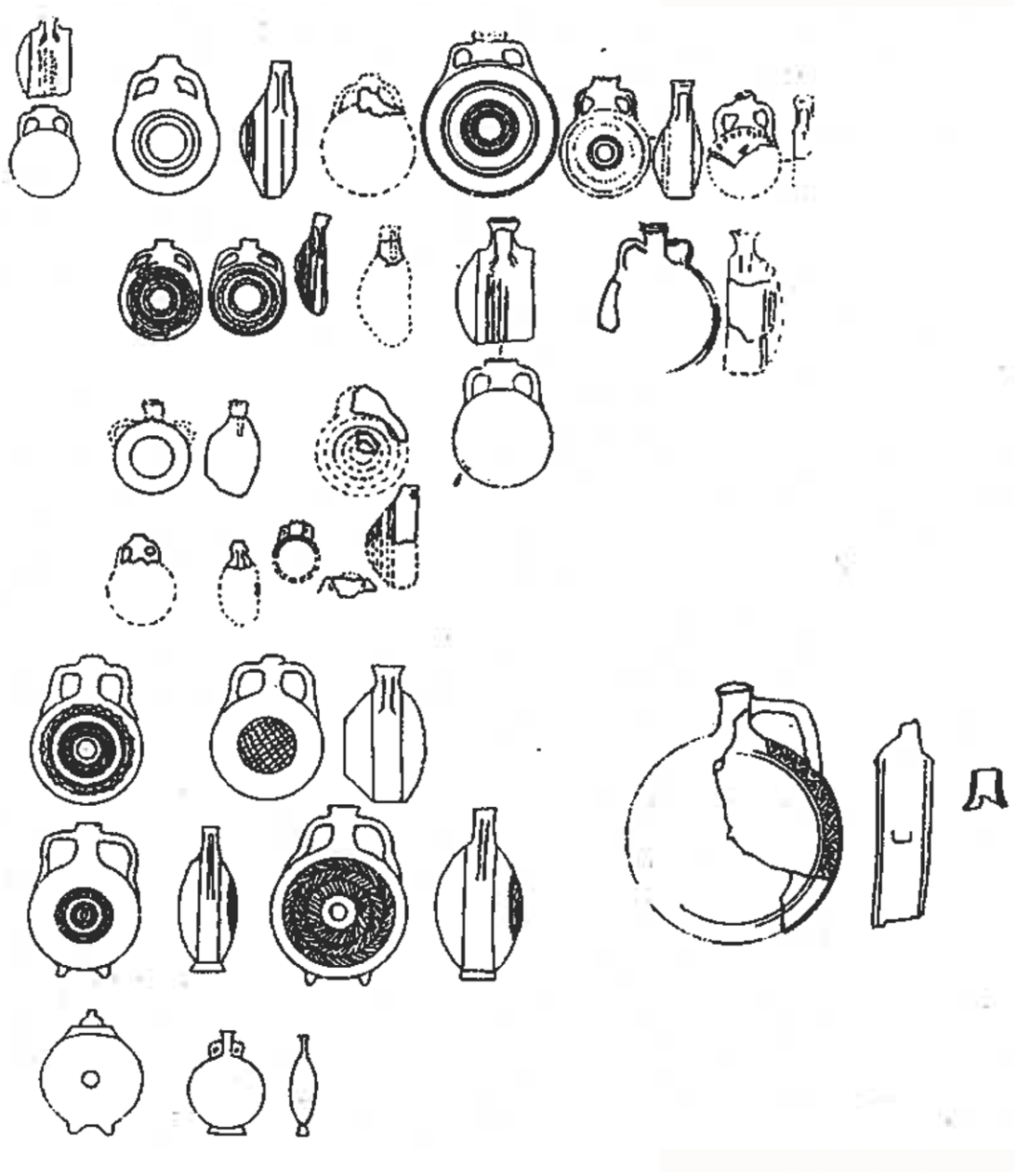

Обр. 1. Плоскви и бъклици от България (по Алексиев 2000, 195): редове 1 – 4 (от периода X – XII в.); редове 5 – 7 (от периода XIII – XIV в.); ред 8 (от периода XIX – XX в.)

Fig. 1. Ploskvi and baklitsi from Bulgaria (after Алексиев 2000, 195): rows 1 – 4 (10th – 12th с.); rows 5 – 7 (13th – 14th с.); row 8 (19th – 20th с.)

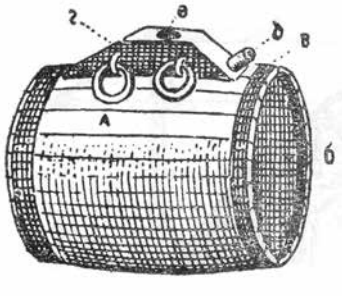

Обр. 2. Бъкъл от края на XIX в. (по Маринов 1901, 33, рис. № 30)

Fig. 2. Bakal from the late 19th с. (after Маринов 1901, 33, рис. № 30)

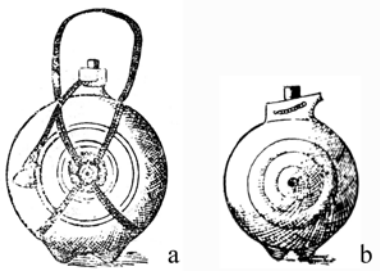

Обр. 3. Персонални преносими съдове за течности от края на XIX в.: a. Бъклица (по Маринов 1901, 34, рис. № 32); b. Пинта (плоска; по Маринов 1901, 34, рис. № 33)

Fig. 3. Personal portable containers for liquids from the late 19th c.: a. Baklitsa (after Маринов 1901, 34, рис. № 32); b. Pint (ploska; after Маринов 1901, 34, рис. № 33)

зирал с четири уши (т.е. с четири кръгли отвора – τετράκυκλος/τετρακότυλος; Athenaei, 110)[4]. Друго описание на съда не ни е дадено, но от атенеевия преразказ на стиховете на Сопатър разбираме, че към края на IV в. пр. Хр. названието било употребявано за два вида съдове – един глинен и друг, изработван от александрийските стъклари с особена форма. Стъкленият вероятно бил ползван като чаша, докато за глинения трябва да се предположи, че бил значително по-голям и бил употребяван като контейнер за вода. Тази представа за египетските керамични съдове, наричани *баукалис*, намира потвърждение в текстове от Късната античност, в които има и други споменавания за тях. "*Si quis igitur gillonem fictilem, quem, illi baucalem nuncupant, casu aliquo fregerit/Si quelqu'un casse par hasard un pot de terre – qu'ils appelent baucalis* [Ако случайно някой счупи глинен съд, наричан баукалис (baucalis)] – наредил в началото на V в. добре запознатият с Египет Йоан Касиан в разпоредбите си за монашеския живот – *non aliter neglegentiam suam quam publica diluet paenitentia, cunctisque in synaxi fratribus congregatis tamdiu prostratus in terram ueniam postulabit, donec orationum consummetur sollemnitas, inpetraturus eam, cum issus fuerit abbatis indicio de solo surgere/il n'effacera sa négligence que par une pénitence publique. A la réunion générale des frères pour la synaxe, il implorera son pardon prosterné à terre tout le temps de l'office, ne l'obtenant que lorsque, sur décision de l'abba, il lui aura été commandé de se relever*" [небрежността му ще бъде опростена единствено след публично покаяние. При събирането на братята за служба, той ще моли за опрощение, паднал ничком на земята по време на цялата служба, и няма да се изправи, докато не го получи от абата] (Cassien, IV. 15, 16; 140/141). Очевидно е, че този *баукалис* не бил малка чаша за персонално ползване. Изглежда, че Йоан Касиан наричал така голяма делва за общо ползване от братството. За формата на този съд добиваме все пак известна представа от фрагмент от Църковната история на Филосторгий от началото на V в., запазен в съкратен вид в труд на константинополския патриарх Фотий от IX в. В разказа за събитията от началото на IV в., представящи възшествието на Арий на архиепископския трон в Александрия, се споменава за негов най-близък сподвижник, свещеника Александър, наречен с прякора Баукалис заради формата на гърбицата му, която била подобна на оная "*cujusmodi vasa Alexandrini patrio sermone Baucalas vocant*" [на съда, който жителите на Александрия, наричат баукалис] (Philostorgius, I. 4, 462 – 463). Тези разпръснати фрагментарни сведения в античната литература дават основание да допуснем, че съдът изглежда бил изтумбен, с издуто дъно, с къса гърловина, в основата на чиято шийка били оформени четири „уши" с отвори, през които най-вероятно били промушвани въжета,

[4] Преводите на тази строфа у Атеней са добър пример за необходимостта от познания в областта на археологията на съвременните ни преводачи и коментатори. Например в английския превод на Yonge 1854, 742, се чете *"A baucalis, with four rings mark'd on it"* [Баукалис, с четири кръгчета, отпечатани върху него].

Обр. 4. Букал, ползван в началото на XX в. (1910) от жителите на Сиуа, най-северния оазис на Египет (по Bates, 1918, fig. 1)

Fig. 4. Bukal used in the early 20th c. (1910) by the inhabitants of Siwa, the northernmost oasis of Egypt (after Bates, 1918, fig. 1)

носещи съда. Любопитно е, че почти до съвремието ни жителите на някои райони в Египет, които били запазили традиционния си начин на живот, ползвали за съхраняване на течности големи глинени съдове, отговарящи доста точно на изтъкнатите от отделните антични автори техни характеристики и което е най-изненадващото, наричани все още „букал" (обр. 4; Bates 1918, 300, 303, fig. 1).

На въпроса кога и как тази лексема с ясен древноегипетски произход, несъмнена заемка в старогръцкия език, била приета в италианския и в другите говорени в района на Средиземноморието романски езици, тук няма да се спирам. По това има натрупана голяма езиковедска литература. Все пак е необходимо да отбележа два съществени момента. Единият е свързан с това, че думата преминала от старогръцкия в средногръцкия и в новогръцкия, където днес тя е обаче дублетна, тъй като има и относително по-нова чуждоезикова заемка, за което свидетелстват формите – ср.гр. *βαυκάλις/βαυκάλιον* и н.гр. *βωκάλι, μποκάλι*[5]. В новогръцкия език средногръцката форма е означавала бутилка, но вече и бокал (чаша), буркан, аптекарско гърненце и др. по-специфични съдове[6], а новогръцкото *βωκάλι*, като че ли се ползвало единствено за означаване на бутилка.

Съставителите на етимологични речници на Балканите, в това число и гърците, приемат, че названието бокал и производните му възлизат към итал. *boccali* (ед. ч. *boccale*), за което поне доскоро единодушно се твърдеше, че навлязло в италианските говори от къснолатинската форма *baucalis*, възлизаща към ст.гр. *βαυκάλις*. Само че в съвремието ни италианските езиковеди, съживявайки едно старо езиковедско наблюдение (Narducci 1858, 35 – BOCCALE) и загърбващи европоцентризма, затормозявал науката ни в продължение на векове[7], стигат до извода, че в италианските средновековни говори думата *boccale* е пряка заемка от арабското *būqāl* (*bukal/bokal;* Alessio 1976, 42 – 43). Разбира се, дори това да е така, нищо не би попречило в балканските езици названието *бокал* (*букал*, *бъкел* и др. производни им форми) да е прието като заемка от италиански, пряко или с чуждоезиково посредничество.

[5] И двете форми са документирани в речника на Βλάχος 1871, 121, 363.

[6] За това лексикално развитие виж: по-подробно у Leroy-Molinghen 1965, 217. Виж: още по това и у Μπακιρτζής 1989, 106 – 107, където освен това се коментира и елемент от формата на баукалиона през Византийския период – затворен или отворен. За повече значения виж: у Hépitès 1903, 668.

[7] Добър пример за такъв европоцентричен подход е например статията на Борис Парашкевов – „За съмнителната етимологична връзка между бълг. *бокал* и *бъкел*", в която е оспорена приеманата за несъмнена връзка между думите *бокал* и *бъкел*, като освен това произходът на *бъкел* е потърсен в ср.гор.нем. *Kübel*, кофа > ст.бъл. *къбелъ* > *бъкъл* (Paraškevov 2008, 43 – 46).

По всичко изглежда обаче, че приемът на въпросната лексема на Балканите бил също от арабски, тук обаче опосредстван чрез турския. Не ми е познат нито един централно- или източнобалкански[8] извор, в който тази дума или нейни производни да предхождат османския период. От друга страна, в турския език, думата, несъмнено заемка от старите египетски говори чрез посредничеството на арабския, била широко употребявана[9]. Най-ранният познат ми труд, в който я намирам, е Турско-арабо-перският речник на Франц Менински, издаден във Виена през 1680 г. В него е ясно записано "*būkāl. Amphora carens ansan. Boccale*" [būkāl. Амфора без дръжки. Boccale] (Meninski 1680, col. 5975). В по-късните речници на турския обаче значението „*амфора* (т.е. делва, б.м.) *без дръжки*" е постепенно изместено от това за *бутилка*, *шише*[10].

Преди да завърша с бележките си по тази лексема, смятам за необходимо да дам и някои съвсем бегли представи съобразно нивото на съвременните ни познания, за произхода ѝ в българския език. На първо място трябва да отбележа любопитния пропуск в огромната част от речниците ни – отсъствието въобще на лексемата *бокал*. Такава форма няма в етимологичния ни речник (БЕР 1971); тя липсва също в речника на българския език на Найден Геров (Геров 1895), както и в Речника на редките, остарелите и диалектните думи в литературата ни от XIX и XX в. (РРОДД 1974). Такава лексема няма и в Речника на съвременния български книжовен език (РСБКЕ 1955), нито в речника на Александър Дювернуа (Дювернуа 1889). Все пак я намерих в речника на Стефан Младенов под формата *букал*, *букар* (Младенов 1941, 49). При все това, думата е документирана в българския език под формата *бокал/букал* още в средата на XIX в., като най-вероятно е била познавана и доста по-отрано. Ето какво се чете, например в преведеното от гръцки на български език от Анастас Гранитски „Търговско ръководство" на Константинос Мелас, издадено в Цариград през 1858 г.: „*Мярка за течните тела [в Папската държава] е сома по 2 варили (бъчови) от 24 бокала (стъкленици) – 1 сома = 85,91 литри френцузски*" (Тръговско ръководство 1858, 397). И още: „ ... *триндафиловото масло ... се прави особно в Турция и приноси ся по всичкий свят в малки стаклениці (букали)...*" (Тръговско ръководство 1858, 207). Лексемата се споменава и в Готварската книга, съставена от Петко Р. Славейков „*от разни книги*" и издадена в Цариград през 1870 г.: „*Шуруп* (питие, от тур. *şurp*, б.м.) *от бадеми ... изваждат го от огъня и го прецеждат, подире го турят в бокалите и го захлупват добре*" (Славейков 1870, 60). Споменатите извори обаче правят впечатление с това, че употребяваните по това време две форми – *бокал/букал*, като че ли са били приемани като чуждици. Първата форма в Търговското ръководство изглежда пряка заемка от оригиналния превеждан труд, а втората е употребена като название на малките стъклени флакони, в които е било продавано розовото масло, за които впрочем било ползвано най-често турското название *мускал* (*miskal*), но които приличали по формата си на малки бутилки (шишенца). Що се отнася до готварската книга на Славейков, в нея лексемата изглежда е употребена като название на бутилка. А че през периода тъкмо това било значението на разглежданите форми в българския език намираме добро потвърждение във френско-българския и

[8] Жителите на Западните Балкани изпитвали силното влияние на италианските говори, а освен това тези по Далматинското крайбрежие били романоезични почти до XVI в., поради което се чувствали свързани изключително със събратята си от Италийския полуостров.

[9] Едно изключение прави речника на Fraschery 1883, 265 – при лексемата *bouqal* със значение *бутилка* е указано, че думата е с италиански произход.

[10] От тези по-късни речници на турския език се изкушавам да посоча само този на Тома Ксавие Бианки (Bianchi 1843, Appendice, 109), защото в него е дадено описание на съда *"boqàl. [Bouteille] en bois, pour mettre de l'eau en voyage"* [*boqàl*. Дървена бутилка за вода при пътуване]. Но нима точно това не е описанието на нашия бъкел, а може би дори на бъклицата ни?

българско-френския речници на Иван Богоров. В първия от тях срещу френската форма *bocal* се чете: „*шише, стъкло; 1. стъклен валяк с вода; 2. пукал; 3. ...*“ (Богоров 1873, 48)[11]. В обратния речник, българско-френския, срещу всяка от тези отделни форми има съответните определения – срещу *пукал* е записано “*le bocal; ... 3. (за вино у римляни), le cyathe* (т.е. чаша, купа за пиене, черпак, б.м.)*; ...*” (Богоров 1871, 344). Срещу формата *Стъклен* и *цък[лен]* се чете: „*валяк (с вода), le bocal*“, а срещу тази *Стъкло и цъкло*: “ *...1. la bouteille, bocal, fiole* (т.е. бутилка, бокал, флакон, б.м.) ...” (Богоров 1871, 410). Освен за потвърждение за възприятието на лексемата бокал като шише (бутилка) и флакон през XIX в., които обаче задължително били стъклени, речниците на Богоров прибавят и още една форма – *пукал*, каквато не успях обаче да намеря документирана другаде.

Вярвам, че този кратък преглед на развитието на лексемата *бокал*, от която, както видяхме, произлиза и названието *бъклица*, е убедил читателя в неправилната употреба на названието *бъклица* за подобните по форма и функция предмети от предосманския период. Как обаче са се наричали те по това време? За да отговоря на този въпрос, ще дам сведения за названието на споменатия от мен в началото на работата ми друг подобен предмет – *плосквата*.

2. Названието *плосква/плоска*

Произходът на лексемата *плосква/плоска* в езика ни е като че ли значително по-добре изяснен от езиковедите. Например в Етимологичния речник на българския език може да се прочете в синтезиран вид почти единодушното им мнение: „*В южнославянските езици заемката е проникнала най-вероятно чрез балканския латински език, срв. къснолат. flasca ...*“ (БЕР 1999, 360). Струва ми се, обаче, че е все пак по-приемливо езикът посредник да е бил гръцкият, както впрочем е предположил още преди век Макс Фасмер – „*... полное отсутствие этого слова в др.-сербских памятниках и присутствие его только в среднобограских ... потверждает наше предположение греческаго посредничества*“ [пълното отсъствие на тази дума в ст.сръбските паметници и наличието ѝ единствено в среднобългарските ... потвърждава предположението ни за гръцкото посредничество] (Фасмер 1909, 152 – 153)[12]. Приемам на драго сърце мнението на Фасмер. Ето накратко доводите ми за това.

Най-старият гръкоезичен текст, в който намираме тази несъмнена заемка от германските езици (Rance 2015, 65 – 66), е Речникът на александрийския граматик Хезихий (Συναγωγὴ Πασῶν Λέξεων κατὰ Στοιχεῖον), съставен в края на V или в началото на VI в., в който се чете “*ἀρυβάσσαλον κοτύλη ἢ φλάσκων. Φλάσκων δέ ἐστι εἶδος ποτηρίου*” [Арибасалон [е] котиле или фласкон. Фласконът не е вид потир] (Hesyhius, 256). Тъй като трудът е компилиран от по-стари, в голямата им част недостигнали до наши дни други речници, може да се предположи, че в латинския език, а оттам и в гръцкия, думата била все пак по-стара, възлизаща може би към началото на V в., времето когато в римската армия били рекрутирани много германоезични войници. Неколцина са латиноезичните автори, които свидетелстват за употребата ѝ през VI в., като от трудовете им се разбира, че по това време названието *flasco/flasca/flascones* било употребявано за обозначаване на дървените походни съдове за вода, от типа на днешните манерки (Hesyhius, 66). За това, че още през Късната античност думата била навлязла трайно вече и в гръцкия език, свидетелства и пасаж от труда на Исидор Севилски „За произходите“

[11] Първото издание на речника е от 1869 г.

[12] Друг е въпросът, че думата *плосква/плоска* се познава и в други балкански езици. Виж например в речника на сръбско-хърватския език, издаден от Югославската академия на науките през 1931 г. под редакцията на Томислав Маретич, където впрочем се чете любопитното езиковедско наблюдение: *“Između drugih slav. jezika nalazi se ta imenica samo još u bulgarskom”* [Измежду другите славянски езици тази дума (т.е. плоска, б.м.) се намира още единствено в българския] (RHSJ 1931, 82).

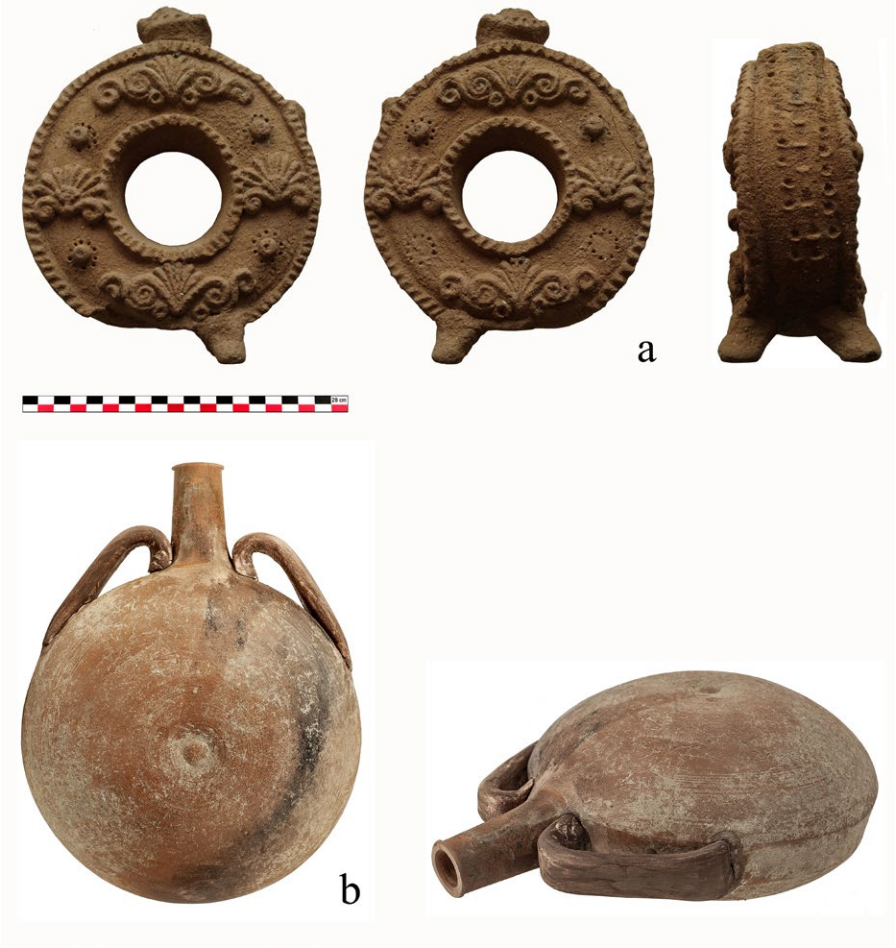

Обр. 5. a. Керамичен съд за вино, вероятно наричан flasca от късноантичните жители на днешния български Северозапад (частна собственост, понастоящем в НИМ, София); b. Преносим съд от VI в., вероятно наричан φλασκίον, намерен през 2021 г. при разкопките на останките от манастирския комплекс при гр. Бяла, обл. Варна (ПИН 1643; благодаря на археолога В. Йотов за предоставените ми данни за него)

Fig. 5. a. A ceramic wine vessel, probably called a flasca by the Late antique inhabitants of today's Bulgarian Northwest (in private collection, currently in the National History Museum, Sofia, Bulgaria); b. A portable vessel from the 6th c., probably called a φλασκίον, found in 2021 during the excavations of the remains of the monastery complex near the town of Byala, Varna region (FIN 1643; I thank the archaeologist V. Yotov for providing me with the data about it)

(Etymologiae), създаден само три поколения след речника на Хезихий, при това в далечна Испания. Ето какво се чете в частта му, озаглавена „Вино и съдове за вино“ (Isidorus, XX. VI. 2): "*Phlascae a graeco vocabulo dictae*" [Фласки (flascæ) е дума от гръцкия език] (обр. 5).

През Средновизантийския период лексемата *φλάσκιον* очевидно разширявала значението си и с нея започнали да обозначават по-големи или по-малки преносими от хора или животни съдове, изработени от кожа, от глина или от метал (по-подробно у Μπακιρτζής 1989, 100 – 101).

За момента поне е невъзможно да се установи началото на употребата на думата *плосква/плоска* в славяноезична балканска среда. Писмени сведения за това липсват. Може обаче да се приеме за доказано, че тя се развила от ср.гр. *φλάσκιον*. За смущаващия на пръв поглед преход на гр. *φ-* в слав. *п-* в думата *плосква/плоска* има добра бележка, направена преди повече от век от Антоан Мейе, според когото "*Comme les Russes d'aujourd'hui, les premiers traducteurs slaves transcrivaient les mots étrangers dans leur alphabet de manière à se rapprocher le plus possible*

de la prononciation de l'original; quand ils ont eu à transcrire des mots grecs, ils se sont ainsi trouvés en présence de plusieurs difficultés par suite des différences profondes que présentent les systèmes phonétiques du grec et du slave. La plus grave de ces difficultés provenait des spirantes sourdes dont le slave n'avait pas l'équivalent ... dans les anciens emprunts au gérmanique, f est rendue d'ordinaire par p (v. sl . ... ploskva ...) [Подобно на съвременните руснаци, първите славянски преводачи, транскрибирали чуждите думи със своите азбуки, така че да се приближават възможно най-много до оригиналното произношение. Когато трябвало да транскрибират гръцки думи, те се изправяли пред няколко затруднения поради дълбоките различия във фонетичните системи на гръцкия и на славянския. Най-сериозните от тези затруднения произлизали от беззвучните спиранти, за които в славянския няма еквиваленти. ... в старите [гръцки] заемки от германски, *f* били предавано обичайно с *n* (ст.слав. ... плосква ...)] (Meillet 1900, 173). А че ст.слав. *плосква* и ср.гр. *φλάσκιον* били равностойни по значение, намираме потвърждение например при сравнението между фрагмент от превода, извършен вероятно през XIV в. в българска среда, на житието на Св. Марко Атинянин, включен в началото на XVI в. във Великите Чети Минеи (31 декември) на московския митрополит Макарий с оригиналния гръцки текст:

Тогда прїах в плосквѣ тыквинѣ воду ... (ВМЧ[1], 2484)
Ἐγώ δέ λαβὼν εἰς φλασκίον κολοκύνθινον ὕδωρ ... (Αγγελίδη 1989, 46)
[Тогава взех вода в плосква от кратуна ...]

Други текстове от Средновековието подсилват допълнително представата, че поне през периода на Второто българско царство това действително било названието, употребявано за интересуващия ни тип съдове. Отново във Великите Чети Минеи на митрополит Макарий може да се прочете текст, със сигурност преведен в България през XIV в. (Тихова 2001, 16 и др.; извлечен от Римския патерик), в който е разказано чудото, случило се с някой си Ексиларон (вар. Ексиларот; ВМЧ[2], 130d – 131a). Като новооглашен монах той бил изпратен от настойника си при божия човек (т.е. при Св. Бенедикт Нурсийски в манастира му, б.м.; **посланъ бысть ѡт господина своего къ божію человекоу**), за да му отнесе два дървени съда, пълни с вино (**носѧ вино плъна два дрѣвѣна съсѫда**), каквито хората наричали плоскви (**иже ѡбщеѫ бесѣдоѫ плосквы зовомы сѫнтъ**); полакомилият се за виното Ексиларон скрил единия съд по пътя си, та да опита съдържанието му на връщане. Св. Бенедикт, от когото не могло да се укрие нищо обаче, приел с благодарност единия съд, а на изпроводяк предупредил младежа на връщане да не пие от укрития от него съд (**блюди чѧдо ѡт оноѧ плосквы, ѧже на пѫти съкрылъ еси, да не пиеши ѡт неѫ**). Смутеният младеж си тръгнал и на връщане решил да разбере за какво е бил предупреден. Наклонил съда и от него изпълзяла една змия, а той се ужасил от извършената от него простъпка.

За да илюстрирам прехода от латинското *flascones*, от оригиналния текст от житието на Св. Бенедикт Нурсийски, създадено в края на VI в. от папа Григорий I (Григорий Двуеслов), през гръцкото *φλασκία* до ср.бълг. *плосква*, ще представя успоредени онези фрагменти, в които названието на съда се среща за пръв път. Ето ги:

– *"... Exhilaratus noster, ... traumissus a domino suo fuerat, ut Dei viro in monasterium vino plena duo lignea vascula quae vulgo flascones vocantur"* [... нашият Ексиларатус ... беше изпратен от господаря си при Божия човек, с два дървени съда, пълни с вино, които наричат на простонароден език фласкони];

– *"... Ἐξιλαρᾶτος ὁ ἡμέτερος ... ἀπεστλη ὑπὸ τοῦ κυρίου αὐτοῦ πρὸς τὸν τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπον, ἐπιφερόμενος*

οίνου γέμοντα δύο ξύλινα σκεύη, άπερ τῇ κοινῇ διαλέκτῳ φλασκιά καλοῦνται" (Gregorius, 169, 170);

– **„... Ѥксиларон нашь ... посланъ бысть wт господина своєго къ божію человєкоу носѧ вино плъна два дрѣвѣна съсѧда иже wвщеѫ бесѣдоѫ плосквы зовомы сѧнт"**.

Друг текстови фрагмент, този път от разказ (№ 163) от труда на Йоан Мосх „Духовни поля", включен в превода на Пандектите на Никон Черногорец, извършен също през XIV в. в България, ни предлага отново думата *плосква*, като равнозначна на гръцката *φλασκία*. Ето какво се чете в него: **„паки оубо помалѣх дни придохъ к немоу, хотѧ коупити wт него плwсковы** */ Πάλιν μετ' ολίγας ἡμέρας παρέβαλον αὐτῷ θέλων ἀγοράσαι παρ' αὐτοῦ φλασκία"* [След няколко дни отидох при него, защото исках да купя плоскви от него] (Joannes Moschus, 3029)[13].

Както добре се разбира от приведените по-горе преводни текстове, създадени в българска среда през XIV в., по това време, преносимите съдове за вода и вино у нас били наричани *плоскви*. В руския език за назоваването на тези съдове се ползват и до днес две равнозначни думи с вариантите им – *фляга* и *фляжка*, и двете несъмнено заемки от немското *Flasche*. В руския названието *плосква* се съхранило единствено в старите книги, създадени главно като преписи по времето на все още силното книжовно българско влияние първо в Украйна и впоследствие в Московското княжество.

За отбелязване е и това, че днес в гръцкия език, успоредно с *φλασκίον*, в употреба е и формата *πλόσκα/πλώσκα* със значение на вид дървена бутилка, манерка (Βλάχος 1897, 721; т.е. на бъклица). Тази лексема в новогръцкия език се възприема от гръцките етимолози за заемка от старославянския (Κωνσταντίνος 1960, 294). А за това, че тя е нова заемка в гръцкия език, намираме добро потвърждение в труда на създателя на неоелинистиката в Германия Карл Якоб Икен – „Евномия. Образци и откъси от новогръцката поезия и проза", издаден през 1827 г., където се чете следното: "*Das Wortlein πλόσκα gehört wieder zur terra incognita; kein Wörterbuch hat es, und man könnte sich todt darauf suchen. Zalikoglus Lexikon hilft aus, wo bei flacon das Wort φλασκί steht. Vermutlich ist πλόσκα nur eine andere Aussprache und eine rohere, gemeinere Schreibart anstatt φλασκί ...*" [Думичката *πλόσκα* принадлежи отново към *terra incognita*; няма я в нито един речник, дори и да се търси до безкрай. Помага Лексиконът на Заликоглу, където срещу *flacon* се намира думата *φλασκί*. Вероятно *πλόσκα* е просто различно, грубо произношение и лош правопис на *φλασκί*...] (Iken 1827, 109, n. 4).

На въпроса за названието на интересуващите ни съдове през периода на Първото българско царство отговорът е сравнително по-несигурен. Засега се познава един единствен текст, който ни представя друго название – **χлѣбѣцъ**, което би следвало да се преведе малко по-свободно като „питка". Изглежда, че това название възникнало заради специфичната форма на тези съдове, чиито тела обичайно приличали на силно приплеснати сфероиди и така наподобявали формата на хлебните питки[14]. Става дума отново за превод на вече познатия ни текст с разказа за новоогласения монах Ексиларон (в този по-стар текст – Ексилар), включен от споменатия по-горе Римски патерик. Този превод бил извършен отново в българска среда, но няколко века по-рано, предполагаемо към X – XI в. Ето текста на основния фрагмент според

[13] Вземам пасажа от руски препис на Пандектите на Никон Черногорец, извършен към средата на XVI в. Днес ръкописът се съхранява в Научно-изследователския отдел на ръкописите в Държавната библиотека на Русия (Фонд 173.1, картон № 56). Самият пасаж е на Fol. 516v. За отбелязване е изключително неправилното преписване на първоначалния текст – с много повторени думи и недовършени изрази. По-старото преводно копие на Пандектите на Никон Черногорец, от втората половина на XIV в., за което с малко изключения изследователите са на мнение, че е изработено в България, ми е недостъпно. То се съхранява в Държавния исторически музей на Русия (ГИМ), в Чудовската сбирка от ръкописи под стар № 16 и нов № ГИМ 80370/3251). Там, разбира се, то е представено за руски ръкопис.

[14] За сравнение ще посоча названието на миньорските маслени лампи, ползвани у нас чак до началото на XX в., които отново заради специфичната им форма били наричани „питки".

изданието на патерика, подготвено от италианеца Кристиано Дидди: „**посланъ бысть ѡт господина своего къ божію человекоу. носѧ вина плъна сꙋща два съсꙋда древѧнаа. еже ѡбщею рѣчью глаголють хлѣбци наричают сѧ** ...“ (Дидди 2001, 161). Както читателят може сам да съпостави, изречението е почти същото, каквото се чете и в превода от XIV в., разликата възлиза единствено към двете названия на съда, с които е преведена гръцката дума *φλασκία*. Липсата на споменаване на названието *хлебец* и в други средновековни текстове е дало основание на изследователката на ранния превод на Римския патерик, Мария Тихова, да допусне обаче, че тази лексема „*е тясно регионално название, свързано с формата – подобно на хляб, т.е. една диалектна дума, която може да се отнесе към говора на ранния преводач*“ (Тихова 2001, 23)[15]. Със сигурност и лексикалната форма *плосква* (*φλασκ[ί]α*) е било в ранния период на възприемането ѝ (може би XIII – XIV в.) „регионално название“, което обаче имало друга съдба. Названието било прието от българоезичното население в някои големи райони на страната[16] и доживяло чак до XX в., макар и със стеснено лексикално значение (название на съд, ползвано единствено за пиене на ракия) и с представата, че възлизало към „плоската“ форма на шишето. Днес думата вече не се ползва от възрастните, които все още разбират значението ѝ, но младите българи не само не я ползват, те дори не я познават. Във всеки случай отсъствието на тази словоформа от издадения от Института за български език на БАН през 2009 г. „Старобългарски речник“ е необяснимо, още повече, че я намираме в стария речник на Франц Миклошич (Miklosich 1862, 574), а ред руски изследователи са я приемали без колебание за българска или най-малкото за балкано-славянска (виж: например у Брандт 1887, 132).

3. За названието крондир

На названието *крондир* тук няма да се спирам подробно, още повече, че в друга своя работа съм имал вече възможността да дам бележки по него (Markov 2022, 195 – 198). Характерна особеност е, че названието било ползвано, поне тук на Балканите, за обозначаване изключително на калаено-оловните съдове, чиято форма наподобявала тази на разпространените по същото време на същата територия дървени или керамични бъклици. Все пак в някои забележително обширни райони названието *крондир* било давано и на определен тип керамични стомни, на които чучурите се развивали от едната от дръжките им или от техни подобия. Причината за това изглежда била в обстоятелството, че това била характерна особеност и на значителен брой от оловно-калаените крондири, позната ни още от края на Средновековието (обр. 6). По този повод не мога да не спомена и за един специфичен тип стомни, произвеждани в съвремието ни от керамиците на Северна Африка (Джерба), чиито характерни особености били специфичният чучур, разположен в една от дръжките му и пълненето на съда откъм дъното му, а освен това тези съдове били наричани ... *букали* (*buqâl*; Combès, Louis 1967, 193 – 194, fig. VII.11).

Заключение

И накрая, ето в синтезиран вид изводите от кратичкото ми проучване по темата: първо – намирам названието *бъклица* за обозначаване на средновековните преносими керамични

[15] За отбелязване е, че Мария Тихова записала, че „думата **хлѣбьць** имала значението на „съд за носене на вино или ракия““ (Тихова 2001, 22). Все пак за ракия през X – XI в. е малко рано да се говори, нали?

[16] В някои райони названията на този тип съдове са *пинта* (от итал. *pinta*, чрез сръбски, мярка за течност, например в СЗ България), *павур* (от гр. *παγούρι*, например в ЮЗ България и по Черноморското ни крайбрежие) и по-рядко *бахур, костер* и др.

Обр. 6. Младеж, наливащ виното през чучур, оформен в дръжката на крондир. Миниатюра от „Книга на турските костюми" от Ламберт де Вос, 1574 г. (по Lambert de Vos 1574, Fol. 33)

Fig. 6. A young man pouring wine through a spout on the handle of a krondir. Miniature from the "Book of Turkish Costumes" by Lambert de Vos, 1574 AD (after Lambert de Vos 1574, Fol. 33)

съдове[17] с тесни гърловини, с приплеснати сфероидни тела и малки двустранни дръжчици за неподходящо, защото е анахронизъм – то е прието в българските говори по-късно, едва през Османския период, изглежда от арабски, чрез посредничеството на турския език; второ – за споменатия тип съдове, произлизащи от обекти от XIII – XIV в., е като че ли най-адекватна употребата на названието *плосква/плоска*, което е документирано в писмените извори от епохата; трето – за същите по тип съдове, намирани в обекти от IX – XII в., изглеждат най-приемливи названията *хлебец* и *плосква/плоска*, от които е възможно още по това време втората да е била заета в българските говори от масово употребяваната вече в гръцкия лексема *φλασκ[ί]α*.

След всичко казано дотук, смятам за необходимо да бъде прието и утвърдено в езика на българските археолози, историци и езикови етимолози названието *плосква/плоска*, като единствено адекватното за обозначаване на споменатия тип средновековни съдове.

Освен това, трябва да се приеме за важно, извършването на подобни изследвания и върху названията на други типове съдове и на други разнообразни групи от предмети, които ще дадат възможността много по-точно да се превеждат и по-пълноценно да се възприемат средновековните текстове, ползвани и от историците и от археолозите.

[17] По разбираеми причини, дървени и вероятно употребявани също кожени преносими съдове със същите функции от Средновековието у нас не са ни познати.

Исторически извори/Primary sources

Блъсков 1883: Ил. Блъсков. Злочеста Кръстинка. Варна, 1883. [Blaskov 1883: Il. Blaskov. Zlochesta Krastinka. Varna, 1883]

ВМЧ[1]: Великие Минеи Четии, собрания Всероссийскем митрополитом Макарием. Декабр – дни 25 – 31. Москва, 1912. [VMCH[1]: Velikiye Minei Chetii, sobraniya Vserossiyskem mitropolitom Makariyem. Dekabr – dni 25 – 31. Moskva, 1912]

ВМЧ[2]: Великие Минеи Четьи Митрополита Макария. Успенский список, 1 – 11 марта (Die grossen Lesemenäen des Metropoliten Makarij. Uspenskij spisok. 1. – 11. März). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes, 39). Freiburg im Breisgau, 1997. [VMCH[2]: Velikiye Minei Chet'i Mitropolita Makariya. Uspenskiy spisok, 1 – 11 marta (Die grossen Lesemenäen des Metropoliten Makarij. Uspenskij spisok. 1. – 11. März). (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes, 39). Freiburg im Breisgau, 1997]

Дидди 2001: К. Дидди. Патерик Римский. Москва, 2001. [Diddi 2001: K. Diddi. Paterik Rimskiy. Moskva, 2001]

Славейков 1870: П. Р. Славейков. Готварска книга или наставления за всякакви гостби според както ги правят в Цариград. Цариград, 1870. [Slaveykov 1870: P. R. Slaveykov. Gotvarska kniga ili nastavleniya za vsyakakvi gostbi spored kakto gi pravyat v Tsarigrad. Tsarigrad, 1870]

Търговско ръководство 1858: Търговско ръководство за търгование, промишленост, мореплавание и за търговски делания ... Цариград, 1858. [Tragovsko rakovodstvo za tragovanie, promishlenost, moreplavanie i za tragovski delaniya ... Tsarigrad, 1858]

Athenaei: Athenaei. Deipnosophistae libri XV. Cum rerum et scriptorum indicibus ad optimorum librorum fidem accurate editi. Editio Stereotypa C. Tauchnitiana, T. III. Lipsiae, 1868.

Cassien: Jean Cassien. Institutions cénobitiques. Paris, 1965.

Gregorius: Gregorius Magnus. Vita S. Benedicti græco-latine scripta. – In: Sancti Benedicti ... opera omnia. (Patrologiæ cursus completes. Series prima, LXVI). Parisiis, 1847.

Hesyhius: Hesychii Alexandrini Lexicon. Recensuit et emendavit Kurt Latte, T. I. København, 1953.

Isidorus: S. Isidorus hispalensis episcopi hispaniarvm doctoris opera omnia. Edit. Faustino Arevalo, T. IV. Roma, 1801.

Joannes Moschus: Joannes Moschus. Pratum spirituale. (Patrologiæ græcæ, 87/3). Paris, 1860.

Lambert de Vos 1574: Staats- und Universitätsbibliothek Bremen, Ms. Or. 9, Lambert de Vos. Türkisches Kostümbuch.

Philostorgius: Ex ecclesiasticis historii Philostorgii, epitome, confecta a Photio patriarcha. (Patrologiæ græcæ, LXV). Parisii, 1864.

Αγγελίδη 1989: Χ. Γ. Αγγελίδη. Ο Βίος τοῦ Μάρκου τοῦ Ἀθηναίου (BHG 1039 – 1041). – Βυζαντινά Σύμμεικτα, 8, 1989, 33 – 59. [Angelídi 1989: Kh. G. Angelídi. O Víos tou Márkou tou Athinéou (BHG 1039 – 1041). – Vizantiná Símmikta, 8, 1989, 33 – 59]

Цитирана литература/References

Алексиев 2000: Й. Алексиев. За бъклиците в Средновековна България. – В: П. Тодоров (ред.). Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, 7. Велико Търново, 2000, 191 – 198. [Aleksiev 2000: Y. Aleksiev. Za baklitsite v Srednovekovna Balgariya. – V: P. Todorov (red.). Balgarite v Severnoto Prichernomorie. Izsledvaniya i materiali, 7. Veliko Tarnovo, 2000, 191 – 198]

БЕР 1971: Български етимологичен речник, 1. София, 1971. [BER 1971: Balgarski etimologichen rechnik, 1. Sofiya, 1971]

БЕР 1999: Български етимологичен речник, 5. София, 1999. [BER 1999: Balgarski etimologichen rechnik, 5. Sofiya, 1999]

Богоров 1871: И. А. Богоров. Българско-френски речник. Дял вторий. Виена, 1871. [Bogorov 1871: I. A. Bogorov. Balgarsko-frenski rechnik. Dyal vtoriy. Viena, 1871]

Богоров 1873: И. А. Богоров. Френско-български и българско-френски речник. Дял първи. Виена, 1873. [Bogorov 1873: I. A. Bogorov. Frensko-balgarski i balgarsko-frenski rechnik. Dyal parvi. Viena, 1873]

Брандт 1887: Р. Брандт. Об этимологическом словаре Миклошича. Варшава, 1887. [Brandt 1887: R. Brandt. Ob etimologicheskom slovare Mikloshicha. Varshava, 1887]

Геров 1895: Н. Геров. Речник на блъгарский язик, I. Пловдив, 1895. [Gerov 1895: N. Gerov. Rechnik na blagarskiy yazik, I. Plovdiv, 1895]

Джамбов 1978: Ив. Джамбов. Колективна находка на средновековни съдове от Царевец (XIII – XIV в.). –

Музеи и паметници на културата, 1, 1978, 43 – 47. [Dzhambov 1978: Iv. Dzhambov. Kolektivna nahodka na srednovekovni sadove ot Tsarevets (XIII – XIV v.). – Muzei i pametnitsi na kulturata, 1, 1978, 43 – 47]

Дювернуа 1889: А. Дювернуа. Словарь болгарскаго языка, Т. I. Москва, 1889. [Dyuvernua 1889: A. Dyuvernua. Slovar' bolgarskago yazyka, T. I. Moskva, 1889]

Йотов, Ботов 1991: В. Йотов, К. Ботов. Някои непубликувани ранносредновековни археологически материали от Южна Добруджа. – Добруджа, 8, 1991, 18 – 27. [Yotov, Botov 1991: V. Yotov, K. Botov. Nyakoi nepublikuvani rannosrednovekovni arheologicheski materiali ot Yuzhna Dobrudzha. – Dobrudzha, 8, 1991, 18 – 27]

Маринов 1901: Д. Маринов. Градиво за веществената култура на Западна България. (Сборник народни умотворения, наука и книжнина, XVIII. Част II, Материали). София, 1901. [Marinov 1901: D. Marinov. Gradivo za veshtestvenata kultura na Zapadna Balgariya. (Sbornik narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina, XVIII. Chast II, Materiali). Sofiya, 1901]

Младенов 1941: Ст. Младенов. Етимологичен и правописен речник на българския книжовен език. София, 1941. [Mladenov 1941: St. Mladenov. Etimologichen i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik. Sofiya, 1941]

Рашев 1979: Р. Рашев. За глинените бъклици в Средновековна България. – Плиска – Преслав, 1, 1979, 206 – 209. [Rashev 1979: R. Rashev. Za glinenite baklitsi v Srednovekovna Balgariya. – Pliska – Preslav, 1, 1979, 206 – 209]

РРОДД 1974: Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. София, 1974. [RRODD 1974: Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek. Sofiya, 1974]

РСБКЕ 1955: Речник на съвременния български книжовен език, Т. I. София, 1955. [RSBKE 1955: Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik, T. I. Sofiya, 1955]

Тихова 2001: М. Тихова. Някои особености при лексикалния анализ на Римския патерик (по данни от ранния старобългарски превод). – Отговорността пред езика, 1, 2001, 13 – 24. [Tihova 2001: M. Tihova. Nyakoi osobenosti pri leksikalniya analiz na Rimskiya paterik (po danni ot ranniya starobalgarski prevod). – Otgovornostta pred ezika, 1, 2001, 13 – 24]

Фасмер 1909: М. Р. Фасмер. Греко-славянские этюды, III. Греческия заимствования в русском языке. Санктпетербург, 1909. [Fasmer 1909: M. R. Fasmer. Greko-slavyanskiye etyudy, III. Grecheskiya zaimstvovaniya v russkom yazyke. Sanktpeterburg, 1909]

Alessio 1976: G. Alessio. Lexicon etymologicum. Supplemento ai dizionari etimologici latini e romanzi. Napoli, 1976.

Bates 1918: O. Bates. Sîwan Pottery. (Varia Africana, Bd. 2). Cambridge, Massachusetts, 1918.

Bianchi 1843: T.-X. Bianchi. Dictionnaire français-turc, Vol. I. Paris, 1843.

Combès, Louis 1967: J.-L. Combès, A. Louis. Les potiers de Djerba. Tunis, 1967.

Fraschery 1883: Ch. Samy bey Fraschery. Dictionnaire turc-français. Constantinople, 1883.

Hépitès 1903: A. Th. Hépitès. Dictionnaire grec-français et français-grec. Athènes, 1903.

Iken 1827: C. Iken. Eunomia. Darstellungen und Fragmente neugriechischer Poesie und Prosa. In Originalen und Uebersetzungen, Bd. I. Grimma, 1827.

Leroy-Molinghen 1965: A. Leroy-Molinghen. Du κώθων au βαυκάλιον. – Byzantion, 35, 1965, 202 – 220.

Markov 2022: N. Markov. Notes on krondirs, an interesting type of Late medieval tin- and lead vessels. – Contributions to Bulgarian Archaeology, 12, 2022, 181 – 211.

Meillet 1900: A. Meillet. Letto-slavica. Sur l'adaptation de quelques mots étrangers. – Mémoires de la Société de linguistique de Paris, XI, 1900, 173 – 186.

Meninski 1680: Fr. Meninski. Thesaurus linguarum orientalium turcicæ, arabicæ, persicæ, Præcipuas earum opes à Turcis peculiater usurpatas continens nimirum Lexicon turcico-arabico-persicum, II. Viennæ, 1680.

Miklosich 1862: Fr. Miklosich. Lexicon palæoslovenico-græco-latinum. Vindibonæ, 1862.

Narducci 1858: E. Narducci. Saggio di voci italiane derivate dall'arabo. Roma, 1858.

Paraškevov 2008: B. Paraškevov. Zur fragwürdigen etymologischen Verknüpfung von bulg. бокал und бъкел. – Съпоставително езикознание, 1, 2008, 43 – 46. [Sapostavitelno ezikoznanie, 1, 2008, 43 – 46]

Rance 2015: Ph. Rance. Quam gentilitate appellant. The Philological Evidence for Germani in the Late Roman Army: Germanic Loanwords in Roman Military Vocabulary. – In: T. Vida (ed.). Romania Gothica II. The Frontier World: Roman, Barbarians and Military Culture. Proceedings of the international Conference at the Eötvös Loránd University (Budapest, 1 – 2 October 2010). Budapest, 2015, 51 – 93.

RHSJ 1931: T. Maretić (ed.). Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Dio X. Zagreb, 1931.

Yonge 1854: L. A. Yonge. The Deipnosophists or Banquet of the Learned of Atheneus, II. London, 1854.

Βλάχος 1871: Α. Βλάχος. Λεξικόν Ελληνογαλλικόν. Εν Αθήναις, 1871. [Vlákhos 1871: Á. Vlákhos. Lexikón Ellinogallikón. En Athínes, 1871]

Βλάχος 1897: Α. Βλάχος. Λεξικόν Ελληνογαλλικόν. Εν Αθήναις, 1897. [Vlákhos 1897: Á. Vlákhos. Lexikón Ellinogal-

likón. En Athínes, 1897]

Κωνσταντίνος 1960: Τρ. Κωνσταντίνος. Τά σλαβικά δάνεια τής κοινής Νεοελληνικής γλώσσης. – Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού. Περίοδος Β', Τόμος 25ος. Εν Αθήναις, 1960. [Konstantínos 1960: Tr. Konstantínos. Tá slaviká dánia tís kinís Neoellinikís glóssis. – Arkhíon tou Thrakikoú Laographikoú ke Glossikoú Thisavroú. Períodos V', Tómos 25os. En Athínes, 1960]

Μπακιρτζής 1989: Χ. Μπακιρτζής. Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα. Συμβολή στη μελέτη ονομασιών, σχημάτων και χρήσεων πυρίμαχων μαγειρικών σκευών, μεταφορικών και αποθηκευτικών δοχείων. Αθήνα, 1989. [Bakirtzís 1989: Kh. Bakirtzís. Vizantiná tsoukalolágina. Simvolí sti meléti onomasión, skhimáton ke khríseon pirímakhon magirikón skevón, metaphorikón ke apothikeftikón dokhíon. Athína, 1989]

SOME REMARKS ON THE BULGARIAN MEDIEVAL NAME OF A CERTAIN TYPE OF PORTABLE CERAMIC VESSELS USED FOR LIQUIDS
(on the occasion of a friendly letter)

Nikolay Markov

National History Museum, 16 Vitoshko lale Str., 1404 Boyana, Sofia, Bulgaria; markovn@abv.bg

SUMMARY

The current paper emphasized the need for a purposeful study and adoption by archaeologists and historians of the then-used words denoting the artifacts that we find today during archaeological excavations. As an example, a well-known type of medieval portable ceramic vessels for liquids, traditionally designated in the Bulgarian scientific literature as 'baklitsa', is presented.

In the first part of the paper, it is shown that in the Bulgarian language the word *baklitsa* dates back to the Ottoman period, and in addition, it is most likely a loanword from Arabic through the mediation of the Turkish language. The lexical development of the word from its oldest known forms, dating back to the 4th c. BC to the 19th c., is presented. An attempt is also made to correlate the known lexical forms with specific types of vessels during the period. As a result, the correctness of the use of the word *baklitsa* for denoting vessels of the mentioned type from the Middle Ages is challenged.

In the second part of the work, several texts are presented, from which it becomes clear that in the Bulgarian cultural milieu during the Middle Ages, the word for this type of vessels was *ploskva*. And for this lexical form, a brief overview is made of its appearance in the Greek and Latin languages, as a loanword from the language of the German-speaking federates during Late Antiquity, and its development in the Balkan environment, mainly in the Bulgarian language, until the 19th c.

At the end of the paper are presented in a synthesized form the conclusions resulting of this study.

Firstly, it has been established that the word *baklitsa* is an inappropriate anachronism and should not be used to denote the medieval portable ceramic vessels of the type under consideration, because it was adopted in the Bulgarian language only during the Ottoman period.

Secondly, it is assumed that for the vessels under consideration, found at sites dated back to the 13th – 14th c., the word *ploskva/ploska*, documented in the written sources of the era, would be the most adequate to use.

Thirdly, for the vessels of the same type found at sites from the 9th – 12th c., the words *hlebets* and *ploskva/ploska* seem to be the most acceptable. It is plausible that the second word was borrowed in this period in the Bulgarian speech from the already widely used Greek lexeme *φλασκ[ί]α*.

It is recommended that Bulgarian archaeologists, historians and linguistic etymologists accept and use the word *ploskva/ploska* as the only adequate term for denoting the type of medieval vessels under consideration.

Keywords: baklitsa, ploskva, boccale, krondir, Middle Ages

КРАТКИ БЕЛЕЖКИ ЗА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ МЕДАЛЬОНИ С ЕМАЙЛИ ОТ ВЕЛИКОТЪРНОВСКО

Николай Марков

Национален исторически музей, ул. „Витошко лале" № 16, Бояна 1404, София, България; markovn@abv.bg

ABSTRACT

It has been suggested that two medieval medallions with heraldic lion images with enamel backgrounds, found in the Veliko Tarnovo region and kept in the National History Museum and the National Archaeological Institute with Museum at BAS, respectively, were most likely decorative pendants from horse harnesses. It is assumed that they came to the Veliko Tarnovo region via trade routes. It is also possible, however, that they were brought by Westerners passing through our lands or even that they were produced by Western craftsmen living in Veliko Tarnovo at the time.

Keywords: lions, medallions, Middle Ages, horses, decoration, coat of arms

През 1995 г. оповестих за намирането в м. Имането при с. Джулюница, Великотърновско на един любопитен малък предмет – медальон с изображение на лъв (обр. 1а), съхраняван днес в сбирките на Националния исторически музей под инв. № 30 837 (Марков 1995, 41 – 46). Тогава поради обстоятелството, че техниките, приложени за изработката му, са били характерни за работата на западните златари, внимателно, в бележка под линия, изказах предположението, че този предмет е бил може би произведен от западни занаятчии, обитавали през XIII – XIV в. главния град на Средновековна България – Търново. Пак тогава разгледах образа на лъва от този медальон[1], както и онези на двата лъва от друг подобен медальон (обр. 2а)[2], намерен в самото Велико Търново при археологическите разкопки на Жорж Сьор още през 1900 г. (днес този медальон е в сбирките на НАИМ–БАН под инв. № 2230; Вакланова 1975, 69 – 70), в духа на християнската символика, изключвайки напълно техния хералдичен характер главно поради очевидната липса на хералдика в средновековното българско общество. Междувременно с откриването на няколко нови подобни предмета у нас интересът и към тези два медальона се повиши, а в научната ни литература се появиха публикации, чиито автори опитваха да ги интерпретират по два диаметрално противоположни начина. В няколко работи, чиито автори се опират в немалка степен на споменатите медальони, се

[1] Аналогичен на разглеждания тук предмет произхожда от Бейсингбърн, Кеймбриджшир, Англия (обр. 1b). Изследователят Джон Бейкър е изказал предположението, че върху него са представени знаците на видната лондонска търговска фамилия дьо Жизор (Baker 2015, 11).

[2] Много подобен на този втори медальон е такъв от Хардуик, Линкълншир, Англия. Изследователят му, Джон Бейкър, е посочил под линия многобройни негови аналози (Baker 2015, 16, n. 53).

https://doi.org/10.53250/cba15.93-105

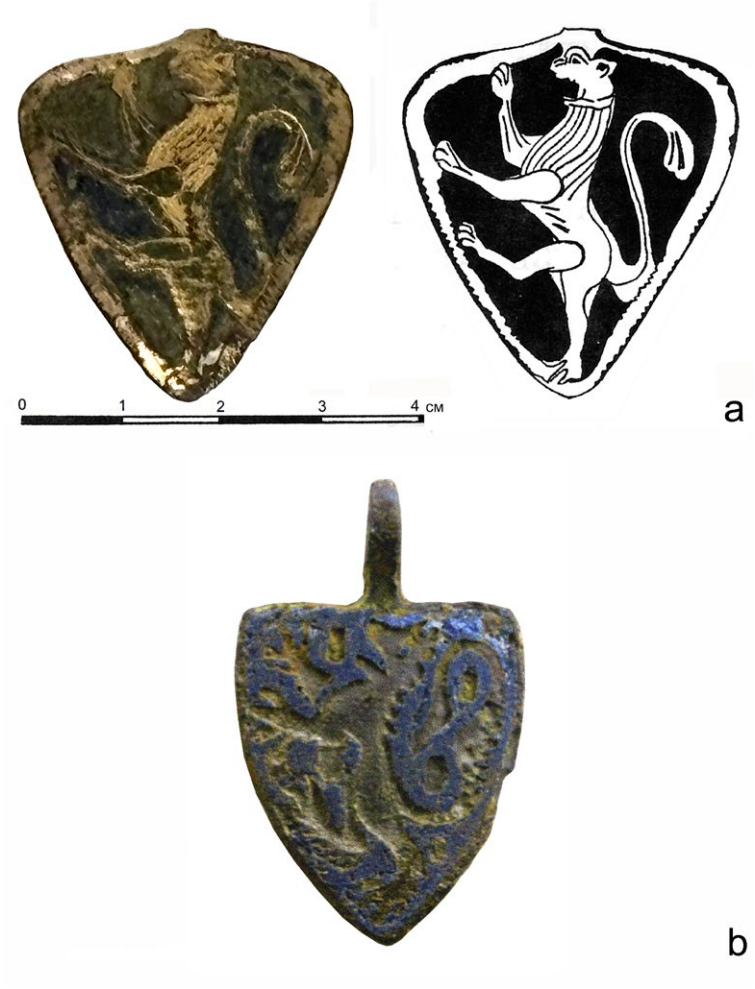

Обр. 1. Средновековни висулки от конски сбруи, изработени от медна сплав и оформени като триъгълни щитове с изображения на хералдично изправени лъвове (lions rampants), обърнати наляво върху фонови полета от тъмносин емайл: a. От землището на с. Джулюница, Великотърновско (по Марков 1995, 42); b. От землището на община Бейсингбърн, Кеймбриджшир, Англия (по Baker 2015, Pl. 1f)

Fig. 1. Medieval pendants from horse harnesses, made of copper alloy and shaped like triangular shields with images of heraldic lions (lions rampants) facing left on background fields of dark blue enamel: a. From the land of the village of Dzhulyunitsa, Veliko Tarnovo region (after Марков 1995, 42); b. From the land of the municipality of Bassingbourn, Cambridgeshire, England (after Baker 2015, Pl. 1f)

правят опити да се доказва съществуването в Средновековна България, ако не на развита хералдична система, то поне на „предхералдична символика" (Войников 2009, 20; Иванова 2020, 166). В други работи се чете, че и тези медальони, както и други малки предмети, наподобяващи ги, ако не като техника на изработката им, то поне по рисунъка на представените върху тях изображения, са били внесени от Запада, поради което имат действително хералдичен характер (Овчаров 2000, 60 – 65; Лазаренко 2005, 438 – 445)[3]. Междувременно бил направен и опит за обобщение по темата в резултат на натрупаните вече находки на подобни

[3] Към тези предметчета трябва да се прибави и една загубена днес висулка, намерена през 1978 г. при археологическите разкопки на църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново, върху която е представен грифон в ход наляво (Александрова 2005, 429 – 437). Днес тази висулка се познава единствено по рисунката от дневника на разкопките (виж: тук обр. 3). При археологическите разкопки в югоизточния сектор на Трапезица през сезон 2008 г. е намерена още една подобна висулка (обр. 4), която Деян Рабовянов не се поколебал да определи като висулка от конска сбруя (Рабовянов 2015, 230). За съжаление тази висулка и досега не е публикувана.

Обр. 2. Висулки от конски сбруи с изображения на два хералдични лъва (lions passants guardants) върху фоново поле от червен емайл: a. Намерена през 1900 г. при археологическите разкопки на Трапезица, Велико Търново (по Марков 1995, 42); b. От землището на Хардуик, Линкълншир, Англия (по Baker 2015, Pl. 2d)

Fig. 2. Pendants from horse harnesses with images of two heraldic lions (lions passants guardants) on a background field of red enamel: a. Found in 1900 during the archaeological excavations of Trapezitsa, Veliko Tarnovo (after Марков 1995, 42); b. From the Hardwick estate, Lincolnshire, England (after Baker 2015, Pl. 2d)

Обр. 3. Рисунка на висулката с грифон, намерена през 1978 г. при археологическите разкопки на църквата „Св. 40 мъченици", Велико Търново (по Александрова 2005, 434.1)

Fig. 3. Drawing of the griffin pendant found in 1978 during the archaeological excavations of the church of St. 40 Martyrs, Veliko Tarnovo (after Александрова 2005, 434.1)

Обр. 4. Висулката с грифон, намерена през 2008 г. при археологическите разкопки в югоизточния сектор на Трапезица (по Робов 2008, 87)

Fig. 4. The griffin pendant found in 2008 during the archaeological excavations in the southeastern sector of Trapezitsa (after Робов 2008, 87)

Обр. 5. Миниатюра от ръкопис от около 1260 г., представяща яздещ владетел, върху гърдите на чийто кон се виждат висулки, оформени като триъгълни щитове (по Bibliothèque municipale de Cambrai, Ms 422, Fol. 18v)

Fig. 5. Miniature from a manuscript dated ca. 1260 AD, representing a riding ruler, on the chest of whose horse pendants shaped like triangular shields are visible (after Bibliothèque municipale de Cambrai, Ms 422, Fol. 18v)

предмети, без обаче авторът му да се ангажира със свое заключение по въпроса за характера на тези интересни предметчета (Мошев 2007, 7 – 15). Някои автори продължили да приемат, че изображенията от няколкото подобни предметчета, намерени у нас, са несъмнено с хералдична стойност. За хералдичен характер на лъвското изображение върху подобна висулка, намерена в Шуменско, говори Стоян Попов, автор на съобщението, в което я е докладвал (Попов 2013, 2, 7). Макар че работил с много ограничена литература, той обаче се досетил вече, че висулката *„по всяка вероятност е била част от украсата на конска сбруя“* (Попов 2013, 4). За такива ги приел, но вече като нещо ноторно известно, Деян Рабавянов, който представил няколко намерени на Царевец фрагмента от шарнирни връзки (Рабовянов 2015, 230 – 231).

Днес, тридесет години след публикацията ми на медальона от Джулюница, вероятно имам вече онези познания, които да ми разрешат на свой ред да представя своето виждане по темата за тези любопитни предмети, намерени у нас.

Въпреки че поради значителния брой на находките им на Запад подобните предметчета са били познати отдавна, те били определяни изключително като „висулки за мечове“ (*Schwertanhänger/Schwert Anhänger; Sword-pendant*), за които се приемало, че били привързвани с ремъци към ръкохватките на оръжията и за които се предполагало, че указвали принадлежността на оръжието на конкретен човек. Първият, който обърнал специално внимание на този род предметчета и преодолял тази ограниченост в представата за функциите им, бил елзасецът Робер Форер. В своя работа, публикувана през 1902 г., в текст ненадхвърлящ

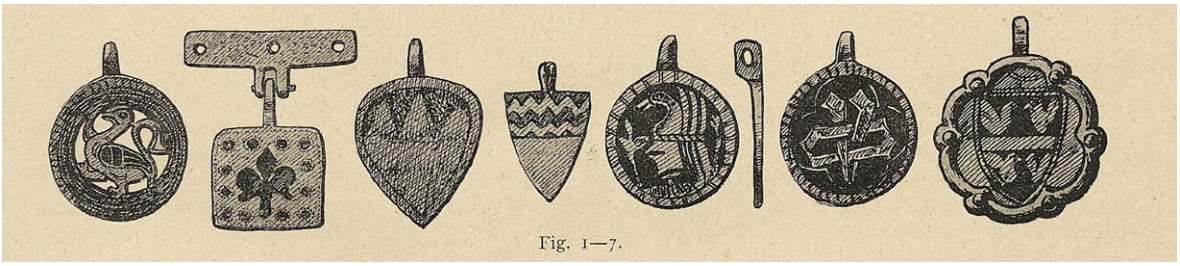

Обр. 6. Образци от висулки от конски сбруи, представени от Робер Форер в неговия труд от 1902 г. (по Forrer 1900 – 1902, 405)

Fig. 6. Examples of pendants from horse harnesses, presented by Robert Forrer in his work of 1902 (after Forrer 1900 – 1902, 405)

една страница, Форер утвърдил възможността тези висулки да са били ползвани преди всичко като украсни елементи за конските сбруи, а когато „ушичките", с които те били прихващани чрез шарнирни връзки към ремъците, били откършвани, той не изключвал вероятността от преизползването им и като украсни елементи в обковките за касетки, за кориците на книги и т.н. (Forrer 1900 – 1902, 405). Смисълът от употребата им той виждал в това, *„че те са били част от оборудването на рицари и високоиздигнати личности, и подозирам, че тези висулки в много случаи са били разпознавателния белег, за собственост на снаряжението на индивида. ... като украса и отличие те може да са били прикрепени към пръстените, към бронята, към ножницата на меча и др."* [dass sie zur Ausrüstung von Rittern und grossen Herren gehörten und ich vermute, dass diese Anhänger in vielen Fällen das Kennzeichen, das Erkennungszeichen bildete, welches das Rüstzeug der einzelnen Besitzer kennzeichnen sollte ... dass manche sehr wohl nicht bloss am Pferderüstzeug, sondern auch am Ringpanzer, an der Schwertscheide u. s. w. als Zier und Auszeichnung angebracht gewesen sein konnten]. За повече яснота Форер обогатил работата си с две илюстрации – снимка на рисунка от ръкопис, съхраняван в общинската библиотека в Мец от края на XIII в. (обр. 5[4]; Forrer 1900 – 1902[5]), както и с рисунки на няколко образци от тези специфични предметчета (обр. 6). За отбелязване е, че мнението на Форер и досега се приема без възражения от повечето изследователи.

Може би последният познат ми опит за внасяне на допълнителна яснота по темата е извършен от Робърт Уебли в студията му: „Това зависи от: Употребата на висулките по конските сбруи в Средновековна Европа" (Webley 2023, 89 – 95). Достигнатото от него може да се резюмира така: още от Античността конските сбруи били украсявани понякога с няколко съставни метални висулки, прихващани обичайно с нитове към ремъците и с шарнирни връзки една към друга, а тази практика се разпространила по-широко през Римския период. Въз основа на прегледа на конските сбруи на достигналите до наши дни изображения на конници, е предположено, че през ранните векове на Средновековието подобни висулки красели единствено някои ремъци от оглавниците на конете, а едва от XII в. насетне започнало и апликирането им към гръдните ремъци, фиксиращи седлото. Така броят на висулките по конската сбруя бил значително увеличен. От края на същото дванадесето столетие започнало и изработването им с по-сложни техники и те вече били украсявани често с хералдични символи (Ashley 2002, 27 – 30; Thuaudet 2021, 269). По същото време се развила и практиката подобни висулки да бъдат прихващани и към нашийниците на други животни, предимно на

[4] Тук представям миниатюра от ръкопис от около 1260 г., съхраняван в Общинската библиотека в Камбре (Bibliothèque municipale de Cambrai, Ms 422, Fol. 18v), за който е изяснено, че е послужил като прототип при създаването на рисунката от ръкописа от Мец, ползван от Форер.

[5] Грешно отпечатана в тетрадка 9, след с. 358.

кучетата, а в някои случаи те служели дори и като декоративни аксесоари към роклите на дамите; били монтирани също и към други предмети.

Оформянето на тези висулки, декориращи конските сбруи като триъгълни щитове и насищането на фоновите им полета с цветни емайли, се развило в мода в Западна Европа към края на XIII в., която била популярна до края на следващия XIV в. (Thuaudet 2021, 273)[6], за което свидетелстват впрочем и многобройни произведения на изящното изкуство от това време (обр. 7 – 8). Към края на XIV в. употребата на тези висулки, които впрочем били произвеждани с разнообразни форми, все повече намалявала, за да бъде изоставена изглежда към началото на XVI в. (Hablot 2017, 116). С подобни декорации били снабдявани сбруите на конете на владетелските вестоносци и на другите им служители (Hablot 2017, 116), а също и на хора, принадлежащи към всички класи на обществото – благородници, епископи, буржоа, занаятчии, дори и селяни (Thuaudet 2021, 269). Тази им масова употреба обяснява впрочем и многобройните им находки, надхвърлящи днес няколко хиляди броя, повечето от които са концентрирани изключително в южните дялове на британските острови и в Централна Европа (Webley 2023, 91). По разбираеми причини, ползваните от членовете на последните три съсловия подобни специфични украси и знаци, указващи може би нечие притежание, били обичайно псевдохералдични изображения.

Производителите на богатите апликации за конските сбруи през Средновековието не били обособени в самостоятелни гилдии. Това били златари, умеещи да работят изключително с цветни метали, от които произвеждали най-различни изделия, между които били и интересуващите ни висулки с хералдични изображения, обогатени с цветни емайли[7]. Названията на интересуващите ни изделия били разнообразни. Възприетото в последните години от някои изследователи обобщаващо ги название *вервел/вервели* (*vervelle/vervelles*) е оспорено справедливо от Оливие Тюоде, който убедително доказва, че то било употребявано единствено за пръстените, декорирани с гербове и емайли, предназначени за привързване към крачетата на ловните птици (Thuaudet 2021, 273 – 274). В Южна Франция и на Иберийския полуостров висулките от конските сбруи с представени върху тях хералдични знаци били наричани най-често „знаци“ (пров. *senals*, каст. *señales*, катал. *senyals*; Giese 1932, 394 – 395), а в Северна Франция – просто висулки (*pendants/pendans*). Тези специфични предметчета били наричани висулки и в Англия, където изглежда били заимствани от Франция, тъй като през периода английските крале владеели значителни френски територии, а английското благородническо съсловие произлизало или от големите френски родове, или в една немалка част било поне сродено с тях.

Как тези несъмнено западни висулки с лъвски изображения попаднали в Търново? Всяка изказана хипотеза би била малко или много спекулативна. Освен с обяснения за пренасянето им от западни жители, преминали по един или по друг повод през града, или с изказаното от мен преди години предположение, че те били произвеждани от западни майстори, живеещи в Търново, смятам, че не бива да се изключва и възможността те да са достигнали до нашите земи и по търговски път. Все пак трябва да се знае, че дори на Запад лъвските изображе-

[6] Близки хронологични граници за модата в употребата им (ок. 1290 – ок. 1350 г.) дава и Джон Бейкър (Baker 2017, 28); в друга, малко по-ранна своя работа въпросният автор дава малко по-широки граници за тази мода: ок. 1280 – ок. 1350 г. (Baker 2015, 6).

[7] Ник Грифитс предполага, че производителите им биха могли да бъдат пътуващи занаятчии – леяри, медникари или производители на пръстени, които след изработването на отливките и гравировката на изображенията върху тях ги давали на емайльори за полагане на емайла (Griffiths 1995, 63). Прочитът на френските документи от епохата обаче дава добро указание за това, че те били произвеждани от златарите (виж: например у Texier 1857, 448 – 449, рубриката *Boutons*, но и на много други места в този труд).

Обр. 7. Акваманила (каничка за ритуално измиване на ръцете) от края на XIII – началото на XIV в., изработена в Долна Саксония от бронз чрез отливане под формата на коронован конник. Добре се вижда гръдният седлови ремък, украсен с клатещи се висулки, оформени като триъгълни щитове, прихванати с шарнирни връзки към придържащите ги метални елементи, фиксирани към ремъка. Съдът е продаден на търг на 22 октомври 2024 г. от аукционна къща „Il Ponte" в Милано (Il Ponte 2024, Lot 79). Тя е подобна на съхраняваната в Националния музей Барджело във Флоренция акваманила с инв. № 329 C (по Strozzi 1989, 312 – 313)

Fig. 7. Aquamanile (a jug for ritual hand washing) from the late 13th – early 14th c., made in Lower Saxony from bronze by casting in the form of a crowned horseman. The chest saddle strap is clearly visible and is decorated with dangling pendants shaped like triangular shields that are attached with hinged connections to the metal elements holding them. The vessel was sold at auction on October 22, 2024 by the auction house "Il Ponte" in Milan (Il Ponte 2024, Lot 79). It is similar to the aquamanile kept in the National Museum of the Bargello in Florence, Inv. No. 329 C (after Strozzi 1989, 312 – 313)

Обр. 8. Изображение на конник, представен в долния десен ъгъл на пазената в съкровищницата на Херефордската катедрала (Западна Англия) карта на света (Mappa Mundi), създадена около 1300 г. На гръдния седлови ремък са представени висулки, оформени като триъгълни щитове, редуващи се с малки сферични камбанки, каквито още от Античността, а в някои райони на Европа и до днес, играели ролята на амулети (Снимка: Н. Марков)

Fig. 8. Image of a horseman presented in the lower right corner of the world map (Mappa Mundi) kept in the treasury of the Hereford Cathedral (West England), created ca. 1300 AD. On the chest strap of the saddle there are pendants shaped like triangular shields, alternating with small spherical bells that since Antiquity and in some regions of Europe to this day have played the role of amulets (Photo: N. Markov)

Обр. 9. Изображения на хералдично изправени лъвове върху щитовете на светци-войни от Балканите, всичките от периода XIII – XIV в.: a. Мозаечна икона на Св. Димитър, изработена в Константинопол и съхранявана днес в градския музей в Сасоферато, Италия (по Durand 2004, 231); b. Лъв върху щита на Св. Теодор Тирон от наоса на църквата „Св. Богородица" на манастира в Матейче, Северна Македония (по Ѓорѓиевски 2010, 210); c. Лъв върху щита на светец-войн от църква № X от Трапезица, Велико Търново (по Косева-Тотева 2016, II, 43-№ 14.4; Димов 1915, 139)

Fig. 9. Images of heraldically upright lions on the shields of warrior saints from the Balkans, all dated to the 13th – 14th c.: a. Mosaic icon of St. Demetrius, made in Constantinople and now kept in the city museum in Sassoferrato, Italy (after Durand 2004, 231); b. Lion on the shield of St. Theodore Tyrone from the nave of the church of the "Mother of God" of the monastery in Matejče, North Macedonia (after Ѓорѓиевски 2010, 210); c. Lion on the shield of a warrior saint from church No. X of Trapezitsa, Veliko Tarnovo (after Косева-Тотева 2016, II, 43-№ 14.4; Димов 1915, 139)

Обр. 10. Фреска от църквата „Св. Димитър" в Солун, датирана към VIII – IX в., представяща влизането на император Юстиниан II в града през 688 г. (по Sakellariou 1983, 251, fig. 175)

Fig. 10. Fresco from the church of St. Demetrius in Thessaloniki, dated to the 8th – 9th c., depicting the entry of Emperor Justinian II into the city in 688 AD (after Sakellariou 1983, 251, fig. 175)

ния върху тези висулки обичайно били лишени от каквато и да е хералдична стойност (Baker 2017, 37). Поради това в балканска, респективно в българска среда, те биха могли лесно да бъдат преосмислени и възприемани с тяхната символна християнска стойност на божествени предпазни средства[8]. Та нима върху значителен брой от църковните фрески от епохата светците-войни не били представяни с щитове, декорирани именно с хералдично изправени лъвове (обр. 9; Ѓорѓиевски 2010, 203 – 204, 210; Марков 2006, 42 – 43, обр. 3 – 4)[9]? Освен това традициите за украсяване на конските сбруи на Балканите през Средновековието с подобни висулки с апотропеен характер били твърде стари. За това свидетелства например

[8] За образа на лъва като християнски магично-предпазен символ е писано много. На български по темата може да се прочете накратко у Марков 2006, 35 – 42.

[9] Останките от фреските на църквица № X от Трапезица, разкрити при разкопките от 1900 г., в една от които се виждат краката на военен, подпрян на щит с представен върху него лъв, е интерпретирана без никакви мотиви още през 1915 г. от изследователя им – художника Васил Димов, като „болярска фигура" (Димов 1915, 139). Днес се приема основателно, че в стенописа е бил представен светец-войн (Косева-Тотева 2016, I, 136). Освен това щитът е свързан композиционно с фигурата отляво, от която обаче е запазено твърде малко. За лъва (бял лъв на син фон) върху щита от мозаечната икона от градския музей в Сасоферато днес е оспорено по-старото предположение, че може би възпроизвежда герба на притежателя на иконата през XV в. Николо Пероти (Durand 2004, 232).

Обр. 11. Фреска от църквата „Богородица Панагия" в с. Платания (Крит) от първата третина на XIV в., представяща Св. Георги като конник (по Schmidt 2019, 109, Abb. 16)

Fig. 11. Fresco from the church of the Virgin Mary Panagia in the village of Platania (Crete) from the first third of the 14th c., depicting St. George as a horseman (after Schmidt 2019, 109, Abb. 16)

изображението на византийския император Юстиниан II, влизащ в Тесалоники през 688 г. след отблъскването на аваро-славянското нашествие над града от фреска, намерена при разчистването на опожарения през 1917 г. храм „Св. Димитър" в Солун (обр. 10). Върху тази фреска, датирана най-общо към VIII – IX в., седловите ремъци на коня на императора са украсени с висулки, между които прави впечатление лунулата от гръдния ремък, за каквито висулки впрочем и до днес у нас се вярва, че имат магично-предпазна стойност. Друга фреска, този път от църквата „Богородица Панагия" в с. Платания (Крит) от първата третина на XIV в., представя ремъците от оглавника – както и гръдните, така и задните седлови ремъци на коня, язден от Св. Георги, украсени с висулки, оформени като многосъставни кръстове (обр. 11). С голяма вероятност след издирването и събирането на други подобни балкански изображения от епохата ще бъдат намерени и много други варианти на висулките, декориращи конските сбруи, за които се вярвало, че имат и магично-предпазна стойност[10]. Освен това проучването им със сигурност ще даде и различен поглед върху произхода и развитието през Средновековието на висулките от конските сбруи от Западна Европа, тъй като нито един от съвременните им изследователи не се постарал да направи връзка между тях и онези, ползвани от източните християни, в това число и от българите.

[10] Съвсем кратки бележки за фрагменти от няколко подобни висулки могат да се прочетат у Рабовянов 2015, 229 – 231.

Цитирана литература/References

Александрова 2005: С. Александрова. Неизвестен медальон с изображение на грифон от търновската църква „Св. 40 мъченици". – В: К. Попконстантинов, Б. Борисов, Р. Костова (ред.). Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Материали от юбилейната международна научна конференция, посветена на 80-годишнината от рождението на проф. д.и.н. Станчо Ваклинов, Велико Търново 18 – 20 май 2001 г. Велико Търново, 2005, 429 – 437. [Aleksandrova 2005: S. Aleksandrova. Neizvesten medalyon s izobrazhenie na grifon ot tarnovskata tsarkva „Sv. 40 machenitsi". – V: K. Popkonstantinov, B. Borisov, R. Kostova (red.). Prof. d.i.n. Stancho Vaklinov i srednovekovnata balgarska kultura. Materiali ot yubileynata mezhdunarodna nauchna konferentsiya, posvetena na 80-godishninata ot rozhdenieto na prof. d.i.n. Stancho Vaklinov, Veliko Tarnovo 18 – 20 may 2001 g. Veliko Tarnovo, 2005, 429 – 437]

Ваклинова 1975: М. Ваклинова. Медальон с лъвове от Велико Търново. – Векове, 6, 1975, 69 – 70. [Vaklinova 1975: M. Vaklinova. Medalyon s lavove ot Veliko Tarnovo. – Vekove, 6, 1975, 69 – 70]

Войников 2009: И. Войников. История на българските държавни символи. София, 2009. [Voynikov 2009: I. Voynikov. Istoriya na balgarskite darzhavni simvoli. Sofiya, 2009]

Ѓорѓиевски 2010: Д. Ѓорѓиевски. Идентификација на светите воини во манастирот Матејче. – Патримониум. МК. Списание за културното наследство – споменици, реставрација, музеи, 7 – 8, 2010, 197 – 216. [Ǵorǵievski 2010: D. Ǵorǵievski. Identifikacija na svetite voini vo manastirot Matejče. – Patrimonium. MK. Spisanie za kulturnoto nasledstvo – spomenici, restavracija, muzei, 7 – 8, 2010, 197 – 216]

Димов 1915: В. Димов. Разкопките на Трапезица в Търново. – Известия на Българското археологическо дружество, V, 1915, 112 – 176. [Dimov 1915: V. Dimov. Razkopkite na Trapezitsa v Tarnovo. – Izvestiya na Balgarskoto arheologichesko druzhestvo, V, 1915, 112 – 176]

Иванова 2020: Д. Иванова. Българските средновековни гербове. В търсене на действителното сред легендарното. – Мартенски студентски четения, 6, 2020, 151 – 184. [Ivanova 2020: D. Ivanova. Balgarskite srednovekovni gerbove. V tarsene na deystvitelnoto sred legendarnoto. – Martenski studentski cheteniya, 6, 2020, 151 – 184]

Косева-Тотева 2016: Д. Косева-Тотева. Стенописи от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново, Т. I – II. Велико Търново, 2016. [Koseva-Toteva 2016: D. Koseva-Toteva. Stenopisi ot arheologicheskite razkopki na srednovekovnata balgarska stolitsa Tarnovo, T. I – II. Veliko Tarnovo, 2016]

Лазаренко 2005: И. Лазаренко. Средновековна хералдична апликация от Варна. – В: К. Попконстантинов, Б. Борисов, Р. Костова (ред.). Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Материали от юбилейната международна научна конференция, посветена на 80-годишнината от рождението на проф. д.и.н. Станчо Ваклинов, Велико Търново 18 – 20 май 2001 г. Велико Търново, 2005, 438 – 445. [Lazarenko 2005: I. Lazarenko. Srednovekovna heraldichna aplikatsiya ot Varna. – V: K. Popkonstantinov, B. Borisov, R. Kostova (red.). Prof. d.i.n. Stancho Vaklinov i srednovekovnata balgarska kultura. Materiali ot yubileynata mezhdunarodna nauchna konferentsiya, posvetena na 80-godishninata ot rozhdenieto na prof. d.i.n. Stancho Vaklinov, Veliko Tarnovo 18 – 20 may 2001 g. Veliko Tarnovo, 2005, 438 – 445]

Марков 1995: Н. Марков. Един нов медальон с изображение на лъв от Търновско. – Археология, 1, 1995, 41 – 46. [Markov 1995: N. Markov. Edin nov medalyon s izobrazhenie na lav ot Tarnovsko. – Arheologiya, 1, 1995, 41 – 46]

Марков 2006: Н. Марков. Християнската символика. София, 2006. [Markov 2006: N. Markov. Hristiyanskata simvolika. Sofiya, 2006]

Мошев 2007: А. Мошев. Средновековни метални изделия с хералдически изображения, открити на територията на България (опит за обобщение). – Минало, 3, 2007, 7 – 15. [Moshev 2007: A. Moshev. Srednovekovni metalni izdeliya s heraldicheski izobrazheniya, otkriti na teritoriyata na Balgariya (opit za obobshtenie). – Minalo, 3, 2007, 7 – 15]

Овчаров 2000: Н. Овчаров. Рицарски хералдични украси от XIII – XV век. – Археология, 1 – 2, 2000, 60 – 65. [Ovcharov 2000: N. Ovcharov. Ritsarski heraldichni ukrasi ot XIII – XV vek. – Arheologiya, 1 – 2, 2000, 60 – 65]

Попов 2013: Ст. Попов. Позлатена бронзова висулка с герб. – Българска историческа библиотека, 1, 2013, 2 – 9. [Popov 2013: Pozlatena bronzova visulka s gerb. – Balgarska istoricheska biblioteka, 1, 2013, 2 – 9]

Рабовянов 2015: Д. Рабовянов. Археологически проучвания в южния сектор на Трапезица, Т. 1. Средновековният град. Велико Търново, 2015. [Rabovyanov 2015: D. Rabovyanov. Arheologicheski prouchvaniya v yuzhniya sector na Trapezitsa, T. 1. Srednovekovniyat grad. Veliko Tarnovo, 2015]

Робов 2008: М. Робов. Сектор Югоизточен. – В: Здр. Димитров (ред.) Българска археология 2008. Каталог към изложба. София, 2008, 86 – 87. [Robov 2008: M. Robov. Sektor Yugoiztochen. – V: Zdr. Dimitrov (red.).

Balgarska arheologiya 2008. Katalog kam izlozhba. Sofiya, 2008, 86 – 87]

Ashley 2002: St. Ashley. Medieval Armorial Horse Furniture in Norfolk. Norfolk, 2002.

Baker 2015: J. Baker. The earliest armorial harness pendants. – The Coat of Arms. The journal of the Heraldry Society. Third series, XI.1, 2015, 1 – 24.

Baker 2017: J. Baker. Harness pendants and the rise of armory. – In: D. Bates, E. D'Angelo, E. van Houts (eds.). People, Texts and Artefacts. Cultural Transmission in the Medieval Norman Worlds. London, 2017, 17 – 45.

Durand 2004: J. Durand. Mosaic Icon with Saint Demetrios and Reliquary. – In: H. C. Evans (ed.). Byzantium. Faith and Power (1261 – 1557). New York, 2004, 231 – 233.

Forrer 1900 – 1902: R. Forrer**.** Studienmaterial zur Geschichte der Mittelalterwaffen: 11. Federzeichnungen aus der Metzer «Apocalipse en latin» des XIII. Jahrhunderts. – Zeitschrift für Historische Waffenkunde, 2.11, 1900 – 1902, 404 – 406.

Giese 1932: W. Giese. Waffen nach den provenzialischen Epen und Chroniken des XII. und XIII. Jahrhunderts. – Zeitschrift für Romanische Philologie, 52, 1932, 351 – 405.

Griffiths 1995: N. Griffiths. Harness pendants and associated fittings. – In: J. Clark (ed.). The Medieval Horse and its Equipment c. 1150 – c. 1450. (Medieval finds from excavations in London, 5). London, 1995, 61 – 71.

Hablot 2017: L. Hablot. Le cheval et l'emblématique au Moyen Âge. – In: É. Lorans (ed.). Le cheval au Moyen Âge. Tours, 2017, 113 – 127.

Il Ponte 2024: Il Ponte. Casa d'aste dal 1974, Lot 79 (https://www.invaluable.com/auction-lot/antique-bronze-water-tree-in-the-form-of-knight-o-79-c-a8d4128a0b?srsltid=AfmBOopHCHrMyrta3agXlNpcn6YC_eHW4cvRKlHzy_qz8VGgNcm09SRN; Last visited on November 4th, 2025)

Sakellariou 1983: M. B. Sakellariou (ed.). Macedonia. 4000 Years of Greek History and Civilization. Athens, 1983.

Schmidt 2019: J. Schmidt. Darstellungen von Schmuck in der spätbyzantinischen Wandmalerei Kretas. – In: A. Bosselmann-Ruickbie (ed.). New Research on Late Byzantine Goldsmiths' Works (13th – 15th Centuries). Mainz, 2019, 97 – 114.

Strozzi 1989: B. P. Strozzi. [№] 102. Acquamanile. – In: Arti del Medio evo e de Rinascimento. Omaggio ai Carrand 1889 – 1989. Firenze, 1989, 312 – 313.

Texier 1857: J. Texier. Dictionnaire d'orfèvrerie, de gravure et de ciselure chrétiennes, ou de la mise en œuvre artistique des métaux, des émaux et des pierreries. Paris, 1857.

Thuaudet 2021: O. Thuaudet. De senals e de cascavels. Orner le harnachement des équidés à la fin du Moyen Âge (XIIIe – XVe siècle) dans le Sud-Est de la France. – In: S. Raux (ed.). Les modes de transport dans l'Antiquité et au Moyen Âge. Mobiliers d'équipement et d'entretien des véhicules terrestres, fluviaux et maritimes. Actes des Rencontres internationales Instrumentum. Arles (FR, Bouches-du-Rhône) les 14 – 16 juin 2017. Drémil-Lafage, 2021, 265 – 282.

Webley 2023: R. Webley. It Depends: The Use of Harness Pendants in Medieval Europe. – In: J. Sawicki, M. Lewis, M. Vargha (eds.). A United Europe of Things: Portable Material Culture across Medieval Europe. Springer Cham, 2023, 89 – 95.

BRIEF NOTES ON MEDIEVAL ENAMEL MEDALLIONS FROM VELIKO TARNOVO REGION, BULGARIA

Nikolay Markov

National History Museum, 16 Vitoshko lale Str., 1404 Boyana, Sofia, Bulgaria; markovn@abv.bg

SUMMARY

This paper attempts to clarify the functions of two already published medieval medallions with heraldic lion images, highlighted with enamel backgrounds, found in Veliko Tarnovo region, Bulgaria. The first artifact is today part of the collection of the National History Museum (Inv. No. 30 837), and the second is part of the collection of the National Archaeological Institute with Museum at BAS (Inv. No. 2230). For this purpose, they are compared with numerous similar items found in Western Europe. As a result, the assumption was reached that most likely the medallions under consideration were part of the decoration of horse harnesses. It is suggested that they most likely came to Tarnovo through trade, but the possibility that they were brought by Westerners who passed through our lands or even that they were produced by Western craftsmen living in Tarnovo is not excluded. It is assumed that in the Balkans, or rather in a Bulgarian cultural milieu, these and other similar Western pendants could have been perceived not as heraldic signs, but as Christian amulets, which would have made them acceptable to local inhabitants.

Keywords: lions, medallions, Middle Ages, horses, decoration, coat of arms

ГЛАЗИРАНА КЕРАМИКА СЪС СГРАФИТО УКРАСА ОТ ПОДГЛАЗУРНИ МОНОГРАМИ ОТ СРЕДНОВЕКОВНИЯ БЪЛГАРСКИ ГРАД ЧЕРВЕН

Георги Сенгалевич

Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, ул. „Съборна" № 2, София 1000, България; Софийски университет „Св. Климент Охридски", бул. „Цар Освободител" № 15, София 1504, България; g.sengalevich@gmail.com

ABSTRACT

This paper presents a mostly unpublished collection of eight glazed ceramic vessels with monograms that were obtained during the archaeological research at Cherven. Two of them are decorated with a previously unknown bar-shaped monogram that could be deciphered as the high ecclesiastical rank 'metropolitan'. Another set is marked with a similar, though more complex monogram that probably denotes the rank 'protokeliot'. The concentration of the unearthed vessels in the premises along the western and northern fortification walls of Cherven's citadel could serve as further evidence for the existence of a monastery organized around church No. 2 that could have doubled as the residence of Cherven's metropolitan bishops. Apart from a single Byzantine import, the presented collection of glazed vessels with monograms fits rather well into the characteristic features of *Bulgarian Monogram Ware*.

Keywords: Cherven, Elaborate Incised Ware, Bulgarian Monogram Ware, monograms, metropolitan bishop, protokeliot

Средновековният Червен, разположен върху скалисто възвишение в каньона на р. Черни Лом, е един от основните градски центрове на Второто българско царство. За първи път името „Червен" се среща в Българската апокрифна летопис от XI в., като по-късно се споменава във връзка с похода на Михаил Глава Тарханиот срещу България през 1279 г., а също в Бориловия синодик и житието на Св. Теодосий Търновски от патриарх Калист (Костова 2014, 521). Не е особено ясно мястото на града в административната структура на Второто българско царство, но известна светлина все пак хвърлят множеството (вече над 95) епиграфски паметници, станали достояние на науката в резултат на многогодишните проучвания под ръководството на цяла плеяда български археолози и медиевисти, сред които водеща роля имат В. Димова и Ст. Йорданов (Йорданов 2011, 10 – 30). Изследвани от Н. Ангелов, Ст. Смядовски, К. Хаджиев, К. Попконстантинов, надписите – както официални и с калиграфско оформление, представителни за развития лигатурен стил от XIII – XIV в., така и графити, издраскани от жителите и посетителите на Червен, дават богата информация за високия статут на града, за мирогледа и вярванията на средновековния човек. Съобразно съдържанието им се разграничават както ктиторски и възпоменателни (надгробни), така и надписи с

приписков характер и автографи (Хаджиев 2010, 150). Откриват се изписани върху разнообразен материал: каменни блокове от зидарията на различни сгради, елементи от архитектурната декорация и фрагменти от стенната живопис на църквите, надгробни паметници, а също и върху керамични съдове – като графити, оставени от собствениците им (обикновено по дъната) или като подглазурни надписи, гравирани в процеса на производство на глазираната керамика със сграфито украса (Ангелов 1985, 236 – 272).

Появата на подглазурни монограми и съкращения от други видове в украсата на глазираната керамика през Средновековието е явление с надрегионално значение, което отразява мощното влияние на византийската култура в Източното Средиземноморие. Най-ранното по-масово проявление на тази „мода" през XIII в. се наблюдава върху съдове, числящи се към глазираната керамика от „семейството на Зевксип" (Sengalevich 2024, 775 – 782). Към началото на XIV в. монограмите стават характерен декоративен мотив за византийската луксозна керамична група, обозначавана като *Elaborate Incised Ware* (обр. 1), разпространена основно по бреговете на Черно море (Sengalevich 2021b, 921 – 924). В хода на XIV и XV в. местни производства на сграфито керамика с монограми възникват и в средновековна България (Алексиев 1980, 443 – 450; Робов 1985, 395 – 403; Sengalevich 2020, 185 – 208), както и в кримското княжество Теодоро (Мыц 1991, 183 – 186; Мыц 2005, 294 – 296; Залесская 2011, 218 – 220, 452 – 456). Колекцията от осем такива трапезни съда в един от големите градове и митрополитски центрове на Второто българско царство – Червен, до момента е в голямата си част непубликувана и неизследвана[1]. Въз основа на надписите съдовете могат да се класифицират в четири отделни типа. Някои от тях нямат аналог сред образците от други средновековни центрове, включително столицата Търново, и свидетелстват за наличието на местно производство на сграфито керамика с монограми. В същото време други единични образци могат да бъдат определени като вносни.

I. Византийската *Elaborate Incised Ware*

Сграфито керамика със съкращения „Михаил"

За един глазиран керамичен съд с гръцки надпис (обр. 2: 1) може със сигурност да се твърди, че е византийски внос, попаднал в Червен в резултат на контактите между града и Черноморското крайбрежие. По своите характеристики образецът изцяло се вписва в късновизантийската *Elaborate Incised Ware*. Съдовете от тази керамична група – предимно купи с високо конусовидно столче и полусферично тяло, и камбановидни чаши с плоско дъно и стъпаловидно столче, се характеризират с малки размери, много добри технологични характеристики, цялостно покритие от бяла ангоба и светла (бледожълта или бледозелена) глазура по вътрешната повърхност и частично покритие с ангоба и най-често зелена глазура отвън. Отличават се с монохромност, като най-характерна за групата е украсата от врязани или отнети от фона в техника *champlevé* монограми, кръстове, шах-мат и ред други геометрични, растителни и по-рядко зооморфни или антропоморфни орнаменти, организирани в сложни композиции: медальони, розети, палмети, звезди, плетеници и др., разположени върху дъната на съдовете или „висящи" от устийния ръб (Rice 1930, 60 – 79; François 2003, 153 – 159; Манолова-Войкова 2023, 83 – 90).

Образецът от Червен представлява камбановидна чаша. Тези тънкостенни съдове биха могли да бъдат разглеждани и като купи, но предвид по-затворената им форма, по-малките размери (с диаметри при дъното около 5 см и при устието около 10 – 15 см) и удобната за зах-

[1]Изказвам специална благодарност на покойния Ст. Йорданов и на Св. Великова от РИМ–Русе за предоставената ми възможност да работя с представените тук материали.

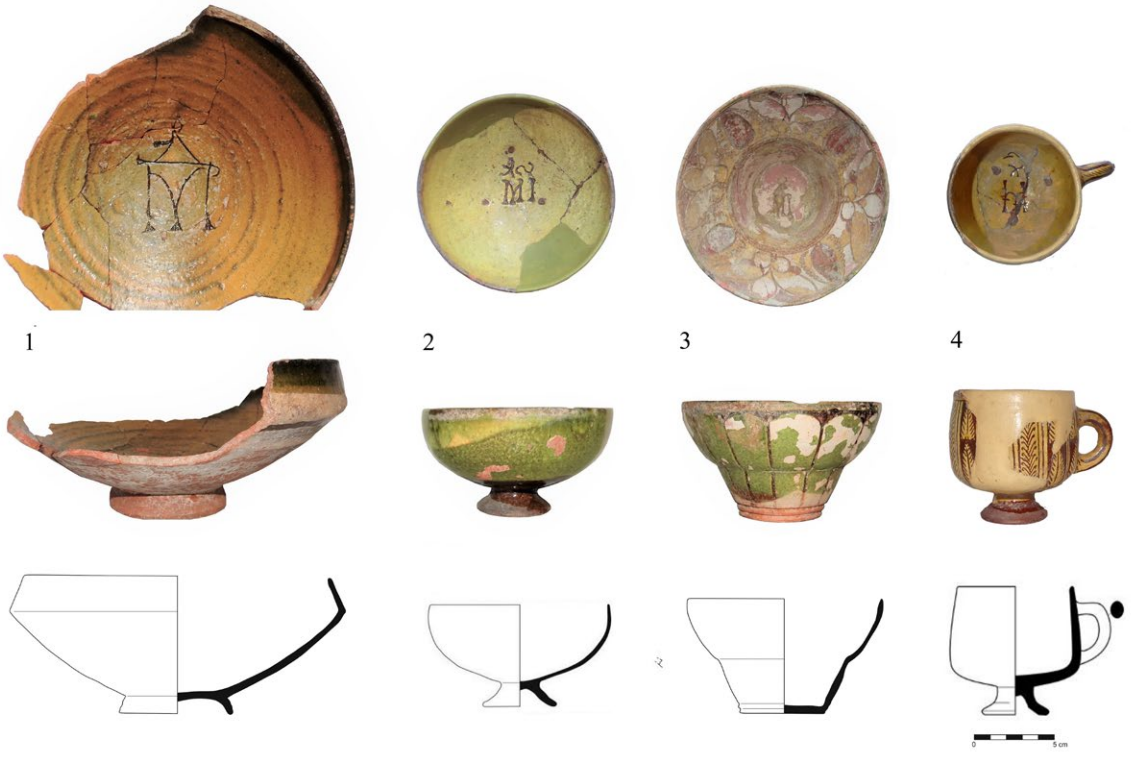

Обр. 1. Основни форми на византийската Elaborate Incised Ware: 1. Паница с монограм „Продромос" от Кастрици; 2. Купа със съкращение „Михаил" от Варна; 3. Камбановидна чаша с „Михаил" от Варна; 4. Цилиндрична чаша с „Михаил" от Варна (Sengalevich 2020, 187, fig. 2)

Fig. 1. Basic shapes of Byzantine Elaborate Incised Ware: 1. Plate with a monogram 'Prodromos' from Kastritsi; 2. Bowl with an abbreviation of the name 'Michael' from Varna; 3. Bell-shaped cup with 'Michael' from Varna; 4. Cylindrical cup with 'Michael' from Varna (Sengalevich 2020, 187, fig. 2)

ващане с ръка долна половина е по-вероятно да са ползвани именно като чаши. Характеризират се с удебелено плоско дъно, ниско стъпаловидно столче, конусовидна долна половина и полусферично извита горна част, завършваща с право и неразчленено устие (обр. 1: 3). Освен при формата на тези съдове, стандартизация се наблюдава и по отношение на украсата им. Тя е съставена най-често от две окръжности, нанесени отвътре върху прехода между коничната и полусферичната части на чашите, като под долната окръжност обикновено е врязана начупена вълниста линия, а над горната върху сферично извитата горна половина в концентричен пояс е нанесена сложна и елегантна флорална или геометрична украса. Отвън украсата също е стандартна, във вид на арковиден пояс, чийто прави вертикални линии започват над стъпаловидното столче и сключват дъги под устието. Образецът от Червен е изработен от фина розова глина и е с покритие от бяла ангоба и бледа жълто-зелена глазура отвътре. Отвън, където личи част от врязана арковидна украса, глазурата е тъмнозелена. Подглазурният надпис е врязан приблизително в центъра на дъното отвътре и представлява съкращение на името „Михаил" във вид на суспензия, съставена от първите три букви: ΜΙΧ(ΑΗΛ), при което Χ е изписана *adscriptum*. Буквата Μ е с начертание от две прави, леко наклонени надясно странични хасти-крачета, под чиито горни краища към средата на буквата се спускат две къси дъги, които от мястото на засичането им се сливат в трето вертикално краче, достигащо до реда. Този облик на Μ, освен в ръкописите, е широко разпространен и във византийското епиграфско писмо (Rhoby 2014, BG3, BG4, GR11, GR43, GR65, GR76, GR87, GR94, GR107,

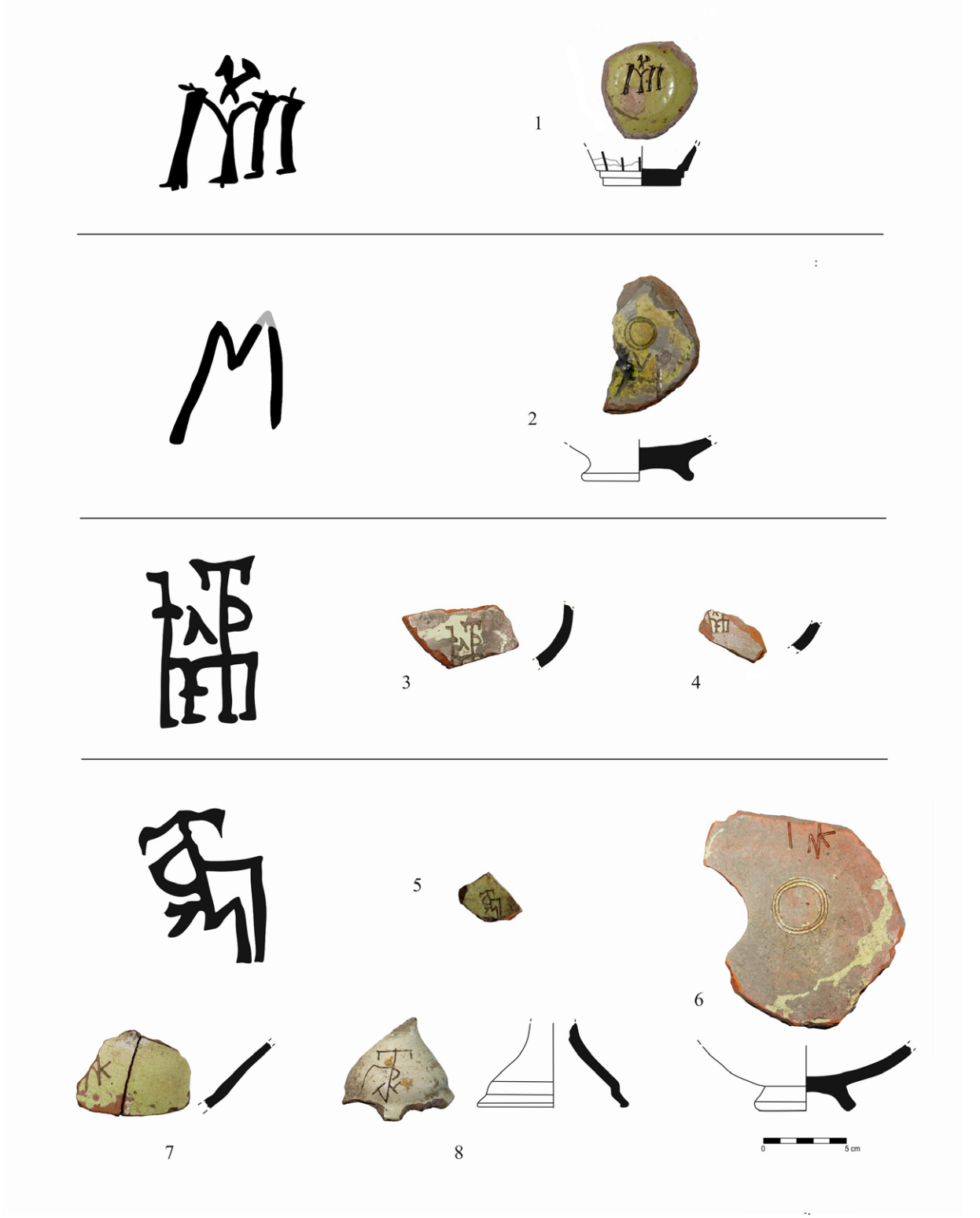

Обр. 2. Глазирана керамика със сграфито украса от подглазурни монограми от Червен: 1. Камбановидна чаша със съкращение „Михаил"; 2. Паница с емблема на Св. 40 мъченици; 3 – 4. Купи с монограми на Червенския митрополит; 5 – 8. Образци с монограми, съставени от буквите **Κ**, **Λ**, **Π**, **ρ**, **Τ** *(Автор: Г. Сенгалевич)*

Fig. 2. Glazed ceramics with sgraffito decoration of underglaze monograms from Cherven: 1. Bell-shaped cup with an abbreviation of the name 'Michael'; 2. Plate with an emblem of the Holy 40 Martyrs; 3 – 4. Bowls with monograms of the metropolitan bishop of Cherven; 5 – 8. Samples with monograms composed of the letters **Κ**, **Λ**, **Π**, **ρ**, **Τ** *(Author: G. Sengalevich)*

GR110, GR112, GR128, TR14, TR55, TR58, TR62, TR68, TR77, AddI3, AddI16). Среща се и при други подглазурни монограми от сграфито керамиката. Буквата I, изписана отдясно на M, представлява вертикална хаста с височината на първата буква, чийто горен край е леко извит надясно. Третата буква X като цяло се характеризира с по-малки размери, защото е изписана надредно над M. Съставена е от две пресичащи се диагонално хасти, горните краища на които са удължени с дълги пречупвания встрани и надолу. Характерни за подглазурните надписи върху съдовете от групата *Elaborate Incised Ware* са триъгълните уширения, получени чрез отнемане на широки полета от ангобния фон, и напречните засечки по краищата на хастите, формиращи буквите, каквито се виждат и при съкратения надпис „Михаил“ върху образеца от Червен.

Камбановидните чаши са разпространявани през XIV и първата половина на XV в. на широка територия, из цялото Черноморие и по-рядко в Егея, вероятно посредством особено активните в региона италиански мореплаватели (François 2003, 166). До момента сигурни данни за производството им са налице единствено от проучената в Константинопол грънчарска работилница при метростанция Сиркеджи (Waksman, Girgin 2008, 452, fig. 14 – 15). Известни данни за тяхното производство има и от Варна и Созопол, както и от Крим (Кузев 1975; Манолова-Войкова 2023, 89; Teslenko et al. 2021, 329 – 338). Съкращенията на името „Михаил“ се откриват най-често върху съдове с тази форма. Широкото им разпространение от Родос и Ефес до Крим и Северен Кавказ изключва надписите да са свързани с конкретна личност, като например някой от византийските императори, носещи това име (обр. 3). В този смисъл асоциацията на името със Св. Архангел Михаил изглежда далеч по-логична, особено в контекста на други монограми върху съдове от групата *Elaborate Incised Ware* (Sengalevich 2021a, 165 – 190). Именно това становище застъпват и повечето изследователи (Rice 1930, 75; Papanikola-Bakirtzi 1999, 22; Мыц 2005, 291 – 292; Залесская 2011, 217; Тотев, Плетньов 2011, 93; Сенгалевич 2018, 163 – 164). Остава неясно защо съкращението „Михаил“ е врязано предимно върху камбановидни чаши. Това, от една страна, би могло да е свързано с консумацията на определени напитки, при която врязаното име трябва да осигури благословията и закрилата на Св. Архангел Михаил. От друга, обаче, може да се дължи чисто и просто на „модна“ тенденция съдовете с тази форма да се украсяват най-често с това съкращение. Контекстът на откриване на материалите, включително на тези от българските земи, засега не утвърждава категорично никоя от хипотезите. Камбановидната чаша от Червен е открита извън цитаделата, във Външния град и по-конкретно в района на църква № 10 и квартала, проучен до нея. Един от несебърските образци е намерен в криптата на църквата „Христос Пантократор“ (непубликувани данни), а друг съд произхожда от складовото помещение на манастира „Св. Георги“ при нос Фиолент край Херсонес (Майко 2019, 295). Една камбановидна чаша от Варна е намерена в опожарено жилище, датирано с османски монети на Баязид I (1389 – 1402), а друга от Несебър – в пласт с монети на цар Йоан Александър (1331 – 1371) (Кузев 1974, 164). Образец, открит в Никея, се отнася към първата третина на XIV в. на базата на исторически данни (François 1997, 431 – 432), докато материалите от Крим се датират във втората половина на XIV, и даже в XV в. (Белинский, Масловский 2005, 162; Бочаров, Масловский 2012, 33; Тесленко 2010, 224).

II. Българската група

Сграфито керамика с емблеми на Св. 40 мъченици

За сигурен импорт, но от средновековната българска столица Търново, би могъл да се смята още един червенски образец (обр. 2: 2). С изключение на камбановидната чаша, той,

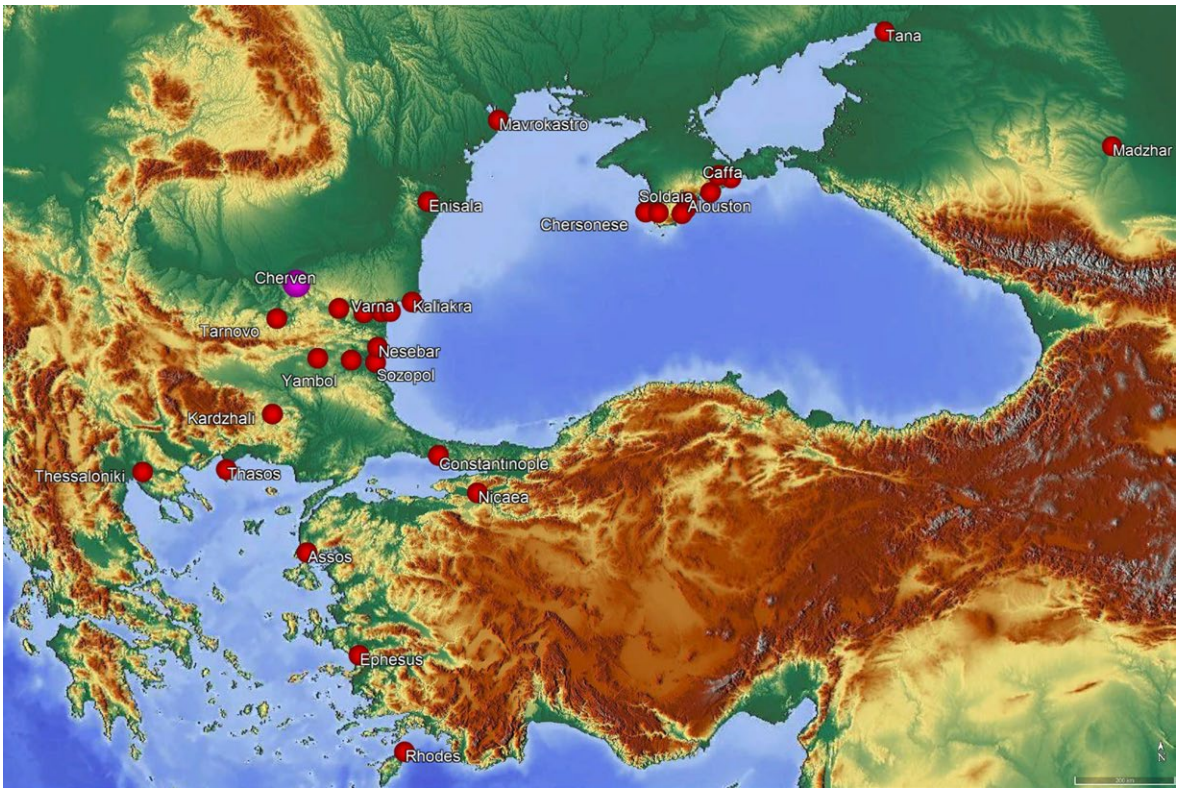

Обр. 3. Разпространение на византийската керамика със съкращения „Михаил" от групата Elaborate Incised Ware с концентрация от Кримския полуостров и от Западното Черноморие: Созопол, Русокастро, Ямбол, Несебър, Варна, Кастрици, Калиакра, Провадия, Шумен, Червен, Търново и Кърджали (Автор: Г. Сенгалевич)

Fig. 3. Distribution of the Byzantine Elaborate Incised Ware with abbreviations of the name 'Michael', with concentration in the Crimea and along the Western Black Sea coast: at Sozopol, Rusokastro, Yambol, Nesebar, Varna, Kastritsi, Kaliakra, Provadia, Shumen, Cherven, Tarnovo, and Kardzhali (Author: G. Sengalevich)

заедно с останалите разглеждани тук съдове от Червен, изцяло се вписва в българската група сграфито керамика с монограми. Характерни за нея са сравнително по-големите размери на съдовете (с диаметри от 25 – 35 см), сред които преобладават дълбоките паници основно с конична и по-рядко с полусферична форма. Те обикновено са монохромни, с глазури, вариращи от безцветни до тъмнозелени, като освен подглазурните надписи, врязани по стените на съдовете близо до периферията им, понякога се наблюдава и допълнителна сграфито украса, най-често във вид на концентрични окръжности върху дъното, стените и устието. Обвързването на надписите (почти изцяло кирилски и доста рядко гръцки) с конкретни, известни от изворите исторически личности, чиито знаци съдовете носят, отличава българската група от синхронната византийска керамика с монограми, спадаща към *Elaborate Incised Ware*. Археологическите контексти на материалите ясно показват връзката на съдове с определени монограми с конкретни комплекси, от чиито обитатели те са били използвани. Така например керамиката с царски монограми произхожда основно от царския дворец в Търново, съдовете с патриаршески монограми – от патриаршията, а тези с митрополитски монограми от Силистра – от района на митрополитския комплекс на средновековния Дръстър. Това на този етап изключва възможността за тяхното свободно циркулиране като търговска стока и употреба от обикновеното население (Sengalevich 2020, 185 – 208).

Въпросният червенски образец с произход от Търново представлява паница с ниско конично столче, формована от неравномерно изпечена до розово-оранжево глина с дребни

примеси слюда и пясък, с покритие от бяла ангоба и бледозелена глазура със зелени и кафяви петна отвътре, където небрежно са врязани две концентрични окръжности и буква **М** с опростено „разкрачено" начертание. То е съставено от две по-дълги странични хасти-крачета, които са леко полегати, наклонени навътре в горната част, откъдето надолу към средата на буквата се спускат две по-къси засрещащи се полегати хасти. Врязването е грубо, несъразмерно и несиметрично. Това начертание на **М** със заострена средна част, с различни вариации, е познато в кирилската палеография още от XI – XII в. (Карский 1979, 195). Сред епиграфските паметници от България се среща в много надписи от XIII – XIV в., характеризиращи се с по-небрежно и непретенциозно изпълнение, като двата Рояшки надписа, Ивановските графити, надписа върху кръста на Георги Тертер, Видинския надгробен надпис на Георги, Боженишкия надпис (Хаджиев 2001, 62, 64, 66, 68, 72, 74). Открива се и в разновременни византийски паметници на гръцката епиграфика (Rhoby 2014, GR10, GR51, GR66, IT7, TR57, UK2, AddII15), които свидетелстват, че това по-опростено начертание няма толкова хронологическа стойност, колкото издава по-небрежни и неумели почерци. В сграфито керамиката с подглазурни монограми подобен „разкрачен" облик на буквата **М** се среща и при други типове от българската група с монограми на цар Йоан Шишман (1371 – 1395) и с митрополитски монограми от Дръстър (Sengalevich 2020, fig. 4b, fig. 7c, d, fig. 9d).

Съдът от Червен следва да се причисли към многобройния и добре известен тип на българската група сграфито керамика с монограми, чиито образци са концентрирани на територията на Великата лавра „Св. 40 мъченици" в Търново (Попов 1984, 31 – 38, 78 – 100). Огромното мнозинство от тези съдове представляват паници, предимно с конична и по-рядко с полусферична форма. Устията им почти винаги са къси и пречупени или извити навътре. Столчетата, където ги има, са ниски, широки и конични. По цялата вътрешна повърхност на паниците и по устията им отвън е нанесено покритие от ангоба и глазура. По отношение на колорита отчетливо преобладава монохромията, като цветът на глазурите варира от безцветен, през бледожълт до наситено зелен. По-рядко се наблюдават допълнително нанесени зелени и кафяви петна като при екземпляра от Червен. Характерна за паниците от типа с буква **М** е допълнително нанесената сграфито украса, която е концентрична, съставена най-често от една, две или три прави линии, врязани върху и под устието отвътре, и от една до три вписани окръжности върху дъното. Буквата **М** в повечето случаи е врязана отвътре върху стените, в пространството между дъното и устието.

В контекста на откритата в Търново керамика с монограми на исторически засвидетелствани личности, буквата **М**, врязана подглазурно върху големия набор съдове, първоначално е разчетена от проучвателите като монограм на цар Михаил III Шишман (1323 – 1330) (Миятев 1967, 7; Георгиева 1974, 66; Попов 1984, 31). М. Робов пръв се усъмнява в тази интерпретация, като аргументирано разяснява, че надписът трябва да се чете като числото 40, и съответно е в пряка връзка с църквата „Св. 40 мъченици" (Робов 1985, 401 – 402). По-късно Н. Овчаров, приемайки четенето като 40, предлага хипотезата за връзка с погребалния обред, според която съдовете са ползвани при помени на 40-ия ден след смъртта (Овчаров 1992, 262 – 263). Наличието на дискусия по този въпрос само по себе си буди недоумение, като се има предвид, че дори в ктиторския надпис на Йоан Асен II (1218 – 1241) върху колоната в храма „Св. 40 мъченици" патронните светци са означени с буква **М** с титла (Попов 1984, 9, 68, обр. 5). По същия начин в контекста на търновската Велика лавра светите 40 Севастийски мъченици са означени в житието на Св. Теодосий Търновски от патриарх Калист (Златарски 1904, 26), а също и в житието на Св. Сава Сръбски от Доментиан (Даничић 1860, 202, 210). Както в гръцката, така и в кирилската палеография за числени знаци служат букви от азбуката

с добавени титли над тях и с точки от двете страни, отделящи ги от останалия текст (Щепкин 1918, 138 – 139; Джурова 1997, 124 – 126). Титли се срещат при доста от подглазурните надписи от типа, като липсват при повечето букви **М** с небрежно изписване подобно на това върху паницата от Червен. Важен аргумент за правилната интерпретация на типа е и високата концентрация на откритите съдове на територията на Великата лавра. Посуда с подглазурно врязани единични букви се открива и при други манастирски комплекси в Търново, а също и в съседна Сърбия (обр. 4). Би могло да се предположи, че врязването на числения знак върху съдовете от манастира „Св. 40 мъченици" служи, от една страна, за благословение на ястията и за предпазване на хранещите се монаси от зловредни влияния, а от друга – като знак за собственост на обителта, и съответно като демонстрация на престиж. В този смисъл буквата **М** със или без титла е както символ на небесните покровители на обителта, така и емблема на самата Велика лавра и нейното братство. От такава „маркировка" може би е имало нужда и по чисто субективни и битови причини. Любопитно е, че именно от Великата лавра произхожда една сграфито паница със спираловиден гръцки надпис, гласящ: „Анатема на този, който пожелае да го открадне" (Popov 1985, 863 – 866). По отношение на хронологията на типа преди всичко трябва да се вземат предвид данните за възникването на манастира около църквата „Св. 40 мъченици" в Търново към средата на XIV в. (Тотев 2001, 39 – 42). Попадането в Червен на съд от посудата на Великата лавра би могло да се дължи както на контакти между светата обител и митрополията в Червен, така и на редица субективни обстоятелства. Червенският образец е открит при проучването на сгради II и III покрай западната крепост-

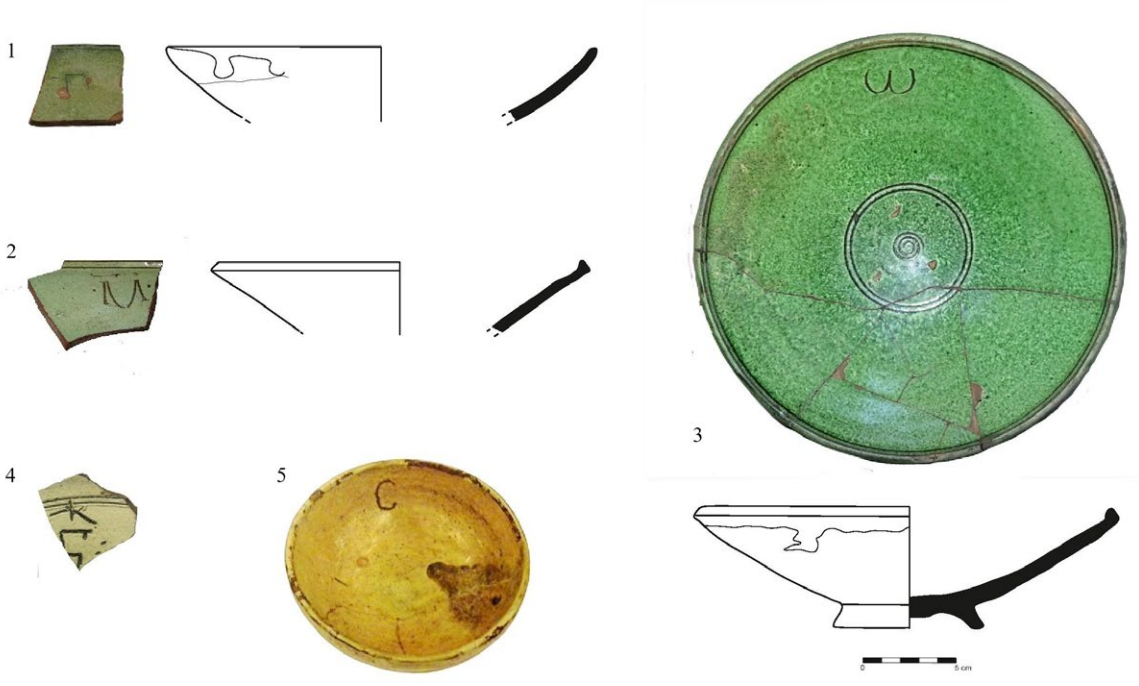

Обр. 4. Керамика с подглазурно врязани букви, свързана с манастирски комплекси: 1. Паница с инициал **П** *от Търново (Царевец – Патриаршия); 2. Паница с числен знак* **М** *– емблема на Св. 40 мъченици (Великата лавра в Търново); 3. Паница с* **Ш** *от Търново (Трапезица – Северен сектор); 4. Паница с* **Б** *от Търново (Трапезица – Югоизточен сектор); 5. Купа с буква* **ć** *от Студеница в Сърбия (Sengalevich 2020, 198, fig. 11)*

Fig. 4. Ceramics with underglaze incised letters related to monastic compounds: 1. Plate with the initial **П** *from Tarnovo (Tsarevets – Patriarchate); 2. Plate with a numeral* **М** *– emblem of the Holy 40 Martyrs (Great Lavra in Tarnovo); 3. Plate with* **Ш** *from Tarnovo (Trapezitsa – Northern sector); 4. Plate with* **Б** *from Tarnovo (Trapezitsa – Southeastern sector); 5. Bowl with the letter* **ć** *from Studenica, Serbia (Sengalevich 2020, 198, fig. 11)*

на стена северно от западната порта на цитаделата (обр. 5: 2), интерпретирани първоначално като „военни“, но преосмислени по-късно от Р. Костова като част от манастирски ансамбъл, формиран около църква № 2 през XIV в. (Костова 2014, 524 – 525).

Сграфито керамика с монограми на Червенския митрополит

Специален интерес представляват два фрагмента от глазирани керамични съдове, за които може да се предположи местно производство. Върху тях подглазурно са врязани монограми, които със запазените си части се допълват добре и могат да се реконструират в пълнота (обр. 2: 3 – 4). Единият надпис е неточно разчетен от Н. Ангелов като името „Михаил“ (Ангелов 1985, 256 – 257). Съдовете са полусферични купи, формовани от характерната за Червен изпечена до оранжево глина с дребни примеси слюда. По вътрешната си повърхност са покрити с бяла ангоба и бледозелена глазура. Монограмите са врязани с широко острие от опитна ръка и се отличават с калиграфско изпълнение. Те са с пръчковидна форма, при която буквите се развиват около дълга вертикална хаста-„пръчка“ (Сенгалевич 2020, 304 – 305). Съставени са от буквите **Λ**, **Μ**, **Π**, **ρ** и **Τ**. Доминираща роля има буквата **Μ**, формирана от две високи странични вертикални хасти-крачета, от средата на които излизат две дъгички, засрещащи се в средното, по-късо вертикално краче, спускащо се до реда. Подобно начертание на **Μ** се среща и при подглазурните монограми на Търновския патриарх Симеон, при монограмите на Никодим, както и при емблемите на Св. 40 мъченици (Sengalevich 2020, fig. 5e, fig. 10). По краищата на буквата допълнително са добавени къси пречупвания и засечки. Къси хоризонтални чертици, изпълняващи чисто декоративна роля, се откриват на места и по дължината на вертикалните хасти на буквата. Тази растителна украса, наподобяваща капки и възелчета, е инспирирана от ръкописното везано писмо (Карский 1979, 238 – 242; Джурова 1997, 127 – 128). Плътно до **Μ** към общата „пръчка“ отдясно е долепена

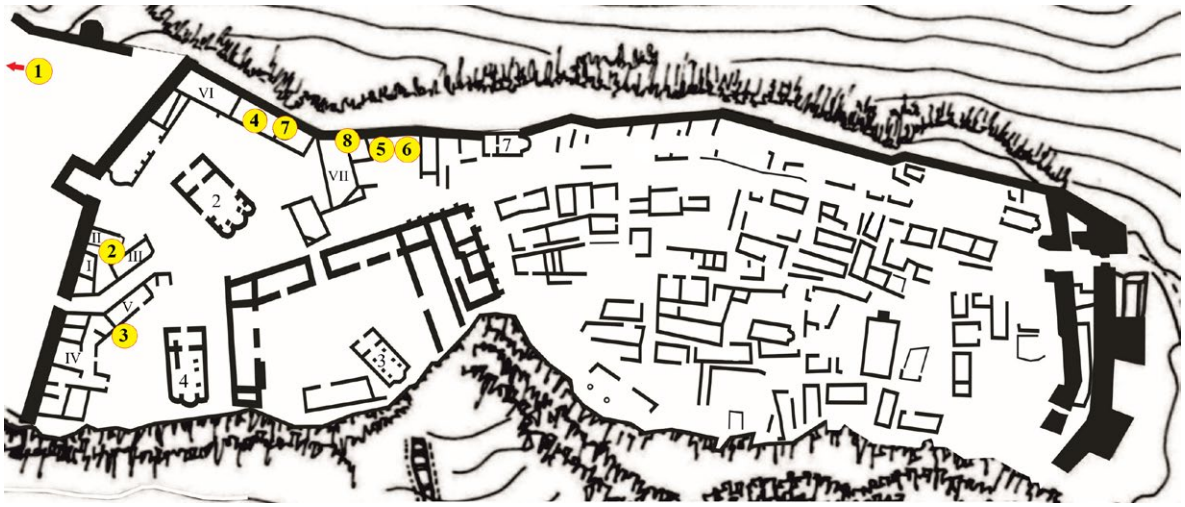

Обр. 5. План на цитаделата на Червен (по Ст. Йорданов) с отбелязани църкви № 2, 3, 4 и 7, сгради I – VII и приблизителните места на намиране на съдовете с монограми: 1. Камбановидна чаша със съкращение „Михаил“; 2. Паница с емблема на Св. 40 мъченици; 3 – 4. Купи с монограми на Червенския митрополит; 5 – 8. Образци с монограми, съставени от буквите **Κ**, **Λ**, **Π**, **ρ**, **Τ** *(Автор: Г. Сенгалевич)*

Fig. 5. Plan of the citadel of Cherven (after St. Yordanov) with the churches Nos. 2, 3, 4, and 7 and buildings I – VII marked, as well as the approximate find-spots of the vessels with monograms: 1. Bell-shaped cup with an abbreviation of the name 'Michael'; 2. Plate with an emblem of the Holy 40 Martyrs; 3 – 4. Bowls with monograms of the metropolitan bishop of Cherven; 5 – 8. Samples with monograms composed of the letters **Κ**, **Λ**, **Π**, **ρ**, **Τ** *(Author: G. Sengalevich)*

буквата **П**, а отгоре се развива лигатурата **ⷮ**, запазена само при единия от образците. Буквата **Т** е увенчана от права хоризонтална покриваща хаста, завършваща с масивни, спускащи се надолу триъгълни серифи. Под нея за „пръчката", играеща ролята на вертикална мачта на **Т**, е захванатата облата петлица на **ⷬ**. Лигатурата **ⷮ** е особено популярна както в гръцката, така и в кирилската писмена традиция, като често се среща в изписването на сана „митрополит", включително в епиграфски паметници – например върху печат от Провадия (Атанасов 2009, 107) или в стенописните надписи от църквата „Св. Андрей" в каньона Матка край Скопие (Овчаров 1997, 22 – 24). Същата лигатура се открива и при една вариация на патриаршеския монограм от сграфито керамиката с надписи на Теодосий II (Алексиев 1980, 446, обр. 2). Над средната част на **М**, вписана в пространството между високите ѝ странични хасти, се разпознава буквата **Л**, поставена *adscriptum*, без съществени особености. Според палеографските си характеристики надписът се вписва напълно в традициите на тесния и висок устав, и на лигатурното писмо от XIII – XIV в. Идентични начертания на **М** и на **Т** извън керамиката се срещат в редица паметници от XIII в., като Търновския надпис на Йоан Асен II, Батошевския надпис, двата Троишки надписа, но и в Хрельовия и Търновския надгробни надписи от XIV в. (Хаджиев 2001, 60 – 62, 64 – 67, 70, 72 – 73). Въз основа на наличните букви едва ли може да има съмнение в разчитането на монограмите като висшия църковен сан „митрополит": **М(Н)Тⷬ(О)П(О)Л(НТЪ)**.

За отбелязване е, че заедно с намиращите се в непосредствена близост монашески общности Червен се откроява като значимо духовно средище. От Бориловия синодик са известни имената на трима Червенски архиереи: Неофит, Калиник и Захария (Попруженко 1928, 92; Божилов и др. 2012, 171), като освен Калиник, още двама митрополити – Павел и Сава, се споменават в епиграфски паметници от града (Хаджиев 2010, 163 – 164; Popkonstantinov, Kronsteiner 1997, 47 – 48). За съжаление не се знае точното време на светителстване на нито един от тях, като за сигурен *terminus ante quem* все пак може да се приеме самият край на XIV в., когато прекъсва синодикът. По отношение на своята функция въпросните съдове едва ли са изпълнявали някаква литургична функция. Най-вероятно те са част от посудата на Червенския митрополит и обкръжението му, който по подражание на патриарсите в Търново (Сенгалевич 2024, 219 – 232) е поръчал изработването на сервиз, маркиран с монограми – като означение на собственост, но и като демонстрация на духовна власт. Единият съд произхожда от района на сгради IV и V западно от църква № 4 покрай западната крепостна стена на цитаделата на Червен, а другият е открит в средното помещение на верижната сграда VI, долепена до северната крепостна стена, която вероятно е свързана с функционирането на манастирски комплекс около църква № 2 (обр. 5: 3 – 4). Р. Костова дори предполага, че след средата на XIV в. част от тази сграда е изпълнявала функциите на манастирска трапезария (Костова 2014, 525). На този етап образците трудно могат да бъдат обвързани с конкретна фигура от известните митрополити. Въпреки това могат да се изведат някои наблюдения. Монограмите и върху двата съда са изпълнени калиграфски, което изглежда е характерно за по-ранните търновски типове сграфито керамика с монограми, като тези на патриарх Симеон или цар Йоан Александър, например (Sengalevich 2020, 194 – 197). В тази връзка би могло да се предположи, че датата на разглежданите съдове трябва да се търси някъде към средата – третата четвърт на XIV в., евентуално при светителстването на Червенския митрополит Неофит или при наследника му Калиник.

Сграфито керамика с монограми, съставени от буквите **К**, **Л**, **П**, **ⷬ**, **Т**

Върху други четири глазирани керамични образеца от Червен се разпознават сходни по

облик пръчковидни монограми, които не е изключено да са морфологически производни на митрополитските (обр. 2: 5 – 8). Три от тях са паници с конична или полусферична форма. Столчетата им са ниски и конични. Последният образец представлява високо камбановидно профилирано столче – вероятно от чаша-потир, чиято функционална част липсва. Съдовете са формовани от фина, изпечена до розово-оранжево слюдеста глина. Екземплярите с отворена форма са покрити по вътрешната повърхност с бяла ангоба и най-често бледозелена глазура, които понякога са нанесени и в горната половина на съдовете отвън. Столчето на потира е покрито отвън с бяла ангоба и тънка безцветна глазура. Само при една паница, която е и по-запазена, се наблюдава сграфито украса от три вписани окръжности в центъра на дъното. Не е съвсем ясно дали и другите съдове не са носели допълнителна сграфито украса, тъй като са по-фрагментарно запазени. Монограмите са врязани сравнително небрежно с широко острие, без допълнителна орнаментация, като се откриват отвътре близо до дъната или близо до отчупените устия на съдовете. Единствено при потира монограмът е врязан върху външната видима повърхност на столчето. Надписите са на практика идентични с вече известните монограми върху три съда от Търново и Килифаревския манастир с тази особеност, че те, заедно с един от червенските надписи (обр. 2: 5), са изписани огледално. В този смисъл смятам, че предлаганите до момента от М. Робов и от К. Тотев четения трябва да бъдат преразгледани. В познатите му два монограма от Търново и Килифарево М. Робов разпознава кирилските букви **Т**, **С**, **П**, **Ч**, **Л**, свързвайки ги със Св. Теодосий Търновски или с търновския патриарх Теодосий II (Робов 2015, 280 – 282). К. Тотев пък допуска, че подглазурните монограми върху разглеждания тип сграфито керамика означават името на крепостта Трапезица (Тотев 2017, 165 – 166). Важна информация за правилното им разчитане предоставят надписите в нормална позиция върху три от съдовете от Червен, при които ясно се различават буквите **К**, **Л**, **П**, **Р**, **Т**. Буквите **П** отляво и **Р** отдясно споделят обща вертикална хаста, която и представлява гръбнакът на целия монограм – „пръчката“, около която са организирани всички букви на надписите. Доминиращо място заема **Т**, маркирана с хоризонтална покриваща хаста, завършваща с къси пречупвания надолу. При долния край на дългата вертикална хаста-пръчка са лигирани две букви с по-малки размери: **Л** отляво и **К** отдясно. Както вече се спомена, публикуваните и коментирани до момента монограми от Търново и Килифарево, както и един от червенските надписи, всъщност са обърнати огледално. Индикатор за това е обърнатото начертание на буквата **К**, както и срещуположните места на **П** и **Р**. Ето защо при тях вместо буква **А** с обла петлица, лигирана отляво за вертикалната хаста-пръчка, трябва да се чете **Р** с графика, позната например от Боженишкия и Шуменския Шишманов надписи (Хаджиев 2001, 74). Огледалното изписване на букви отдавна е регистрирано в старобългарските епиграфски паметници (Хаджиев 2001, 54), така че това не бива да изненадва. Дали в случая то се дължи на неразбиране на монограма и на копирането му от модел с изписан в негатив надпис – например матрица за печати, засега остава догадка.

Най-близко до разглежданите монограми в морфологично отношение стоят митрополитските монограми върху сграфито керамика от Червен. Разположението на буквите с доминираща **Т** и лигирани за нея **Р** и **П** е много сходно. Разликата е в двете допълнителни букви, допрени до долния край на вертикалната „пръчка“: **Л** и **К**. Това сходство първоначално ме насочи към търсене на евентуална връзка с някой от митрополитите на Червен, чието лично име би могло да е включено в монограмния надпис. Както вече се спомена по-горе, в Бориловия синодик се споменават трима Червенски архиереи: Неофит, Калиник и Захария (Попруженко 1928, 92; Божилов и др. 2012, 171). В епиграфските паметници, открити в хода на проучванията в цитаделата на средновековния град, името „Калиник“ се чете на две

места: върху варовикова полуколонка от интериорната украса на църква № 4, както и върху варовиков блок от руините на същия храм (Ангелов 1985, 239 – 242). И двата надписа са по всяка вероятност ктиторски или с приписков характер, изписани внимателно с официалното унциално писмо. Името „Калиник“ се среща и в още четири надписа от Ивановските скални манастири, като при единия от тях е съпроводено от „архидякон“ (Ангелов 1985, 242). Не е невъзможно след заемането на престижния архидяконски сан Калиник да е израсъл в йерархията до позицията на епископ и митрополит. Все пак няма как да се знае дали става дума за един и същ човек, който впоследствие заема митрополитската катедра на Червен, или просто се касае за популярност на това име в църковните среди (един от митрополитите на Дръстър също се казва Калиник). Начертанието на **К** и **Л** при три от червенските монограми (обр. 2: 5 – 7), в което сякаш е вписана и буквата **М** с „разкрачен“ облик, и възможността в буквата **Л** да е вписана и **Н**, първоначално ме наведе към хипотезата за разчитане на монограмите като **К(А)Л(Н)Н(Н)К(Ъ) М(Н)ТР(О)П(О)Л(Н)Т(Ъ)**, и за свързването им с Червенския митрополит Калиник. Изписването на този монограм върху потир (обр. 2: 8), т.е. литургичен съд, в който се приготвя светото причастие в хода на литургията, изглежда като солиден аргумент за обвързването му с представител на клира. Що се отнася до паниците със същите монограми от Червен, предвид ограничения им брой те може да са служели и като лична посуда, носеща надписите като знаци за собственост, но и като емблеми на власт и висок статус. За отбелязване е, че четирите съда произхождат от пространството по протежение на северната крепостна стена на цитаделата на Червен между западната крепостна стена и църква № 7, където се намират и сгради VI и VII, свързани с предполагаемия манастир около църква № 2 (обр. 5: 5 – 8). Каква обаче би могла да е връзката на тези образци от Червен с вече публикуваните от Килифаревския манастир и крепостта Трапезица? От една страна, едва ли могат да са изненадващи контактите между българската столица и един от най-близките и най-важни градове на царството. От друга страна, индиректна връзка със Св. Теодосий Търновски може би наистина има. От житието на бележития исихаст, писано от неговия приятел и съмишленик – Вселенския патриарх Калист I, се разбира, че Св. Теодосий пребивавал за известно време в манастир при Червен, след като е минал през търновската Света гора, и преди да замине за Сливен (Златарски 1904, 12). Впоследствие, установявайки се в Килифарево, той заедно със съмишлениците си играе активна роля в обществено-политическия живот на България, белязан от нарастващата роля на исихастката „партия“, оглавявана от самия него и по-късно от Св. патриарх Евтимий. Съвсем логично е към нея да е принадлежал и влиятелният Червенски митрополит и това да обяснява попадането на съд с неговия монограм в игуменарницата на Теодосиевия манастир край Килифарево. Допълнителен аргумент в тази насока дава и една публикувана неотдавна от мен паничка за керамопластична украса с подглазурен монограм на името „Калист“ от района на църква № 7 в Червен, която, освен като ктиторски надпис, разглеждам и като израз на политическата програма, следвана от едноименния Вселенски патриарх и неговите съмишленици в България (Сенгалевич 2019, 125 – 127).

Така поставена, хипотезата звучи много привлекателно. Основен проблем пред нейното приемане остава не особено убедителното наличие на буква **М** при разглежданите монограми и пълната ѝ и сигурна липса при единия от тях (обр. 2: 8). В този смисъл вече отбелязаното сходство с митрополитските монограми от Червен може да се дължи на общ производствен център, ползващ едни и същи модели, а не толкова на общо съдържание. Комбинацията от букви **К**, **Л**, **П**, **Р**, **Т** впрочем се среща при една доста енигматична титла, която се споменава в Бориловия синодик и която няма паралели извън средновековна България – „протокелиот“ (Попруженко 1928, 90; Божилов и др. 2012, 168). Ив. Билярски я интерпретира

като дворцова длъжност – главен ключар и адютант на царя (Билярски 1998, 213 – 215). От епиграфска гледна точка монограмите могат лесно да се разплетат като **ПР(О)Т(О)К(Є) Л(ЇѠ)Т(Н)Н(Ь)**. Предвид неяснотата относно функциите на протокелиота на този етап е трудно да се обясни появата на монограми с такова значение в цитаделата на Червен, в югоизточния сектор на Трапезица и в Килифаревския манастир. Присъствието на представители на централната администрация и двора в Червен вече е известно от надписа на логотета Филип, открит там (Хаджиев 2008, 240). От друга страна, предвид локализацията на известните към момента съдове с тези подглазурни монограми, бих допуснал и друго значение на протокелиота, а именно като представител на централната власт, ангажиран с организацията, надзора и подпомагането на монашеските общности. В тази връзка добре известна например е щедростта на българския цар Йоан Александър към монасите. Чисто етимологически „протокелиот" произлиза от гръцките думи πρῶτος със значение „пръв" и κελλιώτης – монах, обитаващ келия (Δημητράκος 1964, 3846). Съдейки по светските имена на споменатите в Бориловия синодик двама протокелиоти, все пак е изключено те да са част от клира. Ако се приеме връзката на коментираните монограми с „протокелиот", изниква въпросът с кого от двамата известни заемащи длъжността могат да се свържат надписите. По-вероятният „кандидат" е протокелиотът Проданко, тъй като неговият наследник – Приязд, заема тази длъжност доста късно, през бурните години на Йоан-Шишмановото царуване, и накрая загива „за вярата на своя господар" (Попруженко 1928, 90; Божилов и др. 2012, 168). В този смисъл, включително въз основа на по-небрежното врязване на монограмите и на морфологическата им връзка с монограмите „митрополит" също от Червен, от които може би произхождат, е допустимо датата на съдовете от този тип да се прецизира около третата четвърт на XIV в.

***

В заключение следва да се открояят няколко проблема, които все още не са категорично разрешени. Първо, до голяма степен остава неясно мястото на Червен в административната структура на Второто българско царство и на Търновското царство в частност. Така например все още се води научна дискусия относно функциите на т.нар. „замък" в цитаделата на Червен. В последно време Р. Костова го преосмисли като укрепен жилищно-стопански комплекс и вероятна резиденция на управителя на Червен (Костова 2014, 521 – 529), докато изследователи като С. Чурчич (Ćurčić 2010, 618) и Ч. Кирилов (Кирилов 2010, 689 – 714) го интерпретират като манастир и седалище на Червенските митрополити. Откритата благодарение на Св. Великова информация за сравнително точното местонамиране на сграфито керамиката с монограми от Червен би могла да спомогне за изясняването на някои от тези въпроси. На пръв поглед впечатление прави фактът, че нито един от представените тук образци не произхожда от т.нар. „замък". Наблюдава се ясно изразена концентрация в сгради и помещения, разположени по протежение на западната и преди всичко на северната крепостна стена на цитаделата (обр. 5). Определени от проучвателите като „военни сгради" (Димова 1985, 62 – 72), тези пространства са аргументирано преосмислени от Р. Костова като части от манастирски ансамбъл, ограждащи обширен вътрешен двор около църква № 2 в северозападната част на цитаделата (Костова 2014, 524 – 525). Откритите там глазирани съдове от втората половина на XIV в. с емблеми на Св. 40 мъченици, с митрополитски монограми и с монограми, евентуално свързани с длъжността „протокелиот", логично навеждат на мисълта за интерпретиране на комплекса около църква № 2 като манастир и седалище на Червенските митрополити. В непосредствена близост е открита и вече спомената глазирана паничка за фасадна керамопластична украса с врязан подглазурно кръстовиден монограм с името „Ка-

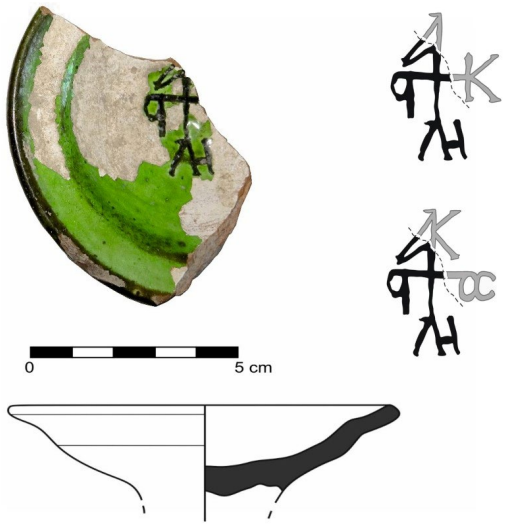

Обр. 6. Фрагмент от глазирана паничка за керамопластична украса с врязан монограм от Червен (Сенгалевич 2019, 114, обр. 3)

Fig. 6. A fragment from a glazed bowl insert for ceramoplastic decoration with incised monogram from Cherven (Сенгалевич 2019, 114, обр. 3)

лист" (обр. 6). Представените глазирани съдове със сграфито украса от подглазурни монограми от Червен са още едно свидетелство, че градът е поддържал тесни контакти с Търново, но също и с центровете по Черноморското крайбрежие. В същото време местният произход на голяма част от червенските образци може да се предполага както на базата на данните от химични анализи на сграфито керамика (Кулев и др. 1991, 290), така и въз основа на особеностите във формите и декорацията, и преди всичко заради някои от типовете монограми. Вече е известна и грънчарска работилница за глазирана керамика, функционирала през втората половина на XIV в. в североизточното подножие на източната крепостна стена на цитаделата (Йорданов 2009, 139 – 146). В този смисъл Червен се откроява като един от малкото центрове на средновековна България, чийто елит през втората половина на XIV в. поръчва и потребява собствена сграфито керамика с монограми, възприемайки от столицата Търново една от модните практики за демонстриране на власт и висок социален статус.

КАТАЛОГ

I. Византийската *Elaborate Incised Ware*

Сграфито керамика със съкращения „Михаил":

1. **Чаша** (обр. 2: 1). Фрагмент от плоското дъно, стъпаловидното столче и коничната долна половина на камбановидна чаша, изработена от фина розова глина. С покритие от бяла ангоба и бледа жълто-зелена глазура отвътре, и от бяла ангоба и тъмнозелена глазура отвън. Отвътре личи отпечатък от тринога. Отвън е врязана украса от прави вертикални линии, а отвътре в центъра върху дъното е врязан надпис: MIX(AHΛ).

РИМ–Русе, инв. № III 3556/2015 г.
Местонамиране: Червен – Външен град, кв. 2Λ – Б24, пол. № 207/1977 г.
Датировка: XIV – първа половина на XV в.
Публикации: Ангелов 1985, 256, обр. 29.

II. Българската група

Сграфито керамика с емблеми на Св. 40 мъченици:

2. **Паница** (обр. 2: 2). Фрагмент от дъното и стените на паница с ниско конично столче, изработена от неравномерно изпечена розово-оранжева глина с дребни примеси

слюда и пясък. С покритие от бяла ангоба и бледозелена глазура със зелени и кафяви петна отвътре. Върху дъното личи отпечатък от тринога. Отвътре са врязани две концентрични окръжности и буква **М**, изписана наобратно.

РИМ–Русе, инв. № III 3557/2015 г.

Местонамиране: Червен – цитадела, западна крепостна стена, кв. № 5, пол. № 38/1975 г. (обр. 5: 2).

Датировка: Втората половина (вероятно последната четвърт) на XIV в.

Публикации: Непубликувана.

Сграфито керамика с монограми на Червенския митрополит:

3. **Купа** (обр. 2: 3). Фрагмент от стените на сферична купа, изработена от фина розово-оранжева глина с дребни примеси слюда. С покритие от бяла ангоба отвътре и по устието отвън, и бледозелена глазура отвътре. Върху стените е врязан частично запазен монограм: **М(Н)ТР(О)П(О)Л(НТЪ)**.

РИМ–Русе, инв. № III 3559/2015 г.

Местонамиране: Червен – цитадела, западна крепостна стена, пол. № 87/1975 г. (обр. 5: 3).

Датировка: Средата – третата четвърт на XIV в.

Публикации: Непубликувана.

4. **Купа** (обр. 2: 4). Фрагмент от стените на купа или полусферична паница, изработена от фина розово-оранжева глина. С покритие от частично опадали бяла ангоба и бледожълта глазура отвътре, и бяла ангоба отвън. Отвътре е врязан частично запазен монограм: **М(Н)[ТР](О)П(О)Л(НТЪ)**.

РИМ–Русе, инв. № III 3561/2015 г.

Местонамиране: Червен – цитадела, северна крепостна стена, сграда VI, кв. 5/6, пол. № 127/1972 г. (обр. 5: 4).

Датировка: Средата – третата четвърт на XIV в.

Публикации: Ангелов 1985, 256 – 257, обр. 30.

Сграфито керамика с монограми, съставени от буквите **К**, **Л**, **П**, **Р**, **Т**:

5. **Паница** (обр. 2: 5). Фрагмент от стените на паница, изработена от фина розова глина с дребни примеси слюда. С покритие от бяла ангоба и бледозелена глазура отвътре и отвън. Отвътре е врязан огледално изписан монограм, съставен от буквите **К**, **Л**, **П**, **Р**, **Т**.

РИМ–Русе, инв. № III 3554/2015 г.

Местонамиране: Червен – цитадела, северна крепостна стена. (обр. 5: 5).

Датировка: Третата четвърт на XIV в.

Публикации: Непубликувана.

6. **Паница** (обр. 2: 6). Дъно и част от стените на полусферична паница или купа с ниско конично столче, изработена от фина бежово-розова глина с дребни примеси слюда и единични шупли от изгоряла органика. С покритие от частично опадали бяла ангоба и бледозелена глазура отвътре. В центъра на дъното отвътре е врязана украса от три концентрични окръжности, върху стените е врязан частично запазен монограм, съставен от буквите **К**, **Л**, **П**, [**Р**, **Т**], а отвън върху дъното е издраскан графит.

РИМ–Русе, инв. № III 3555/2015 г.

Местонамиране: Червен – цитадела, северна крепостна стена, сграда VIII (обр. 5: 6).
Датировка: Третата четвърт на XIV в.
Публикации: Непубликувана.

7. **Паница** (обр. 2: 7). Два фрагмента от стените на конична паница, изработена от фина светлокафява глина. С покритие от бяла ангоба и светлозелена глазура отвътре, където е врязан частично запазен монограм, съставен от буквите **Ⲕ**, **Ⲗ**, [**Ⲡ**, **ⲣ**, **Ⲧ**].

РИМ–Русе, инв. № III 3562/2015 г.
Местонамиране: Червен – цитадела, северна крепостна стена, сграда VI (обр. 5: 7).
Датировка: Третата четвърт на XIV в.
Публикации: Непубликувана.

8. **Потир** (обр. 2: 8). Фрагмент от столчето на чаша – потир с профилирана камбановидна форма, изработена от фина тъмнорозова глина. С покритие от бяла ангоба и безцветна глазура отвън и по ръба на столчето. Върху стените на кухото столче отвън е врязан монограм, съставен от буквите **Ⲕ**, **Ⲗ**, **Ⲡ**, **ⲣ**, **Ⲧ**.

РИМ–Русе, инв. № III 3553/2015 г.
Местонамиране: Червен – цитадела, северна крепостна стена, кв. 10а, пол. № 246/1972 г. (обр. 5: 8).
Датировка: Третата четвърт на XIV в.
Публикации: Непубликуван.

Цитирана литература/References

Алексиев 1980: Й. Алексиев. Сграфито керамика с монограми и надписи от Търновград. – Търновска книжовна школа, II, 1980, 443 – 450. [Aleksiev 1980: Y. Aleksiev. Sgraffito keramika s monogrami i nadpisi ot Tarnovgrad. – Tarnovska knizhovna shkola, II, 1980, 443 – 450]

Ангелов 1985: Н. Ангелов. Надписи, монограми, букви и знаци. – В: Средновековният Червен, Т. 1. Цитаделата на града. София, 1985, 236 – 272. [Angelov 1985: N. Angelov. Nadpisi, monogrami, bukvi i znatsi. – V: Srednovekovniyat Cherven, T. 1. Tsitadelata na grada. Sofiya, 1985, 236 – 272]

Атанасов 2009: Г. Атанасов. Добруджанското деспотство. Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV век. Велико Търново, 2009. [Atanasov 2009: G. Atanasov. Dobrudzhanskoto despotstvo. Kam politicheskata, tsarkovnata, stopanskata i kulturnata istoriya na Dobrudzha prez XIV vek. Veliko Tarnovo, 2009]

Белинский, Масловский 2005: И. В. Белинский, А. Н. Масловский. Импортная поливная керамика Азака (XIV в.). – В: С. Г. Бочаров, В. Л. Мыц (ред.). Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X – XVIII вв., 1. Киев, 2005, 160 – 177. [Belinskiy, Maslovskiy 2005: I. V. Belinskiy, A. N. Maslovskiy. Importnaya polivnaya keramika Azaka (XIV v.). – V: S. G. Bocharov, V. L. Myts (red.). Polivnaya keramika Sredizemnomor'ya i Prichernomor'ya X – XVIII vv., 1. Kiyev, 2005, 160 – 177]

Билярски 1998: Ив. Билярски. Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII – XIV век). София, 1998. [Bilyarski 1998: Iv. Bilyarski. Institutsiite na srednovekovna Balgariya. Vtoro balgarsko tsarstvo (XII – XIV vek). Sofiya, 1998]

Божилов и др. 2012: Ив. Божилов, А. Тотоманова, Ив. Билярски. Борилов синодик. Издание и превод. София, 2012. [Bozhilov i dr. 2012: Iv. Bozhilov, A. Totomanova, Iv. Bilyarski. Borilov sinodik. Izdanie i prevod. Sofiya, 2012]

Бочаров, Масловский 2012: С. Г. Бочаров, А. Н. Масловский. Византийская поливная керамика в городах Северного Причерноморья золотоордынского периода (вторая половина XIII – конец XIV вв.). – Поволжская археология, 1, 2012, 20 – 36. [Bocharov, Maslovskiy 2012: S. G. Bocharov, A. N. Maslovskiy. Vizantiyskaya polivnaya keramika v gorodah Severnogo Prichernomor'ya zolotoordynskogo perioda (vtoraya polovina XIII –

konets XIV vv.). – Povolzhskaya arkheologiya, 1, 2012, 20 – 36]

Георгиева 1974: С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава, Т. 2. Керамика, битови предмети и въоръжение, накити и тъкани. София, 1974, 7 – 186. [Georgieva 1974: S. Georgieva. Keramikata ot dvoretsa na Tsarevets. – V: Tsarevgrad Tarnov. Dvoretsat na balgarskite tsare prez Vtorata balgarska darzhava, T. 2: Keramika, bitovi predmeti i vaorazhenie, nakiti i takani. Sofiya, 1974, 7 – 186]

Даничић 1860: Ђ. Даничић. Живот светога Саве написао Доментијан. Београд, 1860. [Daničić 1860: Đ. Daničić. Život svetoga Save napisao Domentijan. Beograd, 1860]

Джурова 1997: А. Джурова. Въведение в славянската кодикология: византийският кодекс и рецепцията му сред славяните. София, 1997. [Dzhurova 1997: A. Dzhurova. Vavedenie v slavyanskata kodikologiya: vizantiyskiyat kodeks i retseptsiyata mu sred slavyanite. Sofiya, 1997]

Димова 1985: В. Димова. Градоустройство и архитектура на цитаделата на Червен през XIII – XIV век. – В: Средновековният Червен, Т. 1. Цитаделата на града. София, 1985, 33 – 131. [Dimova 1985: V. Dimova. Gradoustroystvo i arhitektura na tsitadelata na Cherven prez XIII – XIV vek. – V: Srednovekovniyat Cherven, T. 1. Tsitadelata na grada. Sofiya, 1985, 33 – 131]

Залесская 2011: В. Н. Залесская. Памятники византийского прикладного искусства. Византийская керамика IX – XV веков. Каталог коллекции. Санкт-Петербург, 2011. [Zalesskaya 2011: V. N. Zalesskaya. Pamyatniki vizantiyskogo prikladnogo iskusstva. Vizantiyskaya keramika IX – XV vekov. Katalog kollektsii. Sankt-Peterburg, 2011]

Златарски 1904: В. Н. Златарски. Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XX, 1904, 1 – 41. [Zlatarski 1904: V. N. Zlatarski. Zhitie i zhizn' prepodobnago ottsa nashego Teodosiya. – Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina, XX, 1904, 1 – 41]

Йорданов 2009: Ст. Йорданов. Средновековна керамична работилница в Червен. – Приноси към българската археология, 6, 2009, 139 – 146. [Yordanov 2009: St. Yordanov. Srednovekovna keramichna rabotilnitsa v Cherven. – Prinosi kam balgarskata arheologiya, 6, 2009, 139 – 146]

Йорданов 2011: Ст. Йорданов. Средновековният град Червен. 100 години проучване. – Известия на Регионален исторически музей Русе, XIV, 2011, 10 – 29. [Yordanov 2011: St. Yordanov. Srednovekovniyat grad Cherven. 100 godini prouchvane. – Izvestiya na Regionalen istoricheski muzey Ruse, XIV, 2011, 10 – 29]

Карский 1979: Е. Ф. Карский. Славянская кирилловская палеография. Москва, 1979. [Karskiy 1979: YE. F. Karskiy. Slavyanskaya kirillovskaya paleografiya. Moskva, 1979]

Кирилов 2010: Ч. Кирилов. За резиденцията на Червенските архиереи през Средновековието. – В: Е. Пенчева (съст.). Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova. (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum V). София, 2010, 713 – 738. [Kirilov 2010: Ch. Kirilov. Za rezidentsiyata na Chervenskite arhierei prez Srednovekovieto. – V: E. Pencheva (sast.). Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova. (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum V). Sofiya, 2010, 713 – 738]

Костова 2014: Р. Костова. Пространството на провинциалната власт в градовете в българските земи през XIII – XIV век: Червен и Ловеч. – В: Р. Костова (ред.). Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-та годишнина на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов. Велико Търново, 2014, 519 – 547. [Kostova 2014: R. Kostova. Prostranstvoto na provintsialnata vlast v gradovete v balgarskite zemi prez XIII – XIV vek: Cherven i Lovech. – V: R. Kostova (red.). Srednovekovniyat chovek i negoviyat svyat. Sbornik v chest na 70-ta godishnina na prof. d.i.n. Kazimir Popkonstantinov. Veliko Tarnovo, 2014, 519 – 547]

Кузев 1974: Ал. Кузев. Средновековна сграфито керамика с монограми от Варна. – Известия на Народния музей Варна, X (XXV), 1974, 155 – 170. [Kuzev 1974: Al. Kuzev. Srednovekovna sgraffito keramika s monogrami ot Varna. – Izvestiya na Narodniya muzey Varna, X (XXV), 1974, 155 – 170]

Кузев 1975: Ал. Кузев. Археологически данни за производство на сграфито и декоративна керамика във Варна през XIII – XIV в. – Известия на Народния музей Варна, XI (XXVI), 1975, 155 – 159. [Kuzev 1975: Al. Kuzev. Arheologicheski danni za proizvodstvo na sgraffito i dekorativna keramika vav Varna prez XIII – XIV v. – Izvestiya na Narodniya muzey Varna, XI (XXVI), 1975, 155 – 159]

Кулев и др. 1991: Ив. Кулев, Р. Джингова, Ив. Пенев. Химически профил на находки от средновековна сграфито керамика. Изследване на археологически находки от Шумен и Червен. – Годишник на музеите от Северна България, XVII, 1991, 289 – 311. [Kulev i dr. 1991: Iv. Kulev, R. Dzhingova, Iv. Penev. Himicheski profil na nahodki ot srednovekovna sgraffito keramika. Izsledvane na arheologicheski nahodki ot Shumen i Cherven. – Godishnik na muzeite ot Severna Balgariya, XVII, 1991, 289 – 311]

Майко 2019: В. В. Майко. Керамика с монограммами средневековой Солдайи. Типология, хронология и место производства. – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики, 24, 2019, 288 – 311. [Mayko 2019: V. V. Mayko. Keramika s monogrammami srednevekovoy Soldayi. Tipologiya, khronologiya i mesto proizvodstva. – Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavriki, 24, 2019, 288 – 311]

Манолова-Войкова 2023: М. Манолова-Войкова. Византийска керамика от българското Черноморско крайбрежие (VIII – XIV в. сл. Хр.). Варна, 2023. [Manolova-Voykova 2023: M. Manolova-Voykova. Vizantiyska keramika ot balgarskoto Chernomorsko kraybrezhie (VIII – XIV v. sl. Hr.). Varna, 2023]

Миятев 1967: Кр. Миятев. Византийска сграфито керамика в царския дворец в Търново. – Археология, 3, 1967, 6 – 10. [Miyatev 1967: Kr. Miyatev. Vizantiyska sgraffito keramika v tsarskiya dvorets v Tarnovo. – Arheologiya, 3, 1967, 6 – 10]

Мыц 1991: В. Л. Мыц. Несколько заметок по эпиграфике средневекового Крыма XIV – XV вв. – В: П. П. Толочко (отг. ред.). Византийская Таврика. Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов). Киев, 1991, 179 – 193. [Myts 1991: V. L. Myts. Neskol'ko zametok po epigrafike srednevekovogo Kryma XIV – XV vv. – V: P. P. Tolochko (otg. red.). Vizantiyskaya Tavrika. Sbornik nauchnykh trudov (k XVIII kongressu vizantinistov). Kiyev, 1991, 179 – 193]

Мыц 2005: В. Л. Мыц. Историко-культурный контекст некоторых букв, монограмм и надписей на поливной керамике Крыма XIV – XV вв. – В: С. Г. Бочаров, В. Л. Мыц (ред.). Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X – XVIII вв., 1. Киев, 2005, 288 – 305. [Myts 2005: V. L. Myts. Istoriko-kul'turnyy kontekst nekotorykh bukv, monogramm i nadpisey na polivnoy keramike Kryma XIV – XV vv. – V: S. G. Bocharov, V. L. Myts (red.). Polivnaya keramika Sredizemnomor'ya i Prichernomor'ya X – XVIII vv., 1. Kiyev, 2005, 288 – 305]

Овчаров 1992: Н. Овчаров. Монограми на цар Михаил Шишман или знаци в погребалния обряд? – Приноси към българската археология, 1, 1992, 261 – 264. [Ovcharov 1992: N. Ovcharov. Monogrami na tsar Mihail Shishman ili znatsi v pogrebalniya obryad? – Prinosi kam balgarskata arheologiya, 1, 1992, 261 – 264]

Овчаров 1997: Н. Овчаров. Надписите от църквата „Св. Андрей" край Скопие и залезът на династията на Мрнявчевичите. – Palaeobulgarica/Старобългаристика, 1, 1997, 22 – 38. [Ovcharov 1997: N. Ovcharov. Nadpisite ot tsarkvata „Sv. Andrey" kray Skopie i zalezat na dinastiyata na Mrnyavchevichite. – Palaeobulgarica/Starobalgaristika, 1, 1997, 22 – 38]

Попов 1984: Ат. Попов. Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от търновската „Велика лавра". (Царевград Търнов, 4). София, 1984. [Popov 1984: At. Popov. Srednovekovni nadpisi, monogrami, bukvi i znatsi ot tarnovskata „Velika lavra". (Tsarevgrad Tarnov, 4). Sofiya, 1984]

Попруженко 1928: М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила. София, 1928. [Popruzhenko 1928: M. G. Popruzhenko. Sinodik tsarya Borila. Sofiya, 1928]

Робов 1985: М. Робов. За употребата на съдове с царски и патриаршески монограми през XIII – XIV век. – Търновска книжовна школа, IV, 1985, 395 – 403. [Robov 1985: M. Robov. Za upotrebata na sadove s tsarski i patriarsheski monogrami prez XIII – XIV vek. – Tarnovska knizhovna shkola, IV, 1985, 395 – 403]

Робов 2015: М. Робов. Нов подглазурен монограм от Югоизточния сектор на Трапезица. – Епохи, 2, 2015, 279 – 285. [Robov 2015: M. Robov. Nov podglazuren monogram ot Yugoiztochniya sektor na Trapezitsa. – Epohi, 2, 2015, 279 – 285]

Сенгалевич 2018: Г. Сенгалевич. Византийска сграфито керамика с монограми на Палеолозите. – Българско е-Списание за Археология, Suppl. 6, 2018, 157 – 168. [Sengalevich 2018: G. Sengalevich. Vizantiyska sgraffito keramika s monogrami na Paleolozite. – Balgarsko e-Spisanie za Arheologiya, Suppl. 6, 2018, 157 – 168]

Сенгалевич 2019: Г. Сенгалевич. Глазирана паничка за керамопластична украса с монограм от Червен (опит за реконструкция и идентификация). – Приноси към българската археология, 9, 2019, 111 – 130. [Sengalevich 2019: G. Sengalevich. Glazirana panichka za keramoplastichna ukrasa s monogram ot Cherven (opit za rekonstruktsiya i identifikatsiya). – Prinosi kam balgarskata arheologiya, 9, 2019, 111 – 130]

Сенгалевич 2020: Г. Сенгалевич. Монограмите във византийската писмена култура. Принос към системното им изследване. – В: М. Доткова (ред.). Carissimae magistrae grato animo. Сборник в памет на проф. Йорданка Юрукова. (Известия на Националния археологически институт, XLVI). София, 2020, 301 – 312. [Sengalevich 2020: G. Sengalevich. Monogramite vav vizantiyskata pismena kultura. Prinos kam sistemnoto im izsledvane. – V: M. Dotkova (red.). Carissimae magistrae grato animo. Sbornik v pamet na prof. Yordanka Yurukova. (Izvestiya na Natsionalniya arheologicheski institut, XLVI). Sofiya, 2020, 301 – 312]

Сенгалевич 2024: Г. Сенгалевич. Монограми на Търновския патриарх Симеон върху средновековна сграфито керамика. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 20, 2024, 219 – 232. [Sengalevich 2024: G. Sengalevich. Monogrami na Tarnovskiya patriarh Simeon varhu srednovekovna sgraffito keramika. – Numizmatika, sfragistika i epigrafika, 20, 2024, 219 – 232]

Тесленко 2010: И. Б. Тесленко. Поливная посуда Крыма XV в. (местное производство до турецкого периода). – Древности: Харьковский историко-археологический ежегодник, 9, 2010, 216 – 234. [Teslenko 2010: I. B. Teslenko. Polivnaya posuda Kryma XV v. (mestnoe proizvodstvo do turetskogo perioda). – Drevnosti: Har'kovskiy istoriko-arkheologicheskiy ezhegodnik, 9, 2010, 216 – 234]

Тотев 2001: К. Тотев. Царската църква „Св. Св. 40 мъченици" и манастирът Великата лавра в Търновград (резултати от последните археологически разкопки). – Археология, 1 – 2, 2001, 30 – 44. [Totev 2001: K. Totev. Tsarskata tsarkva „Sv. Sv. 40 machenitsi" i manastirat Velikata lavra v Tarnovgrad (rezultati ot poslednite arheologicheski razkopki). – Arheologiya, 1 – 2, 2001, 30 – 44]

Тотев 2017: К. Тотев. За два монограма на средновековната столица Търново. – В: И. Йорданов, К. Константинов, Т. Тодоров (ред.). Tempus fugit: Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. д-р Стоян Витлянов. Шумен, 2017, 162 – 168. [Totev 2017: K. Totev. Za dva monograma na srednovekovnata stolitsa Tarnovo. – V: I. Yordanov, K. Konstantinov, T. Todorov (red.). Tempus fugit: Yubileen sbornik v chest na 70-godishninata na prof. d-r Stoyan Vitlyanov. Shumen, 2017, 162 – 168]

Тотев, Плетньов 2011: К. Тотев, В. Плетньов. Византийско изкуство. Християнски реликви от Варненско XI – XIV век. Варна, 2011. [Totev, Pletnyov 2011: K. Totev, V. Pletnyov. Vizantiysko izkustvo. Hristiyanski relikvi ot Varnensko XI – XIV vek. Varna, 2011]

Хаджиев 2001: К. Хаджиев. Наблюдения върху палеографските особености на кирилските епиграфски паметници от XII – XIV в. – Palaeobulgarica/Старобългаристика, 1, 2001, 46 – 78. [Hadzhiev 2001: K. Hadzhiev. Nablyudeniya varhu paleografskite osobenosti na kirilskite epigrafski pametnitsi ot XII – XIV v. – Palaeobulgarica/Starobalgaristika, 1, 2001, 46 – 78]

Хаджиев 2008: К. Хаджиев. Ктиторските надписи от средновековния град Червен. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 4, 2008, 229 – 251. [Hadzhiev 2008: K. Hadzhiev. Ktitorskite nadpisi ot srednovekovniya grad Cherven. – Numizmatika, sfragistika i epigrafika, 4, 2008, 229 – 251]

Хаджиев 2010: К. Хаджиев. Надгробни и възпоменателни надписи от средновековния град Червен. – В: Е. Мирчева (ред.). Филология. История. Изкуствознание. Сборник изследвания в чест на проф. дфн Стефан Смядовски. София, 2010, 150 – 170. [Hadzhiev 2010: K. Hadzhiev. Nadgrobni i vazpomenatelni nadpisi ot srednovekovniya grad Cherven. – V: E. Mircheva (red.). Filologiya. Istoriya. Izkustvoznanie. Sbornik izsledvaniya v chest na prof. dfn Stefan Smyadovski. Sofiya, 2010, 150 – 170]

Щепкин 1918: В. Н. Щепкин. Учебник русской палеографии. Москва, 1918. [Shchepkin 1918: V. N. Shchepkin. Uchebnik russkoy paleografii. Moskva, 1918]

Ćurčić 2010: S. Ćurčić. Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent (c. 300 – ca. 1550). New Haven – London, 2010.

François 1997: V. François. Les ateliers de céramique byzantine de Nicée/Iznik et leur production (Xe – début XIVe siècle). – Bulletin de correspondance hellénique, 121/1, 1997, 411 – 442.

François 2003: V. François. Elaborate Incised Ware: une preuve du rayonnement de la culture byzantine à l'époque paléologue. – Byzantinoslavica, LXI, 2003, 151 – 168.

Papanikola-Bakirtzi 1999: D. Papanikola-Bakirtzi (ed.). Byzantine Glazed Ceramics: The Art of Sgraffito. Athens, 1999.

Popkonstantinov, Kronsteiner 1997: K. Popkonstantinov, O. Kronsteiner. Altbulgarische Inschriften, II. (Die Slawischen Sprachen, 52). Wien, 1997.

Popov 1985: A. Popov. Texte incantatoire sur une céramique à sgraffito du monastère "La Grande Laure" de Veliko Tirnovo. – Βυζαντινά [Vizantiná], 13/2, 1985, 862 – 866.

Rhoby 2014: A. Rhoby. Byzantinische Epigramme auf Stein (Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, 35). Wien, 2014.

Rice 1930: D. T. Rice. Byzantine Glazed Pottery. Oxford, 1930.

Sengalevich 2020: G. Sengalevich. The Bulgarian group of sgraffito ceramics with underglaze monograms: characteristics and problems. – Contributions to Bulgarian Archaeology, 10, 2020, 185 – 208.

Sengalevich 2021a: G. Sengalevich. Late Byzantine Glazed Ceramics with Monograms of St. John the Forerunner: Reconsidering the Hypothesis about Its Connection with St. Demetrios of Thessaloniki. – Bulletin du musée national de Varna, 48 (63), 2021, 165 – 190.

Sengalevich 2021b: G. Sengalevich. Medieval Sgraffito Ceramics with Underglaze Monograms and Other Inscriptions from Bulgaria. – In: P. Petridis, A. Yangaki, N. Liaros, E.-E. Bia (eds.). Proceedings of the 12th Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, Vol. II. Athens, 2021, 921 – 926.

Sengalevich 2024: G. Sengalevich. Zeuxippus Ware as a possible prototype of Late Byzantine ceramics with underglaze monograms. – In: A. García Porras, M. Busto Zapico, L. Martín Ramos, M. J. Peregrina Sánchez (eds.). Actas del

XIII Congreso internacional sobre cerámica medieval y moderna en el Mediterráneo (AIECM3). Madrid, 2024, 775 – 782.

Teslenko et al. 2021: I. Teslenko, S. Y. Waksman, N. Ginkut. Late Byzantine imports of 'Elaborate Incised Wares' in the Crimea and local counterparts: Archaeological contexts and archaeometric investigations. – In: P. Petridis, A. Yangaki, N. Liaros, E.-E. Bia (eds.). Proceedings of the 12th Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, Vol. I. Athens, 2021, 329 – 338.

Waksman, Girgin 2008: S. Y. Waksman, Ç. Girgin. Les vestiges de production de céramiques des fouilles de Sirkeci (Istanbul). Premiers éléments de caractérisation. – Anatolia antiqua, 16, 2008, 443 – 469.

Δημητράκος 1964: Δ. Δημητράκος. Μέγα λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσης, Ε'. Αθήναι, 1964. [Dimitrákos 1964: D. Dimitrákos. Méga lexikón ólis tis ellinikís glóssis, E'. Athíne, 1964]

GLAZED CERAMICS WITH SGRAFFITO DECORATION OF UNDERGLAZE MONOGRAMS FROM THE MEDIEVAL BULGARIAN TOWN OF CHERVEN

Georgi Sengalevich

National Archaeological Institute with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria; Sofia University "St. Kliment Ohridski", 15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria; g.sengalevich@gmail.com

SUMMARY

The current paper presents a mostly unpublished collection of eight glazed ceramic vessels with monograms applied underglaze in the sgraffito technique as the main decorative pattern. They were obtained during archaeological research at Cherven – one of the main urban and spiritual centers of the Second Bulgarian Tsardom. Single finds with the abbreviated name 'Michael' and with the letter **Μ** are obvious imports (fig. 2: 1 – 2). The first one is a bell-shaped cup from the Byzantine *Elaborate Incised Ware*'s repertoire and presumably reached Cherven from the Black Sea coast via trade routes (fig. 1, fig. 3). The second specimen most probably came from the medieval Bulgarian capital Tarnovo since it features the emblem of the Holy Forty Martyrs monastery located there.

Two other bowls (fig. 2: 3 – 4) are decorated with a previously unknown bar-shaped monogram that could easily be deciphered as the high ecclesiastical rank 'metropolitan'. They could be locally made and connected to the important metropolitan diocese of Cherven and its bishops during the second half of the 14th c. Another set of glazed ceramics (three plates and a chalice) presents a similar, though more complex monogram, incised inverted in some cases (fig. 2: 5 – 8). Its only parallels come from the Kilifarevo monastery and the fortress of Trapezitsa in Tarnovo. The reading of the rank 'protokeliot', as mentioned in the Tsar Boril's Synodicon, is proposed here. This reading raises further questions about its precise meaning, possibly indicating a state official responsible for the management of monastic communities.

The concentration of the unearthed vessels in the rooms along the western and northern fortification walls of Cherven's citadel could serve as a further proof for the hypothesis that a monastery was organized around church No. 2. This could have functioned as the residence of Cherven's metropolitan bishops as well (fig. 5). Apart from the single Byzantine import, the presented collection of glazed vessels with monograms fit rather well into the characteristic features of the already defined *Bulgarian Monogram Ware*. Its appearance in the second half of the 14th c. is tightly related to the 'fashion' perceptions of the Bulgarian elite mainly in Tarnovo. Here the tsars, patriarchs, and other dignitaries, and also some of the monastic communities ordered and used glazed tableware marked with their specific monograms and emblems (fig. 4). These served not only as signs of ownership but also as a demonstrations of power and nobility.

Keywords: Cherven, Elaborate Incised Ware, Bulgarian Monogram Ware, monograms, metropolitan bishop, protokeliot

CERAMICS IN CIRCULATION: NETWORK ANALYSIS FROM THE OTTOMAN BALKANS AND AEGEAN

Tsveta Kodzhabasheva

Faculty of Archaeology, Leiden University, 2311 EZ Leiden, the Netherlands; tsveta.kodzhabasheva@gmail.com

ABSTRACT

This study addresses challenges in Ottoman archaeology, where sites and materials are often neglected due to the complex legacy of Ottoman heritage. The Ottoman Empire has left an lasting mark on the heritage of three continents. Yet, in many of the successor states, Ottoman heritage is seen as problematic, which has resulted in limited excavations and a sparse archaeological record for this period. In contrast, historical analyses of the Ottoman period provide significant insights into trade, economy, and global economic trends. Nevertheless, archaeology as a distinct discipline can reveal aspects otherwise inaccessible through historical analysis alone and has the potential to both support and challenge historical narratives.

This research examines the use of network analysis to reconstruct trade networks. Network models are constructed by using pottery from five cities: Belgrade, Sofia, and Varna in the Balkans and Mytilini and Izmir in the Aegean. They represent regions closest to the imperial capital of Istanbul and thus central to the Empire's economy. These models are analyzed and compared with historical scenario on economic trends and trade routes. The findings reveal that while both historical and archaeological data capture broad trade patterns and shifts, archaeology uniquely uncovers site-specific connections and fills gaps for periods that lack historical records. It provides physical evidence for regional interactions undocumented in texts, which allows for new analyses.

Limitations remain, however, since some trade relationships leave no material trace, and the roles of middlemen are archaeologically invisible. These gaps highlight the need for multidisciplinary approaches to fully reconstruct trade networks. This research not only offers insights into Ottoman economic networks but also into a broader methodological discourse in archaeology. It demonstrates how network analysis can be employed effectively with limited archaeological data to uncover specifics not present in the historical narratives. This approach offers future researchers a way to combine archaeological evidence with historical records, improving our understanding of less-studied periods.

Keywords: Ottoman archaeology, Ottoman pottery, the Balkans, the Aegean, trade networks, network analysis

Introduction

The Ottoman period remains relatively understudied in archaeology, despite its proximity to the present. While historical research has extensively examined its economic transformations and political dimensions, the material culture of this era remains poorly understood. This paper aims to fill this gap by exploring the economic life of the Ottoman Empire through its material culture. To

achieve this, network models of both domestic and international Ottoman trade are developed, using pottery imports from five sites across the Balkans (Belgrade, Sofia, and Varna) and the Aegean (Mytilini and Izmir) that date from the 15th to the 18th c.

This paper also addresses the challenges posed by the particularly limited and unreliable archaeological data available for this study. A key aim is to assess whether network analysis can help overcome these limitations. The reconstructed trade networks are then analyzed and compared with historical sources to identify differences between the archaeological and historical narratives. The goal is to uncover the reasons behind these discrepancies and assess whether archaeological data, even when limited, can provide insights that historical sources cannot.

From its foundation in the 14th c. to its dissolution in the early 20th c., the Ottoman Empire left a lasting mark on the heritage of many modern states in the Mediterranean and the Balkans. Ottoman heritage is often regarded as problematic, however, as the modern Balkan nations commonly perceive it as colonial exploitation that led to a period of backwardness and economic decay in the region (İnalcık 1996, 18; Todorova 1996, 62). For this reason, Ottoman archaeology remains relatively underdeveloped, as sites from that period are rarely excavated and the material is often neglected (Baram, Carroll 2000b, 5). This results in a sparse archaeological record that restricts our understanding of material culture in the period.

It is, however, important to properly investigate the material legacy of the Ottoman Empire, since it is one of the most influential empires of the early modern period. The Ottomans were also part of the global trade during that period, connecting Europe, Asia, and Africa. By studying their trade characteristics, we can better understand how early global trade developed and changed. Archaeological research can not only provide new perspectives on the Ottoman period but can also deepen our understanding of how empires functioned as political systems.

While the origins of Ottoman archaeology can be dated back to the late 18th c., scholars during that period predominantly emphasized on monumental structures such as mosques, marketplaces, and public baths. It is only in recent decades that the focus has expanded to include non-elite material culture (Vroom 2017; Vroom 2019). Some of the few recent large-scale studies on Ottoman archaeology especially relevant for this research are: Baram, Carroll 2000a; Bikić 2003; Georgopoulou, Thanasakis 2019; and Плетньов 2004a.

In contrast to the archaeological work, historical analyses provide significant insights into Ottoman period trade, economy, and global economic trends. Some of the most influential historical analyses of the Ottoman Empire are: Brown 1996; Faroqhi 1984; İnalcık 1997; İnalcık, Quataert 1994; Stoianovich 1960. Historical sources cannot always be taken at face value, however, as they may disregard certain details or reflect subjective perspectives. This research aims to explore the potential of archaeology to reveal specific details that could both support and challenge historical narratives.

Methodology: Network modeling

The pottery data is analyzed using network modeling. In simple terms, a network model can be described as simplified abstractions of real-world connections (Brughmans 2012, 645; Orton 1980, 45). These models allow researchers to focus on specific patterns or dynamics that would otherwise be too complex to analyze. The network modeling approach is especially useful for tracing relations in archaeology. For a detailed introduction of network methods in archaeology, see Brughmans, Peeples 2023.

Network models are most commonly visualized as network graphs (fig. 1), where the entities are represented as a set of *nodes* or *vertices*. In this research, the network includes five sites in the

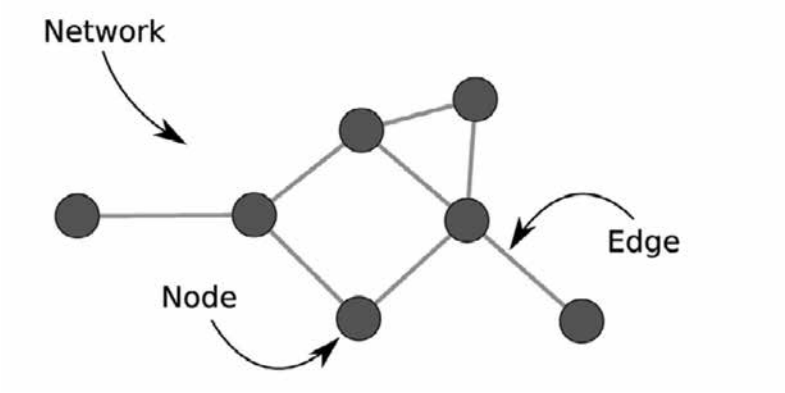

Fig. 1. Example of a simple network with nodes and edges (after Brughmans, Peeples 2023, fig. 1.2)
Обр. 1. Пример на опростена мрежа с възли и ръбове (по Brughmans, Peeples 2023, fig. 1.2)

Balkans and the Aegean—Belgrade, Sofia, Varna, Mytilini, and Izmir—as well as the pottery production centers whose imports have been found in these cities. The five target sites were selected on data availability and their location in regions closest to the imperial capital of Istanbul and thus central to the Empire's economy.

It is important to note that although Belgrade is treated in this research as part of the Ottoman trade network from the 16th to the 18th c., the city was not under continuous Ottoman control. The Habsburgs captured it three times – from 1688 until 1690 AD, between 1717 and 1739 AD, and again from 1789 to 1791 AD (Bikić 2003, 10). Despite these interruptions, Belgrade is included in the study because of its relevance in illustrating shifts in governance and cultural influence. The city was under Ottoman rule for a long time prior to the Habsburg conquests, and thus it can be placed within the broader scope of this research despite its complex political history.

The nodes in the network models are connected by edges, represented as lines, which indicate relationships between the entities. In this case, the edges reflect the movement of imported pottery, pointing to a connection between the production center and the site where it was found. It should be noted that while all archaeological data is inherently biased and subject to uncertainty, the data used in this research is known to be an especially incomplete representation of the ceramic landscape at these sites during the Ottoman period, due to limited access to much of the material.

One of the main goals of this research is to test the effectiveness of network methods in addressing the challenges posed by incomplete and inconsistent archaeological data. In contexts like ceramic assemblages, where data is often fragmentary or non-representative, network analysis offers a shift in focus. Instead of relying on unreliable quantities, it emphasizes patterns of relationships between sites. This approach does not depend on precise counts. By using these methods, even limited data can reveal meaningful connections and broader patterns of interaction, not visible through traditional quantitative analyses (see Brughmans, Peeples 2023, Chapter 5: Quantifying Uncertainty in Archaeological Networks).

To further assess the usefulness of these models, the reconstructed trade networks are analyzed independently of the historical narrative. This approach helps avoid fitting the archaeological findings into a pre-determined framework. The results are then compared with historical sources to identify similarities and differences between the two narratives and to explore the reasons behind these discrepancies.

Data collection

The data collected for this research is mainly based on sources that were publicly available and suitable for a broad analysis of Balkan Ottoman-period pottery (Table 1). For the sites Sofia, Belgrade, Varna, and Izmir, pottery data was collected based on available published materials that entail quantitative information on Ottoman pottery. The number of pottery vessels recorded in these publications was entered into a database. The types of ceramics included are tableware, kitchenware, and various household ceramic objects such as candlesticks, basins, lamps, etc. Pottery vessels without a clear origin were disregarded.

A large amount of unpublished material, as well as published work with limited access, is known to exist. If incorporated into the network, this material has the potential to influence analyses considerably. For this reason, the dataset is considered incomplete and potentially unreliable. This does not compromise the analyses presented, though, as the main focus of the research is the connection between the sites, not ceramic quantities.

Site	Total Imports
Belgrade	43
Sofia	161
Varna	70
Mytilini	95
Izmir	1005

Table 1. Pottery imports by site in this research (Author: Ts. Kodzhabasheva)

Таблица 1. Вносна керамика по обекти от настоящото изследването (Автор: Цв. Коджабашева)

Belgrade

The publications used for gathering the imported wares found in Belgrade (fig. 2) all concern pottery finds from the excavations at the Belgrade fortress – the former walled area of the established medieval town (Bikić 2012; Popović, Bikić 2004; Gajić-Kvaščev et al. 2018; Živković et al. 2017). Since the Ottoman layer at the site is from the 16th to the 17th c., the majority of imported wares that are included in the dataset are from that period as well. There is an overlap of the imported pottery discussed in these publications, which has been taken into account.

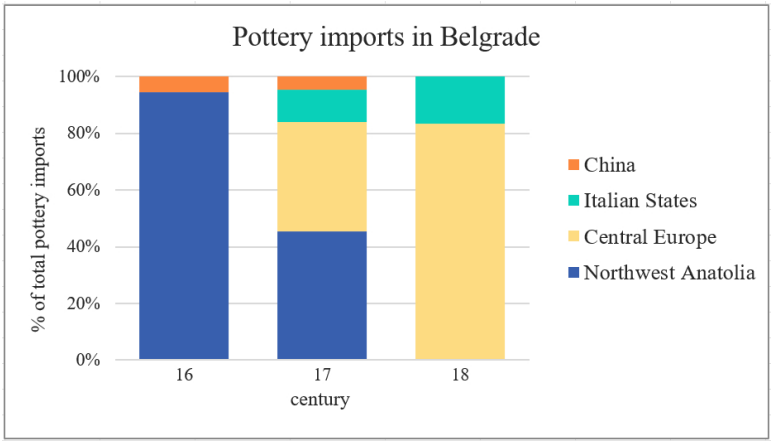

Fig. 2. Proportion of imported pottery types in Belgrade by century (Author: Ts. Kodzhabasheva)

Обр. 2. Съотношение между типовете вносна керамика в Белград по векове (Автор: Цв. Коджабашева)

Four types of imported ware from 16th – 18th c. Belgrade are included in the dataset. Iznik ware (Živković et al. 2017) and 'Luxurious Turkish ware' (Popović, Bikić 2004, 182 – 184) are grouped under the same production center of Northwest Anatolia. Haban ware (Bikić 2012; Gajić-Kvaščev et al. 2018; Popović, Bikić 2004, 184) is generally associated with the region of the Czech Republic, Slovakia, and Hungary (Bikić 2012, 207) and thus is referred to as originating from Central Europe. Finally, there is Italian maiolica and Chinese porcelain (Popović, Bikić 2004, 185).

Sofia

The data collected for Sofia comes from various publications related to excavations in the historical center of Sofia (fig. 3). The late professor Magdalina Stancheva did some of the earliest and most extensive research on Ottoman material culture in Bulgaria. About thirty imported porcelain cups from Meissen, Thuringia, Vienna, and England are presented in the article by Stancheva and Shalganova (Станчева, Шалганова 1989). Further, Stancheva gives information about ninety-seven Iznik and Kütahya wares from Sofia (Станчева 1960), and about Italian maiolica as well (Станчева 1962).

More imported ceramics from Sofia are taken from the works of Guergana Guionova (Guionova 2005; Guionova 2015). These include imported ceramics coming from Spain, Southern Hungary, Ephesus, the Levant, as well as Ottoman luxurious ware, Italian maiolica, and Chinese porcelain. Some of the vessels presented by Guionova (Guionova 2015) are already discussed in Stancheva's publications, which have been taken into account when combining the data.

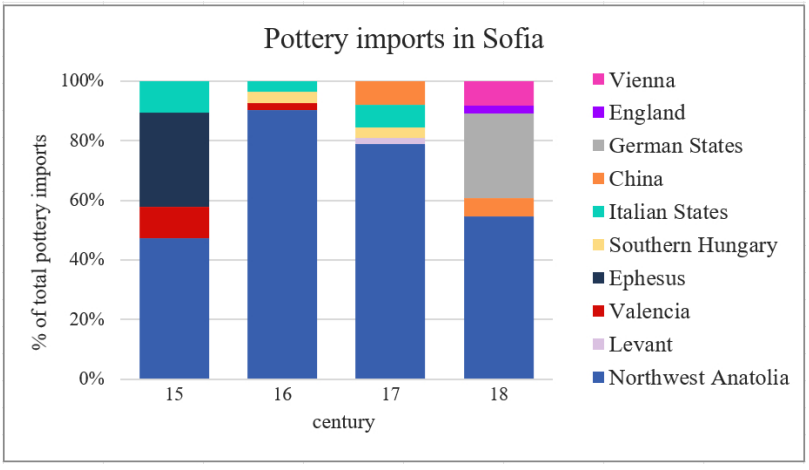

Fig. 3. Proportion of imported pottery types in Sofia by century (Author: Ts. Kodzhabasheva)

Обр. 3. Съотношение между типовете вносна керамика в София по векове (Автор: Цв. Коджабашева)

Varna

Several publications by the late professor Valentin Pletnyov were used for quantifying the data for Ottoman Varna (fig. 4). The pottery data was gathered from multiple rescue excavations and digs across Varna's historical center (Плетньов 2004a, 13). Pletnyov presents some of the finest examples of excavated Miletus ware and Iznik, Kütahya, and Çanakkale pottery from Varna (Плетньов 2002; Плетньов 2002 – 2003). However, this represents only a small fraction of the large number of excavated vessels. Similarly, in another work he presents selected examples of excavated Italian maiolica and European and Chinese porcelain (Плетньов 2005). Additional information on Italian maiolica can also be found (Плетньов 2004b). Unfortunately, the total number of excavated imported pottery vessels is not available.

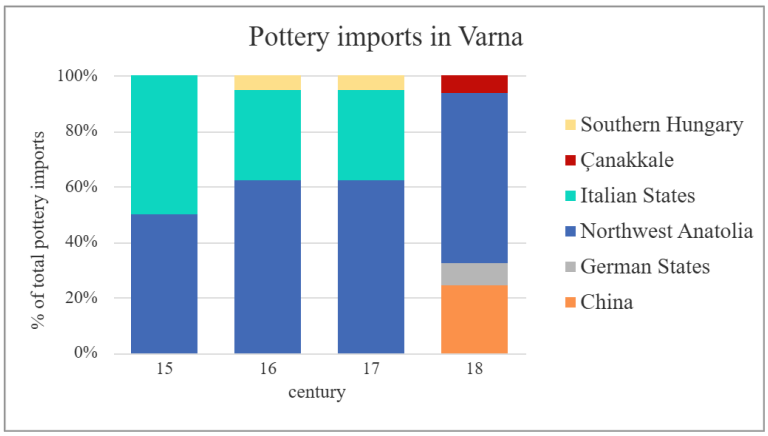

Fig. 4. Proportion of imported pottery types in Varna by century (Author: Ts. Kodzhabasheva)

Обр. 4. Съотношение между типовете вносна керамика във Варна по векове (Автор: Цв. Коджабашева)

Information on imported wares was also collected (Плетньов 2004a). Although the book mainly focuses on locally produced ceramics, it also includes information on Iznik, Kütahya, and Çanakkale pottery. Additionally, there are three plates from Akçaalan, a site near Iznik, as well as two metallic grey ware jugs from southern Hungary.

Izmir

The data for this site is collected from the publication of François and Ersoy (François, Ersoy 2011), which analyzes the material found at one 18th c. house in Izmir (fig. 5). This site has the largest number of published pottery in comparison to all other sites that are included in this paper (see Table 1). The domestic imports include vessels from the domestic centers of Didymoteicho, Çanakkale, and Kütahya. For the sake of simplification, the gray ware imports identified as coming from the domestic center of 'Provinces arabes' are instead recorded as coming from the Levant in the final database. Several production centers of Italian imports are mentioned in the publication, which are all noted as coming from the Italian states. There are also imports from France, Delft, England, Meissen, and China.

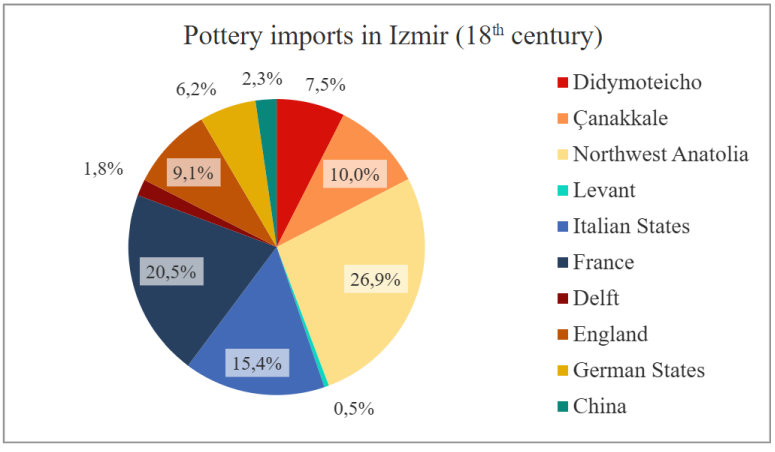

Fig. 5. Proportion of imported pottery types in Izmir for the 18th c. (Author: Ts. Kodzhabasheva)

Обр. 5. Съотношение между типовете вносна керамика в Измир през XVIII в. (Автор: Цв. Коджабашева)

Mytilini

The pottery data for Mytilini (fig. 6) was obtained from excavations by the University of British Columbia between 1983 and 1990 under Prof. Dr. Hector Williams. The excavation focused on the most prominent sites in Mytilini, but all Ottoman period pottery comes from the castle – Kastro (Williams 2009). The initial analysis of the medieval and post-medieval pottery fragments was done in 2013 by Prof. Dr. Joanita Vroom and her team – Dr. Jose Carvajal Lopez, Elena Salinas, Janine van Noorden, Emma Schaap, and Ischa Schepers. Further analysis was also conducted on the recorded ceramics. The main sources used to identify the pottery sherds listed in the data sheet include: Atasoy, Raby 1989 – for Iznik ware; Charleston, Ayers 1971 – for European porcelain; and Hayes 1992 and Vroom 2005 for various types.

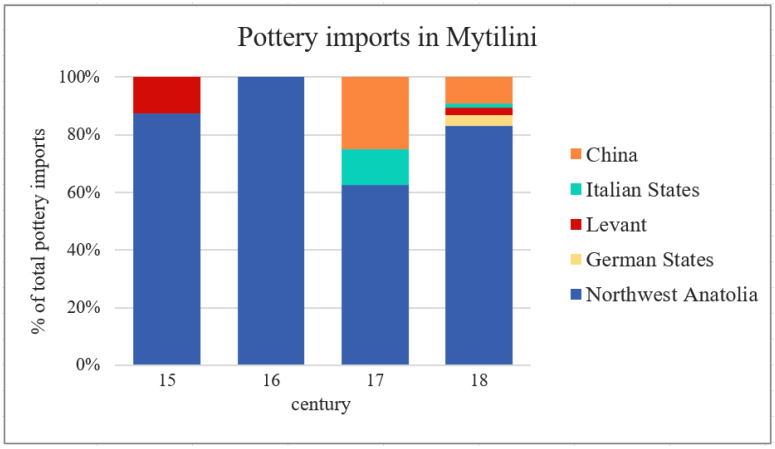

Fig. 6. Proportion of imported pottery types in Mytilini by century (Author: Ts. Kodzhabasheva)

Обр. 6. Съотношение между типовете вносна керамика в Митилини по векове (Автор: Цв. Коджабашева)

Pottery types

For the purposes of the analysis, the collected pottery data is divided into two main categories: Ottoman production and Imported ware.

Ottoman production

Ottoman production is further classified into two groups – centralized production from Northwest Anatolia, and Other Ottoman production centers. Pottery from Northwest Anatolia includes Miletus ware (fig. 7) as well as pottery from Iznik (fig. 8), Kütahya (fig. 9), and, in a few examples, Akçaalan. This pottery was mass-produced, and its production was highly centralized under Ottoman state control. It was mainly intended for the tables of the middle and upper classes. From the 16th to the end of the 18th c., Iznik and Kütahya became the most widely traded types of glazed ceramics both within and beyond the Ottoman Empire. Their trade was tightly controlled by the state through a system of concessions that were practically licenses sold to merchants to allow them to deal in these wares. The sale of these concessions generated revenue for the state. To maintain control over the flow of goods, the Ottoman authorities also imposed various restrictions, bans, and sanctions (Vroom 2017, 907).

The pottery from other Ottoman production centers mainly include: Çanakkale ware (fig. 10), produced on the Dardanelles and exported especially in the 18th c.; pottery from Didymoteicho (fig. 11) – central Thrace, where pottery production spiked between the 17th and the 19th c. (see Liaros 2018, 203); and some imports from the Levant, Ephesus (fig. 12), and Ottoman Hungary (fig. 13).

Fig. 7. Miletus ceramics (14th – 15th c.) found in Sofia (after Guionova 2015, fig. 1.11, 13)
Обр. 7. Керамика от Милет (XIV – XV в.), открита в София (по Guionova 2015, fig. 1.11, 13)

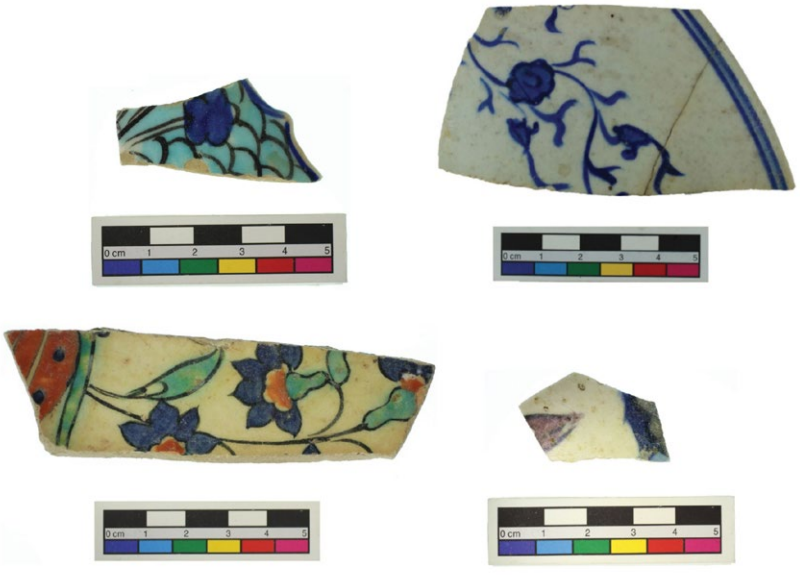

Fig. 8. Iznik pottery (16th – 17th c.) found at the Belgrade fortress (after Živković et al. 2017, fig. 3 – 4, fig. 6 – 7)
Обр. 8. Керамика от Изник (XVI – XVII в.), открита в Белградската крепост (по Živković et al. 2017, fig. 3 – 4, fig. 6 – 7)

Fig. 9. Kütahya coffee cups (18th c.) found in Izmir (after François, Ersoy 2011, fig. 10; without scale)

Обр. 9. Чашки за кафе от Кютахя (XVIII в.), открити в Измир (по François, Ersoy 2011, fig. 10; без мащаб)

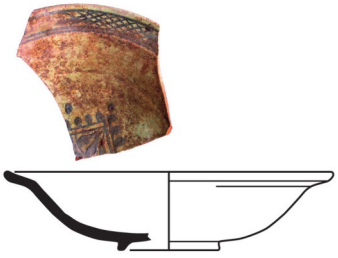

Fig. 10. Example of a Çanakkale dish (18th c.) found in Izmir (after François, Ersoy 2011, fig. 9.8; without scale)

Обр. 10. Пример за чиния от Чанаккале (XVIII в.), открита в Измир (по François, Ersoy 2011, fig. 9.8; без мащаб)

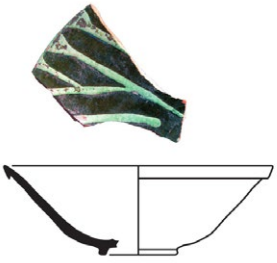

Fig. 11. Example of a Didymoteicho dish (18th c.) found in Izmir (after François, Ersoy 2011, fig. 9.9; without scale)

Обр. 11. Пример за чиния от Димотика (XVIII в.), открита в Измир (по François, Ersoy 2011, fig. 9.9; без мащаб)

Fig. 12. Some imports from Ephesus (15th – 16th c.) found in Sofia (after Guionova 2015, fig. 3.1 ; without scale)

Обр. 12. Вносни съдове от Ефес (XV – XVI в.), открити в София (по Guionova 2015, fig. 3.1; без мащаб)

Fig. 13. Gray metallic ware (16th – 17th c.) coming from Serbia and Hungary and found in Sofia (after Guionova 2015, fig. 4.2, 3)

Обр. 13. Сива метализирана керамика (XVI – XVII в.) от Сърбия и Унгария, открита в София (по Guionova 2015, fig. 4.2, 3)

Imported pottery

Porcelain from China started being produced as early as the 6th c. It was not until the 17th – 18th c., however, when porcelain specific for the European market started being produced in Jingdezhen (fig. 14). This ware was considered highly luxurious and had a major influence on ceramic production in every region it reached. The technique first spread to potters in Korea, Vietnam, and Japan (Vainker 1991, 134). Local potters in Europe and the Middle East also started to imitate Chinese porcelain. Although these attempts started early, it wasn't until the 18th c. that potters in England and Germany were able to make porcelain close in quality to the Chinese original (Vainker 1991, 134).

Fig. 14. Chinese porcelain cups (17th – 18th c.) found in Sofia (after Guionova 2015, fig. 5.11, 15)

Обр. 14. Китайски порцеланови чашки (XVII – XVIII в.), открити в София (по Guionova 2015, fig. 5.11, 15)

Fig. 15. A maiolica jug (16th – 17th c.) found in Varna (after Плетньов 2004b, обр. 2; without scale)

Обр. 15. Кана, майолика (XVI – XVII в.), открита във Варна (по Плетньов 2004b, обр. 2; без мащаб)

Italian maiolica (fig. 15) is tin-glazed earthenware with a peak of production between 1420 and 1565 AD. Maiolica was widely exported all over Northwestern Europe, Italy and the Adriatic, as well as the Balkans, the Aegean, and Western Anatolia, mostly during the 15th – 16th c. (Vroom 2005, 147). Maiolica was produced in nearly all Italian states.

The "secret" of hard-paste European porcelain (fig. 16) was discovered at the end of the 17th – beginning of the 18th c. This marked the beginning of the first large-scale porcelain production outside Jingdezhen (Faÿ-Hallé et al. 1983, 12; Vainker 1991, 134). European porcelain centers include Meissen, Thuringia, England, France, Delft, and Vienna. Other pottery imports present in the dataset include Haban ware from Central Europe (fig. 17) and ceramics imported from Spain (fig. 18).

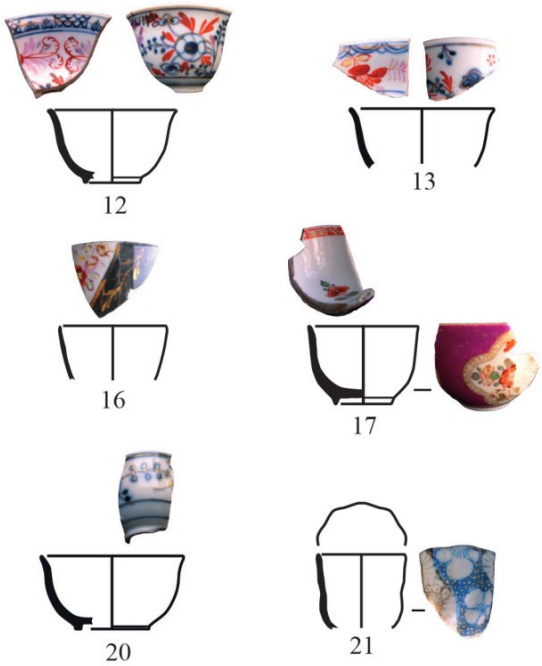

Fig. 16. Porcelain cups from Saxony (18th c.) found in Izmir (after François, Ersoy 2011, fig. 10; without scale)

Обр. 16. Порцеланови чашки от Саксония (XVIII в.), открити в Измир (по François, Ersoy 2011, fig. 10; без мащаб)

Fig. 17. Blue and white Haban pottery (17th – 18th c.) found in Belgrade (after Bikić 2012, fig. 5)

Обр. 17. Хабанска керамика в синьо и бяло (XVII – XVIII в.), открита в Белград (по Bikić 2012, fig. 5)

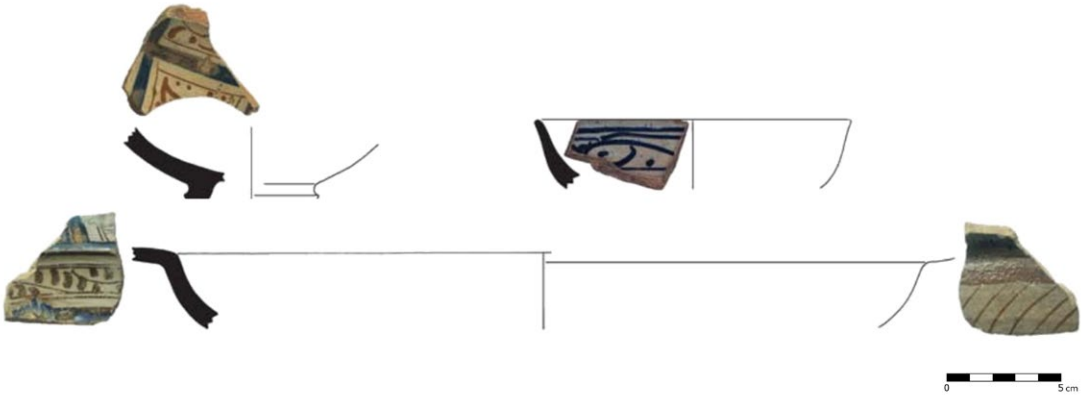

Fig. 18. Spanish pottery from Valencian workshops (14th – 16th c.) found in Sofia (after Guionova 2015, fig. 1.5, 7, 8)

Обр. 18. Испанска керамика от ателиетата във Валенсия (XIV – XVI в.), открита в София (по Guionova 2015, fig. 1.5, 7, 8)

Data preprocessing

In the final dataset, the collected pottery data is divided by find location, production center, and production period. The networks are divided by century, from the 15th to the 18th, as a means of standardizing the data. Although this chronological division may oversimplify the dating of certain imports for which more precise information is available, it is necessary to maintain consistency across the dataset. A significant proportion of pottery finds are characterized by uncertain or wide-ranging dating. Organizing the data by century provides the most detailed and consistent structure possible, given these limitations. To tackle the issue of uncertain dating for some pottery, the aoristic sum method is applied. This approach aims to distribute the uncertainty of an event (or artifact's dating) over the range in which it could have occurred (see Crema 2012; Fischer-Ausserer et al. 2004).

The aoristic analysis applied to this database is simple and straightforward due to many unknown contextual details concerning the pottery. The method assumes an equal probability of a sherd's date across its uncertain range. For instance, two sherds dated between the 16th and 17th c. would each carry a 0.5 probability for either century, resulting in an aoristic sum of 1 per century (0.5 + 0.5). This approach is applied to all sherds in the dataset with uncertain dating. Since some sites have significantly larger quantities of pottery than others (see Table 1), the data is further normalized by converting absolute values into percentages of total imports per site. Normalizing these amounts ensures a fairer comparison and prevents sites with larger assemblages from disproportionately influencing the overall data (Carlson 2017, 126).

Before the data is analyzed with the network approach, it is further simplified for clearer visualization and better interpretation. Since many imports originate from the same economic sphere or geographical area, the pottery data is grouped into broader categories. These are usually production centers that are geographically close and produce similar types of ceramics. In many cases, it is not possible to link the pottery to a specific site (e.g. Iznik/Kütahya).

Furthermore, separating unidentified Italian production centers, for example, from known city-states could distort their apparent influence, especially since some unidentified centers may overlap with known ones. Similarly, Miletus, Iznik, and Kütahya wares were produced at multiple sites in Northwest Anatolia, complicating the analysis. Grouping the production centers simplifies the network and allows for a more accurate and meaningful representation. This grouping is visible in Table 2.

Northwest Anatolia	Italian States	German States
Miletus	Italian States	German States
Iznik	South Italy	Meissen
Iznik/ Kütahya	Abisola	Thuringia
Kütahya	Montelupo	
Akçaalan	Orvieto	
	Liguria	
	Florence	
	Tuscany	
	Faenza	

Table 2. Groupings of pottery production centers in this article (Author: Ts. Kodzhabasheva)

Таблица 2. Групиране на керамичните производствени центрове, представени в статията (Автор: Цв. Коджабашева)

Creating the networks

Although network models are commonly associated with network graphs, which is the most common form of network visualization, these are not an essential component (Brughmans 2012, 628). Network methods mainly focus on calculating various statistics to measure different aspects of the network structure, nodes, and edges. Visualization, however, remains important as it provides an initial impression of the network model's key characteristics. It also helps place the model in a more understandable context, making it less abstract and easier to understand.

This network has several important features, one of which is that it is a directed network. This indicates a one-way interaction between the source nodes (the sites) and the target nodes (production centers), as the edges connecting them have a fixed orientation. The edges have also another important attribute – weight. The weight attribute is a numerical value that represents the strength of the connection between two nodes. For this network, the weight is determined by the proportion of a specific import type compared to all imported pottery at a site. It is represented by the transparency (alpha value) of the edge lines. This value ranges from 0.3 to 1, where 0 indicates full transparency and 1 represents a completely solid color. The weight is used only in visualization, complimenting but not directly influencing the network analysis due to the inaccuracy of the data.

Algorithm	min-max values	Developed by	Description
In-degree and Out-degree Centrality	0-1	Freeman 1979	It refers to how many edges are adjacent to a node. For directed networks, in-degree and out-degree centrality are used to distinguish between incoming and outgoing connections.
PageRank	0-1	Page et al. 1999	It ranks nodes based on the structure of their incoming links. Highly influential nodes do not exert stronger influence on their connected nodes. This is important, as prominent pottery production centers do not necessarily make the sites they export to more influential within the network.
HITS Algorithm	0-1	Kleinberg 1999	It assigns two values to each node in the network: a *hub* score and an *authority* score. The authority score is based on incoming links, while the hub score is determined by outgoing links. Both values depend on the hub and authority scores of a node's neighbors.
Average Neighbor Degree	0 - (N-1)	-	It calculates the average degree of a node's neighbors, indicating how well-connected they are. For this directed network, the focus is on the source nodes (predecessors) that export to a given target node. A higher value suggests that the target node is well-integrated into the network, which means that its suppliers (source nodes) are highly interconnected.

Table 3. Algorithms used in the analysis of created networks and their descriptions (Author: Ts. Kodzhabasheva)

Таблица 3. Използвани алгоритми за анализа на създадените мрежи и тяхното описание (Автор: Цв. Коджабашева)

The pottery data and the code used for building the network are open-access and available on GitHub (Repository: https://github.com/wkllc/archeo-geo-graph), with contributions from Dimitar Dimitrov (https://github.com/dimitarcodes). This is carried out in accordance with the FAIR principles (see Wilkinson et al. 2016), which aim to improve the accessibility, transparency and reuse of data. Researchers can use this code to reproduce the network graphs and analyses and to include additional sites and pottery.

Network analysis involves calculating various statistics to quantify its structure. The focus is on understanding trade flow and the strength of connections between sites by identifying key nodes and tightly connected groups. Changes in these relationships are then tracked over time. To do this, a range of node-based metrics, such as centrality measures and average neighbor degree, are used to assess the importance and connectivity of individual nodes. All algorithms discussed in Table 3 are part of the NetworkX documentation (https://networkx.org/documentation). These algorithms are based solely on the presence of connections between nodes and do not take into account the quantity of ceramic imports.

Results

The presentation and interpretation of archaeological evidence is conducted independently from the established historical periodization of the Ottoman period. For this reason, the analysis is organized by century rather than following traditional historical divisions. The main aim is to examine the results of the network analyses without the influence of pre-existing historical narratives. This approach is intended to prevent the archaeological evidence from being forced to fit into existing historical frameworks. It should be noted, however, that some aspects of the analysis are certainly limited by the availability of the data. Despite these limitations and by formulating archaeological interpretation separately and only afterwards comparing it with the historical context, a more balanced and informative understanding of the data has been sought.

15th century

The network analysis of the 15th c. network (fig. 19) is summarized in Table 4 and Table 5. Sofia stands out as the site receiving the largest variety of imports as it is ranked highest by all centrality measures. Its last position in the Average Neighbor Degree ranking, highlights the site's role as an important trade hub, as it connects to ceramic production centers that are not well integrated into the Ottoman international trade network, such as Ephesus and Valencia.

Domestic ceramic trade in the 15th c. Ottoman Empire is represented solely by the production centers of Northwest Anatolia. These ceramics play a significant role in the overall trade during that period since the source node is ranked first in connectivity (Table 5). What stands out is that Sofia has the weakest connection with the domestic center of Northwest Anatolia when compared to all other sites. This further supports the role of Sofia as a big trade hub that maintained its own independent trade network.

International trade is very diverse; the Italian states are ranked second in connectivity as production centers since they were key trade partners of the Ottomans. Varna's strong connection with the imperial heartland in Northwest Anatolia, and the site's excessive trade with the Italians suggest good integration into the Ottoman trade system and a lack of independent trade planning.

The least influential pottery production center is the Levant, which is placed last according to the HITS algorithm. At the time of the 15th c., the Levant is not yet part of the Ottoman Empire, as the Ottomans conquered the region only in 1516 AD. This could suggest that the connection between Mytilini and the Levant is part of a trade network in the Eastern Mediterranean established way before the Ottomans.

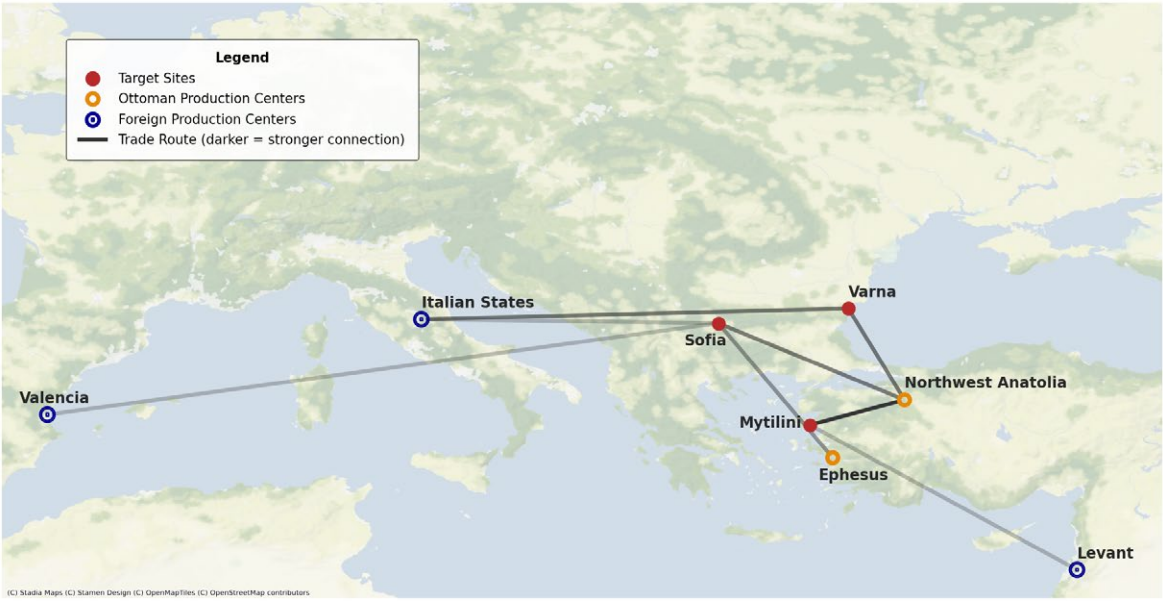

Fig. 19. Geospatial network model of Ottoman trade relations – 15th c. (Author: Ts. Kodzhabasheva; Map source: Stadia Maps, Stamen Design: https://stadiamaps.com)

Обр. 19. Геопространствен мрежови модел на османските търговски връзки – XV в. (Автор: Цв. Коджабашева; Картен източник: Stadia Maps, Stamen Design: https://stadiamaps.com)

Node	PageRank	In-Degree Centrality	HITS Authority	Avg. Neighbor Degree
Sofia	0.28	0.57	0.48	1.75
Mytilini	0.17	0.29	0.21	2.00
Varna	0.14	0.29	0.31	2.50

Table 4. Centrality and connectivity metrics of the target nodes from the 15th c. trade network (Author: Ts. Kodzhabasheva)

Таблица 4. Метрики за централност и свързаност на целевите възли на търговската мрежа през XV в. (Автор: Цв. Коджабашева)

Node	Out-Degree Centrality	HITS Hub
Northwest Anatolia	0.43	0.34
Italian States	0.29	0.27
Ephesus	0.14	0.16
Valencia	0.14	0.16
Levant	0.14	0.07

Table 5. Centrality and connectivity metrics of the source nodes from the 15th c. trade network (Author: Ts. Kodzhabasheva)

Таблица 5. Метрики за централност и свързаност на изходните възли на търговската мрежа през XV в. (Автор: Цв. Коджабашева)

16th century

The 16th c. trade network (fig. 20) is expanded with one more target node – Belgrade. Sofia still ranks as the most significant and best-connected node in the network, with the lowest score on the Average Neighbor Degree metric and connecting to sites that export to few target nodes (Table 6). The site clearly maintains its position as the city with the most diverse connections to pottery production centers. Varna's importance increases compared to the previous century, followed by Belgrade and lastly Mytilini.

Domestic exports remain dominated almost entirely by production centers in Northwest Anatolia. This region maintains its position as the node with the highest number of connections (Table 7). The site's influence increases significantly, as it now accounts for a huge majority of the total imports of all cities.

The presence of this luxurious Ottoman ware indicates the presence of a wealthy urban class in the cities that could afford such ceramics. This big increase of Northwest Anatolian pottery suggests a strengthening of the connection and control of the imperial heartland, as the overall trade in the 16th c. becomes almost entirely domestic. Mytilini's connections are limited only to Northwest Anatolia, as there is no evidence of any international trade ties in the 16th c.

Another Ottoman domestic production center that emerges is Southern Hungary, which is connected to Sofia and Varna. Interestingly, despite its geographical proximity to Belgrade, there is no recorded connection between Southern Hungary and the city. This absence may be explained by the categorization of imports from that region as local in the data analysis for Belgrade.

The Italian states remain the biggest non-domestic trade partner for Ottoman cities. International trade remains very diverse, despite it accounting for a smaller share of ceramic imports compared to the 15th c. This indicates that while Ottoman centralization grew, many sites—particularly Sofia and Varna—retained strong international connections.

Varna's Average Neighbor Degree score remains relatively high. This reflects the city's continued strong connections with the imperial heartland and domestic Ottoman production centers. This also indicates that Varna remained well-integrated into the broader Ottoman trade network.

The Belgrade-China link is particularly interesting as it marks the earliest Chinese import in the studied networks. Unlike Sofia, Belgrade does not appear to function as a major trade hub, based on its position in the network centrality rankings. It is therefore likely that these Chinese imports reached the city through individual movement or personal exchange rather than through established trade routes.

17th century

In the 17th c. network (fig. 21), Sofia remains a key receiver of ceramics from production centers with few connections to other sites. This pattern, evident since the 15th c., suggests Sofia was a crossroads of major trade routes, facilitating the flow of goods and traders to and from the imperial capital.

As seen in Table 8, Belgrade's influence has grown and surpassed both Varna and Mytilini. Further, the site has a relatively low Average Neighbor Degree score compared to the other two, suggesting that Belgrade engages in a more independent pattern of trade within the network.

It is interesting to note that, although Varna's trade practices remain largely unchanged, its relative importance within the network declines as other sites experience an increase in international imports. Mytilini also continues to hold a relatively minor position in the network, maintaining its strongest connection with Northwest Anatolia. However, the city has now established new links

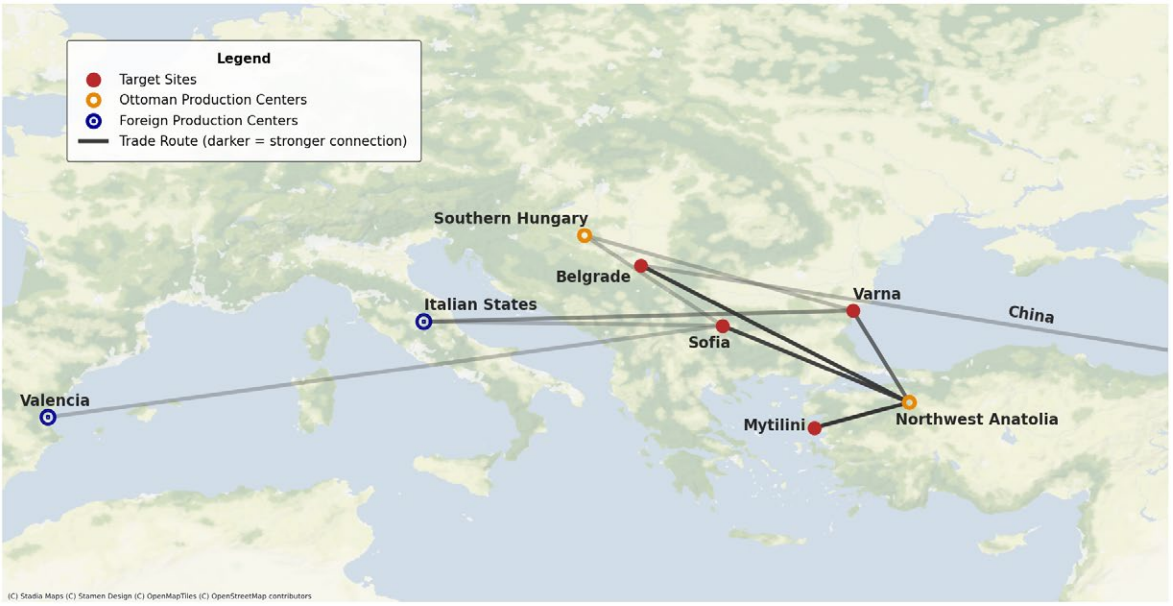

Fig. 20. Geospatial network model of Ottoman trade relations – 16th c. (Author: Ts. Kodzhabasheva; Map source: Stadia Maps, Stamen Design: https://stadiamaps.com)

Обр. 20. Геопространствен мрежови модел на османските търговски връзки – XVI в. (Автор: Цв. Коджабашева; Картен източник: Stadia Maps, Stamen Design: https://stadiamaps.com)

Node	PageRank	In-Degree Centrality	HITS Authority	Avg. Neighbor Degree
Sofia	0.22	0.50	0.38	2.25
Varna	0.16	0.38	0.33	2.67
Belgrade	0.16	0.25	0.16	2.50
Mytilini	0.09	0.13	0.14	4.00

Table 6. Centrality and connectivity metrics of the target nodes from the 16th c. trade network (Author: Ts. Kodzhabasheva)

Таблица 6. Метрики за централност и свързаност на целевите възли на търговската мрежа през XVI в. (Автор: Цв. Коджабашева)

Node	Out-Degree Centrality	HITS Hub
Northwest Anatolia	0.50	0.34
Southern Hungary	0.25	0.24
Italian States	0.25	0.24
Valencia	0.13	0.13
China	0.13	0.05

Table 7. Centrality and connectivity metrics of the source nodes from the 16th c. trade network (Author: Ts. Kodzhabasheva)

Таблица 7. Метрики за централност и свързаност на изходните възли на търговската мрежа през XVI в. (Автор: Цв. Коджабашева)

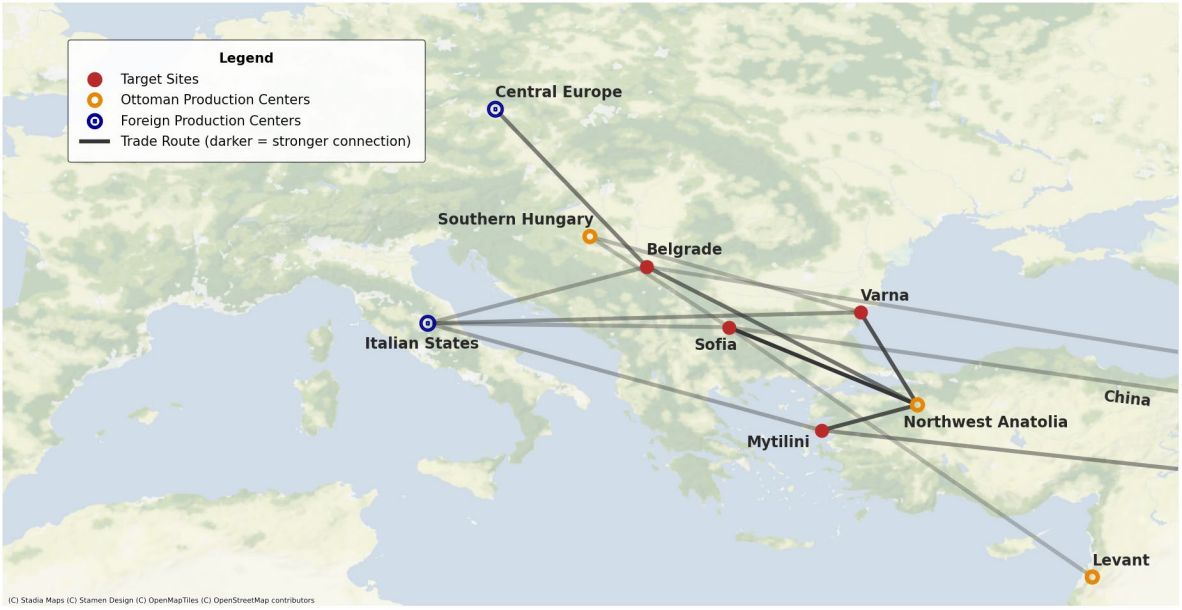

Fig. 21. Geospatial network model of Ottoman trade relations – 17th c. (Author: Ts. Kodzhabasheva; Map source: Stadia Maps, Stamen Design: https://stadiamaps.com)

Обр. 21. Геопространствен мрежови модел на османските търговски връзки – XVII в. (Автор: Цв. Коджабашева; Картен източник: Stadia Maps, Stamen Design: https://stadiamaps.com)

Node	Page Rank	In-Degree Centrality	HITS Authority	Avg. Neighbor Degree
Sofia	0.20	0.56	0.30	2.80
Belgrade	0.17	0.44	0.26	3.00
Varna	0.12	0.33	0.21	3.33
Mytilini	0.11	0.33	0.23	3.67

Table 8. Centrality and connectivity metrics of the target nodes from the 17th c. trade network (Author: Ts. Kodzhabasheva)

Таблица 8. Метрики за централност и свързаност на целевите възли на търговската мрежа през XVII в. (Автор: Цв. Коджабашева)

Node	Out-Degree Centrality	HITS Hub
Northwest Anatolia	0.44	0.26
Italian States	0.44	0.26
China	0.33	0.21
Southern Hungary	0.22	0.13
Levant	0.11	0.08
Central Europe	0.11	0.07

Table 9. Centrality and connectivity metrics of the source nodes from the 17th c. trade network (Author: Ts. Kodzhabasheva)

Таблица 9. Метрики за централност и свързаност на изходните възли на търговската мрежа през XVII в. (Автор: Цв. Коджабашева)

with Italy and China, though, which indicating a gradual shift towards greater engagement in international trade.

The ranking of source nodes is shown in Table 9. Trade patterns within the network have shifted, with the dominance of Northwest Anatolia declining compared to previous centuries. In contrast, the Italian states have expanded their influence to equal that of Northwest Anatolia as now they connect to all sites within the network. Southern Hungary maintains a high ranking in terms of connectivity while the other domestic production center, the Levant, is connected only to Sofia despite its proximity to Mytilini. This suggests that Sofia attracted a greater number of unique trade partners than Mytilini, likely reflecting its higher significance within the network. China has also risen in importance among the international trade connections, as Chinese imports became significantly more popular in the 17th c.

Notably, Belgrade has the weakest connection with Northwest Anatolia out of all other sites. This, along with the fact that Belgrade is the only site connected to Central Europe, may be linked to its location at the border with the Habsburg Empire. As already noted earlier, Belgrade was not consistently under Ottoman control. This might explain some of the differences in its trade patterns compared to other sites.

18th century

Izmir emerges as a target node only in the 18th c. (fig. 22 – 23), displacing Sofia as the most prominent hub with the largest volume of pottery imports from diverse and often somewhat marginal production centers. Notably, Izmir's ties to the international market are stronger than those to the domestic market. Still, the site's domestic network is very well developed since it connects to all domestic pottery production centers at the time.

Sofia and Mytilini rank next at approximately the same level of influence, followed by Varna and Belgrade (Table 10). While Sofia retains its characteristically diverse connections, its rel-

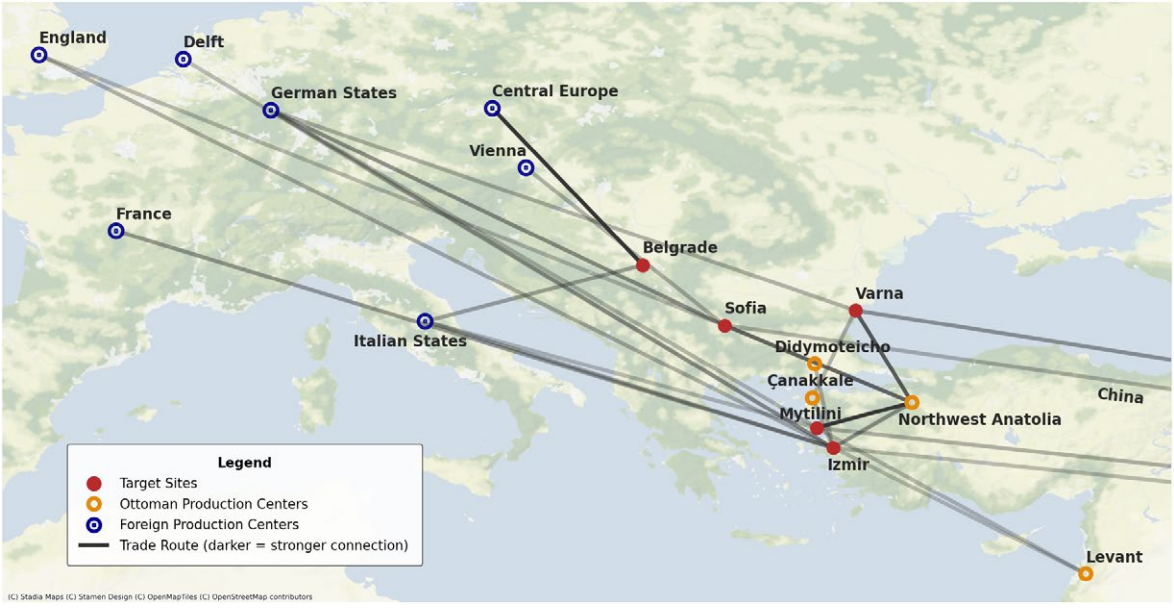

Fig. 22. Geospatial network model of Ottoman trade relations – 18th c. (Author: Ts. Kodzhabasheva; Map source: Stadia Maps, Stamen Design: https://stadiamaps.com)

Обр. 22. Геопространствен мрежови модел на османските търговски връзки – XVIII в. (Автор: Цв. Коджабашева; Картен източник: Stadia Maps, Stamen Design: https://stadiamaps.com)

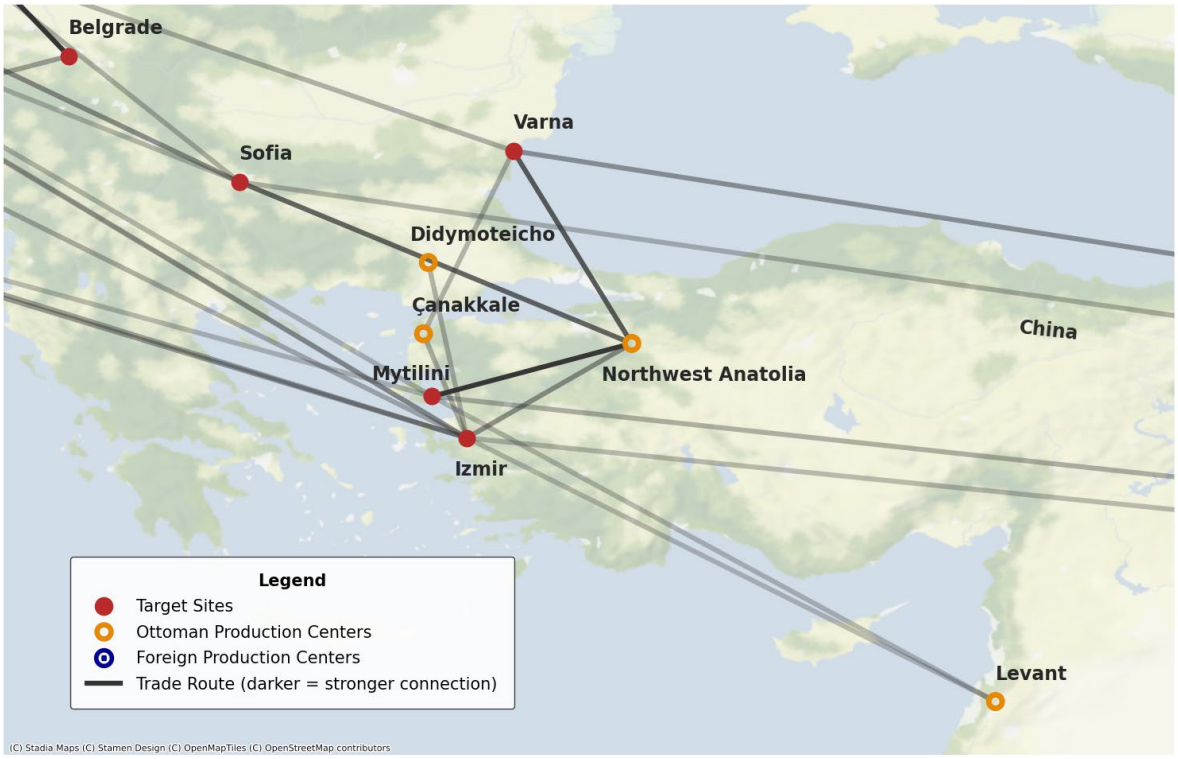

Fig. 23. Geospatial network model of Ottoman trade relations, focusing on the local production centers – 18th c. (Author: Ts. Kodzhabasheva; Map source: Stadia Maps, Stamen Design: https://stadiamaps.com)

Обр. 23. Геопространствен мрежови модел на османските търговски връзки, с фокус върху местните производствени центрове – XVIII в. (Автор: Цв. Коджабашева; Картен източник: Stadia Maps, Stamen Design: https://stadiamaps.com)

Node	Page Rank	In-Degree Centrality	HITS Authority	Avg. Neighbor Degree
Izmir	0.21	0.63	0.34	2.40
Sofia	0.11	0.31	0.20	3.00
Mytilini	0.09	0.31	0.23	3.40
Varna	0.08	0.25	0.19	3.50
Belgrade	0.08	0.13	0.04	2.00

Table 10. Centrality and connectivity metrics of the target nodes from the 18th c. trade network (Author: Ts. Kodzhabasheva)

Таблица 10. Метрики за централност и свързаност на целевите възли на търговската мрежа през XVIII в. (Автор: Цв. Коджабашева)

ative influence within the network diminishes following Izmir's emergence as the dominant hub. Mytilini remains the site with the strongest influence from the imperial heartland, and Varna is still well-integrated into the Ottoman trade network in dependence on well-established trade routes. This pattern is evidenced by Varna's high Average Neighbor Degree score, which indicates connections to prominent production centers.

Both local and international networks grew more diverse in the 18th c., incorporating several new pottery production centers. In the source node rankings (Table 11), Northwest Anatolia now shares first place with the German States and China, reflecting its diminished role compared to

Node	Out-Degree Centrality	HITS Hub
Northwest Anatolia	0.25	0.15
German States	0.25	0.15
China	0.25	0.15
Italian States	0.19	0.09
Levant	0.13	0.09
England	0.13	0.09
Çanakkale	0.13	0.08
Didymoteicho	0.06	0.05
Delft	0.06	0.05
France	0.06	0.05
Vienna	0.06	0.03
Central Europe	0.06	0.01

Table 11. Centrality and connectivity metrics of the source nodes from the 18th c. trade network (Author: Ts. Kodzhabasheva)
Таблица 11. Метрики за централност и свързаност на изходните възли на търговската мрежа през XVIII в. (Автор: Цв. Коджабашева)

earlier centuries. While it remained a key export hub, its contribution to overall imports declined significantly. The domestic network also expanded in addition to the Levant, with new centers like Çanakkale and Didymoteicho. This shift suggests a decentralization in local authority, as the monopoly of state-controlled ceramics from Iznik and Kütahya gradually diminishes.

Italy, once dominant in international trade, is now much less influential. For the first time since the 15th c., Varna has no connection to the Italian states, instead linking to the German States. The presence of European ceramics in Varna further reaffirms the increasing economic role of European states in the 18th c., with centers like the German States, England, Delft, and France dominating Ottoman cities' international connections. Izmir and Sofia, for example, develop strong ties to Central and Western European pottery producers.

Belgrade is placed last in terms of connectivity and also has the lowest Average Neighbor Degree score, which indicates it is connected to less prominent nodes in the network. Combined with its low centrality ranking, this suggests that Belgrade is an outlier in the network. Its strong connection to Central Europe and a complete lack of Ottoman ceramics signals a reorientation from the Ottoman economic sphere towards European trade markets. In the 18th c., Belgrade remained under Habsburg influence for even longer periods than it had in the previous century.

Discussion

It is important to note that ceramic imports represent only one aspect of the broader trade system. Many other traded goods are not included in the creation of this network, even though they could significantly influence the characteristics of the nodes and their trade connections. It is important to keep these limitations in mind when interpreting the results of the network analyses.

Historical information is available for all centuries of the Ottoman period, except for the 15th c., as sources from immediately after the Ottoman conquest are limited. This makes comparison between archaeological findings and historical records for that century difficult. For instance, the network analysis suggests that Sofia was a major trade hub in the 15th c., even before it became the capital of the Rumelia vilayet (province) in 1530 AD (see Иширков 1912). This indicates that the city was already integrated into a diverse trade network by the time of the Ottoman conquest in 1396 AD. However, this cannot be confirmed through available Ottoman historical sources.

Additionally, international links in the 15th c., such as Sofia's connection to Valencia and Ephesus, Mytilini's ties with the Levant, and Varna's connections to the Italian states are evident in the archaeological record but are not documented by contemporary historical sources. In the case when textual records are scarce, archaeological evidence plays a crucial role. Although Northwest Anatolian influence is clearly the most dominant in the network, as all sites are part of the Ottoman Empire, the presence of international trade connections can probably be attributed to the continuity of trade patterns established before the Ottoman period.

The Balkans

In the Balkans, significant changes are visible in the 16th c. and marked by a sharp rise in the influence of Northwest Anatolian production centers across the network. This trend aligns with the production peak of Iznik ware (Atasoy 1989, 14). The spread of this state-monopolized ceramic reflects greater control of the Ottoman state over its domestic market. It also suggests the emergence of a wealthy urban class in the Balkan cities. This increased connection with the imperial heartland further supports historical accounts of Ottoman policies aimed at repopulating Balkan towns with Anatolian settlers (Eminov 1997, 27).

When it comes to international connections, Sofia remains the most influential within the network, signifying the site's important role as a trade hub. This is to be expected, as Sofia was not only the capital of Rumelia vilayet from mid-15th c. until early 19th c., but it was also strategically located at the crossroads of major international trade routes. This includes the key route from Istanbul to Budapest that passes through Edirne, Filibe, Sofia, Niš, and Belgrade (Faroqhi 1994, 485).

One interesting aspect is that in historical sources, Dubrovnik merchants were important middlemen in the trade between Italy and the Balkans (İnalcık 1994, 262). These merchants' settlement in Sofia in the 16th c. is also well documented (Иширков 1912, 46). Although network analyses clearly show that Sofia remained well-connected to the Italian states until the 18th c., identifying the specific trade actors involved in this exchange is not possible. This reflects a broader challenge in archaeological research, as traded goods alone do not reveal who was involved in their movement.

While Dubrovnik merchants remained important for trade between the Balkans and the Italian states, by 1700 AD their importance had significantly declined due to the decrease of Venice's influence on the global market (Faroqhi 1994, 512). A decline in Italy's influence is visible only in the 18th c., however, while in the 17th c. its influence is even expanded to all sites in the network.

In each network analyzed, Varna shows a strong connection to Northwest Anatolia and high integration into established Ottoman trade routes. This suggests that its trading practices closely followed broader Ottoman strategies, which in turn suggests limited commercial independence. This aligns with historical accounts, which emphasize that Varna's primary role was supplying grain to Istanbul in exchange for manufactured goods (Faroqhi 1984, 77; Плетньов 2002 – 2003, 429).

Varna's strong connections to the capital and Sofia's role as an international trade hub suggest different functions for the two cities. Despite being just two sites from the eastern and western regions, this could point to a broader pattern across the Balkans. According to Stoianovich, two types of merchants emerged in the Ottoman Balkans after the 16th c. (Stoianovich 1960). Merchants in the western Balkan expanded in response to the Ottoman ambition to dominate international commerce while central and eastern merchants focused on supplying Istanbul. While the network results support this, further analysis and significantly more data are needed to explore this statement fully.

One discrepancy between the archaeological and historical narrative, however, is that historical sources point to the closure of the Black Sea for non-Ottoman ships in mid-16th c. (Stoianovich 1960, 240; Çelik 2010, 22). This, however, is not visible in the network because Varna's connection to the Italian states remains strong until the 18th c. This raises the issue of how Italian imports reached Varna. It is possible that these Italian imports arrived overland, through commerce hubs like Sofia. Given the relatively high percentage of these imports and the persistent connection between Italy and Varna until the 18th c., however, this does not fully explain the situation. There is no information in the historical accounts that can clarify this phenomenon.

In the 16th c., Belgrade's position in the network indicates strong connectivity to the Ottoman heartland but limited international links. This high level of integration is supported by the fact that, under Ottoman rule, Belgrade developed into a military stronghold where large numbers of Ottoman soldiers were stationed (Bikić 2003, 176).

The Habsburgs conquered Belgrade three times between the 17th and 18th c. These political shifts are reflected in the network models, where Belgrade appears as an outlier. It is important to note that the archaeological data from this period is particularly limited. Yet, clear changes can be observed. Trade with Northwest Anatolia is disrupted while connections with Central Europe increase significantly. The decline of Ottoman control over the city is evident.

The Aegean

For the Aegean, network analyses largely align with the historical narrative on global economic trends. Mytilini and Izmir can be analyzed together since they are geographically very close and represent the same economic region.

In the network, Mytilini maintains strong ties with the imperial core in Northwest Anatolia from the beginning, and by the 16th c., its international connections disappear completely. This decline in international trade could be attributed to the decreased influence of the port of Chios, which was closely linked to Mytilini's economy (Faroqhi 1984, 115). Additionally, up until the 17th c., the Ottomans regarded Izmir and its region primarily as suppliers for the capital, with no significant plans for its development (Goffman 1999, 83 – 89).

This changed with the blooming of international trade in the Eastern Mediterranean in the early 17th c. and the increase of Izmir's role as an international trade hub. The positioning of Izmir on the global trade map in the late 16th – early 17th c. attracted migrant merchants to the region. (Goffman 1999, 83). Historical accounts about Mytilini during that period are scarce, but this economic shift in the region can be observed through the increased international connections of Mytilini in the network of the 17th c. The international trade network becomes even more diverse in the 18th c. Archaeological data compensates for the scarcity of historical information on Mytilini, offering a more detailed view of the city's economic development.

Izmir is only present in the 18th c. Its presence reflects well-established historical narratives of economic growth (Goffman 1999, 83 – 89; Kanberoğlu 2023, 609). Izmir is the most prominent

site in the network with the most diverse international connections and a wide range of imports from Europe. The city also has the smallest proportion of imports from Northwest Anatolia compared to other sites, most probably because of its economic strategy. Goffman notes that Izmir significantly reduced its trade with cities in the north and northeast, including Istanbul, in favor of trade with Europe (Goffman 1999, 89).

Overall Trends

The network analysis of pottery production centers clearly reflects broader historical trends in the Ottoman Empire. By the 18th c., the decentralization of state authority frequently emphasized by historians (Anastasopoulos 2006, 11; Stoianovich 1960, 253) becomes evident in the material record. This is marked by the emergence of more regionally influential Ottoman production centers and a corresponding decline in the dominance of state-controlled ceramics from Northwest Anatolia.

In addition to the internal changes in the Ottoman Empire, there was a broader shift in the global commercial center during the 17th and 18th c. The Ottoman state underwent significant economic and administrative changes, as it struggled to keep pace with the rapid industrialization and population growth of Western Europe. As a result, the Empire was increasingly pushed into the role of a raw material supplier for European markets (Panzac 1992, 191). This drastic economic shift is clearly visible in the network analysis. By the 18th c., European production centers had overtaken Ottoman ones as the main suppliers of ceramics.

Conclusion

This study highlights the complementary relationship between archaeological networks and historical sources in reconstructing Ottoman trade dynamics. While historical texts often focus on larger economic trends, archaeology can fill in the gaps, especially in periods with limited textual records. Discrepancies between the two demonstrate archaeology's capacity to challenge and refine historical narratives, as it offers much more detailed insights into the trade relationships of the sites. Ceramic evidence has the potential to further uncover regional developments, which in its turn can help refine and explain the broader economic picture.

Network methods proved to be very useful when dealing with scarce archaeological data. Shifting the focus from pottery quantities to network connections helped reconstruct trade relationships and patterns that otherwise were not easy to detect. Simplifying real-world trade networks further helps to focus on specific network dynamics, revealing changes of influence and trade routes over time. This method offers an interpretative layer beyond traditional pottery analysis.

The results of this research show that major economic events recorded in historical sources are also reflected in the archaeological networks. One example is the Ottoman dominance of trade in the 16th and 17th c. The gradual decline of centralized Ottoman control also becomes clear in the 18th c., as regional pottery production centers take on a bigger role in the network and western European merchants start to control the international market. These findings suggest that, despite uncertainty in the data, network methods can still provide meaningful insights in archaeological research.

One aspect that is difficult to detect archaeologically within a trade network is the identity of the traders themselves since they may have come from a different location than the goods they traded. This is the case of Dubrovnik merchants trading Italian goods in the Balkans; they remain largely invisible in the ceramic record.

It is important to note that the absence of a particular import at a site does not necessarily indicate a lack of connection. However, the presence of a ceramic import clearly points to some form

of interaction. For example, the presence of Italian pottery imports in Varna after the closure of the Black Sea raises important questions. Without archaeological analysis of the material from the site, we would not have questioned how the pottery got there, who the traders were, or how the trade route between Italy and Varna operated.

What becomes clear from this research is that neither archaeology nor history alone is sufficient to fully explain Ottoman economic systems. Combining both approaches helps to overcome their individual limitations and sparks discussions that might not have occurred otherwise. To further improve our understanding of the Ottoman period, however, more systematic research is necessary, especially in underrepresented regions.

In addition, more precise categorization of the pottery could offer valuable insights. Understanding regional Ottoman pottery production is as important as studying international centers, yet it remains relatively under-researched. Improvements in pottery periodization could also help narrow the chronological scope of network models, which can help identify subtle changes and better explain certain phenomena. This would significantly enhance our understanding of trade relations within the Ottoman Empire and their role in the wider context of global commerce.

References/Цитирана литература

Anastasopoulos 2006: A. Anastasopoulos. Crisis and state intervention in late eighteenth-century Karaferye (mod. Veroia). – In: F. F. Anscombe (ed.). The Ottoman Balkans, 1750 – 1830. Princeton, 2006, 11 – 33.

Atasoy 1989: N. Atasoy. The survival of Iznik pottery in Turkey. – In: N. Atasoy, J. Raby (eds.). Iznik: The Pottery of Ottoman Turkey. London, 1989, 14 – 18.

Atasoy, Raby 1989: N. Atasoy, J. Raby (eds.). Iznik: The pottery of Ottoman Turkey. London, 1989.

Baram, Carroll 2000a: U. Baram, L. Carroll (eds.). A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground. New York, 2000.

Baram, Carroll 2000b: U. Baram, L. Carroll. The future of the Ottoman past. – In: U. Baram, L. Carroll (eds.). A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground. New York, 2000, 3 – 32.

Bikić 2003: V. Bikić. Gradska keramika Beograda (16 – 17. vek). (Arheološki institut Beograd. Monografija, 39). Beograd, 2003.

Bikić 2012: V. Bikić. The Haban pottery from the Belgrade fortress: Archaeological contexts, chronology, decorative designs. – Starinar, 62, 2012, 205 – 227.

Brown 1996: C. Brown (ed.). Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East. New York, 1996.

Brughmans 2012: T. Brughmans. Thinking through networks: A review of formal network methods in archaeology. – Journal of Archaeological Method and Theory, 20, 2012, 623 – 662.

Brughmans, Peeples 2023: T. Brughmans, M. A. Peeples. Network science in archaeology. Cambridge, 2023.

Carlson 2017: D. L. Carlson. Quantitative Methods in Archaeology Using R. Cambridge, 2017.

Çelik 2010: N. Çelik. Black Sea and the Balkans under Ottoman rule. – Karadeniz Araştırmaları, 6(24), 2010, 1 – 27.

Charleston, Ayers 1971: R. J. Charleston, J. G. Ayers. Meissen and other European porcelain: A catalogue. Lausanne – London, 1971.

Crema 2012: E. R. Crema. Modelling temporal uncertainty in archaeological analysis. – Journal of Archaeological Method and Theory, 19(4), 2012, 440 – 461.

Eminov 1997: A. Eminov. Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria. London, 1997.

Faroqhi 1984: S. Faroqhi. Towns and townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, crafts, and food production in an urban setting, 1520 – 1650. Cambridge, 1984.

Faroqhi 1994: S. Faroqhi. Crisis and change, 1590 – 1699. – In: H. İnalcık, D. Quataert (eds.). An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300 – 1914. Cambridge, 1994, 411 – 636.

Faÿ-Hallé et al. 1983: A. Faÿ-Hallé, B. Mundt, A. Dawson. Nineteenth-Century European Porcelain. London, 1983.

Fischer-Ausserer et al. 2004: K. Fischer-Ausserer, W. Börner, M. Goriany. Aoristic analysis: Seeds of a new approach to mapping archaeological distributions through time. – In: Magistrat der Stadt Wien, Referat Kulturelles Erbe,

Stadtarchäologie Wien (eds.). Enter the Past: The e-Way into the Four Dimensions of Cultural Heritage. CAA 2003. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology. Proceeding of the 31st Conference, Vienna, Austria, April 2003. (British Archaeological Reports International Series, 1227). Oxford, 2004, 448 – 452.

François, Ersoy 2011: V. François, A. Ersoy. Fragments d'histoire: La vaisselle de terre dans une maison de Smyrne au XVIIIe siècle. – Bulletin de correspondance hellénique, 135(1), 2011, 377 – 419.

Freeman 1979: L. C. Freeman. Centrality in social networks: Conceptual clarification. – Social Networks, 1(3), 1979, 215 – 239.

Gajić-Kvaščev et al. 2018: M. Gajić-Kvaščev, V. Bikić, V. Wright, I. E. Radosavljević, L. Damjanović-Vasilić. Archaeometric study of 17th/18th century painted pottery from the Belgrade Fortress. – Journal of Cultural Heritage, 32, 2018, 9 – 21.

Georgopoulou, Thanasakis 2019: M. Georgopoulou, K. Thanasakis (eds.). Ottoman Athens: Archaeology, Topography, History. Athens, 2019.

Goffman 1999: D. Goffman. Izmir: From village to colonial port city. – In: E. Eldem, D. Goffman, B. Masters (eds.). The Ottoman City Between East and West. Cambridge, 1999, 79 – 134.

Guionova 2005: G. Guionova. Le "Miletus ware" de Choumen. – Archaeologia Bulgarica, 3, 2005, 87 – 94.

Guionova 2015: G. Guionova. Céramique d'importation du XIVe au XVIIe siècle en Bulgarie. – In: M. J. Gonçalves, S. Gómez-Martínez (eds.). Actas do X Congresso Internacional a Cerâmica Medieval no Mediterrâneo, Silves – Mértola, 22 a 27 outubro de 2012. Silves, 2015, 681 – 691.

Hayes 1992: J. W. Hayes. Excavations at Saraçhane in Istanbul, Vol. 2. The pottery. Princeton University Press, 1992.

İnalcık 1994: H. İnalcık. The Ottoman state: Economy and society, 1300 – 1600. – In: H. İnalcık, D. Quataert (eds.). An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300 – 1914. Cambridge, 1994, 9 – 410.

İnalcık 1996: H. İnalcık. The meaning of legacy: The Ottoman case. – In: C. Brown (ed.). Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East. New York, 1996, 17 – 29.

İnalcık 1997: H. İnalcık. An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Cambridge, 1997.

İnalcık, Quataert 1994: H. İnalcık, D. Quataert (eds.). An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300 – 1914. Cambridge, 1994.

Kanberoğlu 2023: N. Kanberoğlu. Financial structure and transportation in Izmir (Smyrna) within Ottoman government reports. – The International History Review, 45(4), 2023, 607 – 622.

Kleinberg 1999: J. Kleinberg. Authoritative sources in a hyperlinked environment. – Journal of the Association for Computing Machinery, 46(5), 1999, 604 – 632.

Liaros 2018: N. Liaros. Late Ottoman tableware from Didymoteicho and some notes on pots' form, function, and identity. – In: F. Yenişehirlioğlu (ed.). Proceedings of the XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, Vol. 1. Ankara, 2018, 203 – 216.

Orton 1980: C. Orton. Mathematics in Archaeology. Cambridge, 1980.

Page et al. 1999: L. Page, S. Brin, R. Motwani, T. Winograd. The PageRank Citation Ranking: Bringing Order to the Web. – Technical Report 1999-66, Stanford InfoLab, November 1999.

Panzac 1992: D. Panzac. International and domestic maritime trade in the Ottoman Empire during the 18th century. – International Journal of Middle East Studies, 24(2), 1992, 189 – 206.

Popović, Bikić 2004: M. Popović, V. Bikić. Kompleks srednjovekovne mitropolije u Beogradu: Iskopavanje Donjeg grada Beogradske tvrđave. (Arheološki institut Beograd, Posebna izdanja, 41). Beograd, 2004.

Stoianovich 1960: T. Stoianovich. The conquering Balkan Orthodox merchant. – The Journal of Economic History, 20(2), 1960, 234 – 313.

Todorova 1996: M. Todorova. The Ottoman legacy in the Balkans. – In: C. Brown (ed.). Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East. New York, 1996, 17 – 29.

Vainker 1991: S. J. Vainker. Chinese pottery and porcelain: From prehistory to the present. London, 1991.

Vroom 2005: J. Vroom. Byzantine to modern pottery in the Aegean: An introduction and field guide. Athens, 2005.

Vroom 2017: J. Vroom. The Global Ottomans. – In: T. Hodos (ed.). The Routledge Handbook of Archaeology and Globalization. London, 2017, 899 – 917.

Vroom 2019: J. Vroom. Broken pots from Ottoman Athens: A new view from the Agora excavations. – In: M. Georgopoulou, K. Thanasakis (eds.). Ottoman Athens: Archaeology, Topography, History. Athens, 2019, 179 – 212.

Wilkinson et al. 2016: M. D. Wilkinson, M. Dumontier, I. J. Aalbersberg, G. Appleton, M. Axton, A. Baak, et al. The FAIR guiding principles for scientific data management and stewardship. – Scientific Data, 3, 2016, 160018.

Williams 2009: H. Williams. Medieval and Ottoman Mytilene. – In: J. Bintliff, H. Stöger (eds.). Medieval and Post-Medieval Greece: The Corfu Papers. Oxford, 2009, 107 – 114.

Živković et al. 2017: J. Živković, V. Bikić, M. Georgakopoulou. Archaeology of consumption in Ottoman urban

centres: The case study of Iznik ware from the Belgrade Fortress in the 16th and 17th centuries. – Post-Medieval Archaeology, 51(1), 2017, 132 – 144.

Иширков 1912: А. Иширков. Градъ София през XVII век. София, 1912. [Ishirkov 1912: A. Ishirkov. Grada Sofiya prez XVII vek. Sofiya, 1912]

Плетньов 2002: В. Плетньов. Турски фаянс от Варна. Варна, 2002. [Pletnyov 2002: V. Pletnyov. Turski fayans ot Varna. Varna, 2002]

Плетньов 2002 – 2003: В. Плетньов. Ранен турски фаянс от Варна (края на XV – началото на XVI в.). – Известия на Народния музей Варна, 38 – 39 (53 – 54), 2002 – 2003, 429 – 437. [Pletnyov 2002 – 2003: V. Pletnyov. Ranen turski fayans ot Varna (kraya na XV – nachaloto na XVI v.). – Izvestiya na Narodniya muzey Varna, 38 – 39 (53 – 54), 2002 – 2003, 429 – 437]

Плетньов 2004a: В. Плетньов. Битова керамика във Варна XV – XVIII век. Варна, 2004. [Pletnyov 2004a: V. Pletnyov. Bitova keramika vav Varna XV – XVIII vek. Varna, 2004]

Плетньов 2004b: В. Плетньов. Италианска майолика от Варна (XIV – XVI в.). – Известия на Народния музей Варна, 40 (55), 2004, 249 – 255. [Pletnyov 2004b: V. Pletnyov. Italianska mayolika ot Varna (XIV – XVI v.). – Izvestiya na Narodniya muzey Varna, 40 (55), 2004, 249 – 255]

Плетньов 2005: В. Плетньов. Порцелан и майолика от Варна. Варна, 2005. [Pletnyov 2005: V. Pletnyov. Portselan i mayolika ot Varna. Varna, 2005]

Станчева 1960: М. Станчева. Турски фаянс от София. – Известия на Археологическия институт, 23, 1960, 111 – 143. [Stancheva 1960: M. Stancheva. Turski fayans ot Sofia. – Izvestiya na Arheologicheskiya institut, 23, 1960, 111 – 143]

Станчева 1962: М. Станчева. Флорентиска майолика от XV в., намерена в София. – Известия на Института по изобразително изкуство, 5, 1962, 161 – 165. [Stancheva 1962: M. Stancheva. Florentinska mayolika ot XV v., namerena v Sofiya. – Izvestiya na Instituta po izobrazitelno izkustvo, 5, 1962, 161 – 165]

Станчева, Шалганова 1989: М. Станчева, Т. Шалганова. Археологически данни за внос на западен порцелан в София през XVIII и XIX век. – Във: В. Велков (ред.). Сердика: Археологически материали и проучвания, Т. 2. София, 1989, 125 – 132. [Stancheva, Shalganova 1989: M. Stancheva, T. Shalganova. Arheologicheski danni za vnos na zapaden portselan v Sofiya prez XVIII i XIX vek. – Vav: V. Velkov (ed.). Serdika: Arheologicheski materiali i prouchvaniya, T. 2. Sofiya, 1989, 125 – 132]

КЕРАМИКА В ОБРАЩЕНИЕ: МРЕЖОВ АНАЛИЗ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ И ЕГЕЙСКИЯ РЕГИОН ПРЕЗ ОСМАНСКИЯ ПЕРИОД

Цвета Коджабашева

Факултет по археология, Лайденски университет, Лайден 2311 EZ, Нидерландия;
tsveta.kodzhabasheva@gmail.com

РЕЗЮМЕ

Изследването има за цел да разшири разбирането ни за Османския период, като се фокусира върху предизвикателствата, породени от ограничените археологически данни от тази епоха. Целта е да се оцени потенциалът на мрежовия анализ (*network analysis*), метод, произтичащ от теорията на графите (*graph theory*), за проследяване и възстановяване на търговски мрежи от времето на Османската империя. За тази цел са разработени мрежови модели на вътрешната и международната османска търговия, базирани на керамични находки от пет археологически обекта на Балканите (Белград, София и Варна) и в Егейския регион (Митилини и Измир), обхващащи периода от XV до XVIII век. Това насочва вниманието към връзките между производствените центрове и изследваните градове, както и към характеристиките на търговските мрежи. Мрежовият анализ е подходящ за изследване на търговски системи, тъй като по своята същност се фокусира върху взаимодействията между участници и разкрива динамиката на техните взаимоотношения.

Освен това този метод е изключително полезен, когато качеството на данните е компрометирано. В настоящето изследване наличните данни не са особено надеждни. Мрежовият модел предоставя възможност да се измести фокусът на анализа от количеството керамика към връзките между изследвани градове и производствените центрове, от които те получават внос.

Реконструираните търговски мрежи се анализират индивидуално и съпоставят с исторически източници, с цел да се установят различията между археологическите и историческите наративи. Анализът цели да проучи причините за несъответствията между двата типа данни, така и да прецени дали археологията може да предложи уникални интерпретации, които отсъстват в доминанти исторически теории.

Османската археология води началото си още от края на XVIII в., но едва в по-ново време вниманието се насочва и към материалната култура на обикновените хора, както и към по-малки населени места, селски райони и предмети от домашния бит.

За разлика от археологията, историческите анализи предоставят значими сведения за търговията, икономиката и глобалните икономически процеси през Османския период. Въпреки това историческите източници не бива да се възприемат като напълно надеждни, тъй като често пропускат важни детайли или отразяват субективни гледни точки. Докато историческият разказ предлага обобщения на макониво, археологическите находки могат да внесат конкретика, която да допълни или дори да оспори тези интерпретации.

Градовете, включени в мрежовия анализ – Белград, София, Варна, Митилини и Измир – са подбрани въз основа на наличието на данни и тяхната близост до Истанбул, което ги поставя в икономическото ядро на Империята.

Важно е да се отбележи, че Белград, макар и да се разглежда като част от османската търговска мрежа от XVI до XVIII в., не е бил под непрекъснат османски контрол. Хабсбургите го завладяват три пъти в края на XVII и през XVIII в. Въпреки тези прекъсвания Белград е включен в изследването поради значението му за илюстриране на промените в управлението и културното влияние.

Данните за керамиката от София, Белград, Варна и Измир са събрани от публикувани източници с количествена информация, включително статии, книги и доклади. Информацията за Митилини е базирана на разкопки, ръководени от проф. д-р Хектор Уилямс и проведени от Университета на Британска Колумбия в периода 1983 – 1990 г.

Важно е да се отбележи, че керамиката представлява само един аспект от търговията и не обхваща цялостната ѝ картина. Множество други търгувани стоки не попадат в обхвата на мрежовия модел, а тяхното отсъствие може да повлияе върху начина, по който се характеризират възлите и връзките в търговската мрежа. Интерпретацията на резултатите е извършена с оглед на посочените ограничения. Въпреки това мрежовият анализ се оказва ценен инструмент, особено за периоди с оскъдна писмена документация, какъвто е XV в. (обр. 19, табл. 4 – 5). София се откроява като значим търговски център, с международни връзки – с Валенсия и Ефес – които не се споменават в писмените източници и вероятно отразяват търговски модели от времето преди османското управление.

През XVI в. Балканите претърпяват сериозно преструктуриране, отбелязано от увеличения внос на керамика от Северозападна Анатолия, особено изделия от Изник (обр. 20, табл. 6 – 7). Това може да се тълкува като знак за засилване на контрола от страна на Османската държава и утвърждаването на заможна градска прослойка, която може да си позволи закупуването на тази луксозна керамика. София запазва централната си търговска роля благодарение на стратегическото си разположение по важни маршрути като Истанбул – Буда (обр. 21, табл. 8 – 9). Дубровнишките търговци изиграват ключова роля в търговията между Балканите и Италия, особено в София, въпреки че тяхното присъствие не се открива в археологическия мрежов модел. Според историческите данни влиянието им отслабва през XVIII в., макар това да не се забелязва в мрежата (обр. 22 – 23, табл. 10 – 11). Варна запазва силни търговски връзки със Северозападна Анатолия в съответствие с историческата ѝ роля на доставчик на зърно за Истанбул. Въпреки че писмените източници сочат, че Черно море е било затворено за неосмански кораби от средата на XVI в., италиански стоки продължават да достигат Варна, макар конкретните механизми да остават неясни.

Белград изпълнява ролята на османска военна крепост срещу Хабсбургската империя – функция, която намира потвърждение и в археологическия мрежови модел. През XVII в. градът постепенно се преориентира към търговия с Централна Европа, отразявайки нарастващото влияние на Хабсбургите и постепенното отслабване на връзките с Османската империя, като през XVIII в. (обр. 22 – 23, табл. 9 – 10) връзката между Белград и Анатолия е напълно прекъсната в мрежовия модел.

В Егейския регион Митилини и Измир се разглеждат като част от обща икономическа зона. Митилини поддържа трайни връзки със Северозападна Анатолия до XVII в. в съответствие с по-широките икономически тенденции (обр. 21, табл. 8 – 9). Измир, който участва само в мрежата през XVIII в. (обр. 22 – 23, табл. 10 – 11), се утвърждава като най-глобално свързания обект, водещ активна търговия с Европа и същевременно ограничавайки контактите си с ядрото на Османската империя – развитие, което отразява добре документираната му икономическа ориентация.

Като цяло интерпретацията на археологическия мрежови анализ на керамиката съответства на ключови тенденции, описани в историческите източници. До XVIII в. отслабването на централния османски контрол личи в спада на анатолийската керамика и възхода на регионалните производствени центрове. Това подкрепя по-широките наративи за децентрализация и икономически упадък на империята. През XVIII в. европейският внос на керамика вече доминира, подчертавайки изместването на глобалната търговия извън османската орбита. Това показва, че при изследването на глобални тенденции, както историческите, така и археологическите данни, независимо от тяхната ограниченост, съществуват сходни модели и тенденции.

Мрежовият анализ се оказва изключително полезен при работа с ограничени археологически данни. Промяната на фокуса от количествата керамика към мрежовите връзки подпомага реконструкцията на търговските взаимоотношения. Опростената моделизация на реалните търговски мрежи допълнително улеснява разкриването на промени в търговските маршрути. Този метод добавя ново ниво на интерпретация, което надминава традиционния анализ на керамиката.

Настоящото изследване също подчертава допълващия се характер на археологическите мрежи и историческите извори при реконструкцията на търговската динамика в Османската империя. Нито един от методите не е самодостатъчен. Комбинирането им помага да се преодолеят техните индивидуални ограничения и стимулира дискусии, които в противен случай биха могли да не възникнат. За по-добро разбиране на османския период обаче е необходимо по-систематично археологическо изследване. Това включва и по-прецизна категоризация и периодизация на керамиката и би могло да допринесе за стесняване на хронологичния обхват на мрежовите модели, което би помогнало за по-добро обяснение на определени явления. Това значително ще подобри разбирането ни за търговските отношения в рамките на Османската империя и тяхната роля в по-широкия контекст на световната търговия.

Ключови думи: османска археология, османска керамика, Балканите, Егейско море, търговски връзки, мрежов анализ

ISSN 1310-7976 (print)
ISSN 2603-3410 (online)